CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Gitagovinda. नादेडकर लिखित 'परमार्थ' टीका है।

(~~Vanmali Sanjvani by Vanmali Bhat~~) यह नहीं है। लिखा

Mahatma Jyotiba Phule Nagpur University, Nagpur

Folios : 98

Pages : 216

पुष्पिका में – नादेडकरेण लिखितम् ....

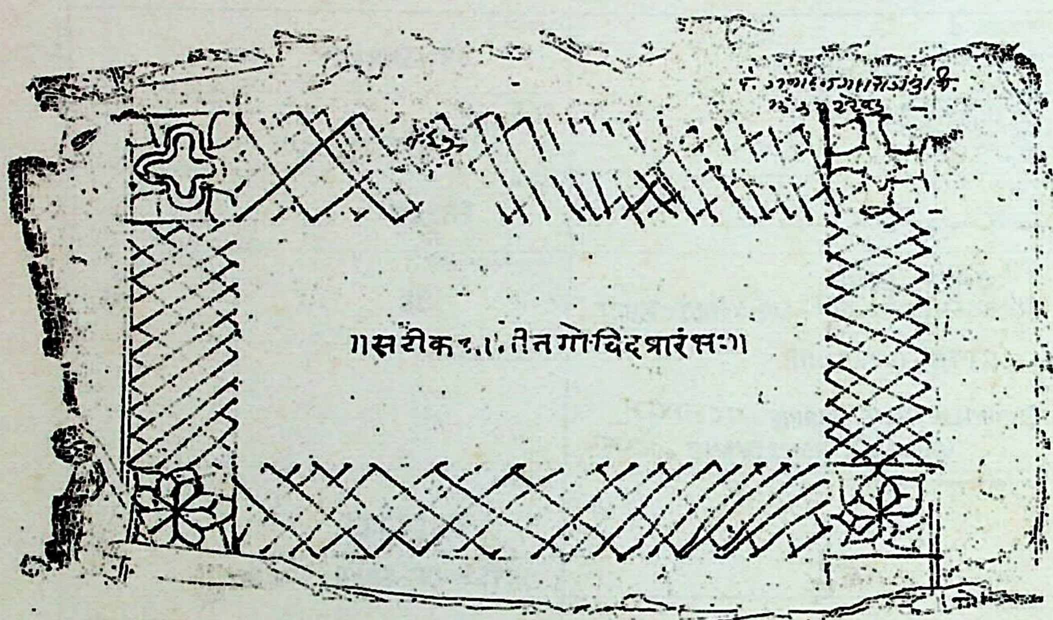
~~वृन्दावन से प्राप्त (1880 [illegible]) वनमाली संजीवनी से~~
~~टीका [illegible] यह~~
ई० ई०

INDIRA GANDHI NATIONAL CENTRE FOR THE ARTS

RECORD NO. 1	LANGUAGE SANSKRIT
ROLL NO. 1 Date of Filming 25/12/1997	
ACC NO. 4653	SCRIPT DEVNAGARI
Ms. No.	
Bundle No.	
DEC NO/R. NO.	MATERIAL PAPER
DESCRIPTIVE CATALOGUE/TRIENNIAL CATALOGUE VOLUME :	
AUTHOR JAYA DEVA ~~COMMENTARY BY VANMALI BHAT~~	NO OF FOLIOS ~~PAGES~~ 98
TITLE GITA-GOVINDA COMMENTARY NAME परमार्थम् ~~VANMALI SANJIVANI~~ नादेडकर	COMPLETE/~~INCOMPLETE~~
WITH ~~Or without~~ COMMENTARY परमार्थम्	REMARKS BRITTLE MSS. OF SAKA 1728
SUBJECT KAVYA	LOCATION NAGPUR UNIVERSITY LIBRARY (MANUSCRIPTS SECTION)

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यहाँ प्रथम पृष्ठ नहीं है। — आगे लगा है। ये आगे पीछे के पत्रक पुनः लगे हैं

द्वितीय से चालू →

अथ यथा॥ केलयः सुरतक्रीडाः प्रकरणवशाल्लास्य सति रहः एकान्ते सति ए
कान्तार्थे रहोऽव्ययमिति॥ सखीभिरपि किंचित्स्ववधाने न स्थितत्वात्॥ वक्ष्यति च या
न्ते गेहाद्बहिरवहिता लिपरिजनद्दृति॥ जयन्ति इत्यनेन नमस्करणीयत्वमुक्तं॥ तेन नम
स्क्रियया काव्यमुखं द्योतितं॥ जयन्ति लिङ् ... न्तिलोट् च लिङ् विधानात्॥ आ
शीश्च भगवतीदृशा ध्रुववादिरूपं मंगलं भक्तप्रेम्णैव सगच्छते परमकल्याणरूपत्वा
त्॥ केलय इत्यनेन कथालक्षणं वस्त्वपि निर्दिष्टं॥ एवं महाकविना त्रिविधमपि काव्य
मुखं समुन्मीलितं भवति॥ तथा च जयन्तीत्यनेन वर्तमाननिर्देशात् केलीनां नित्य
त्वं प्रतिपादितं केलय इत्यनेन बहुवचनेनानन्तत्वदर्शितं॥

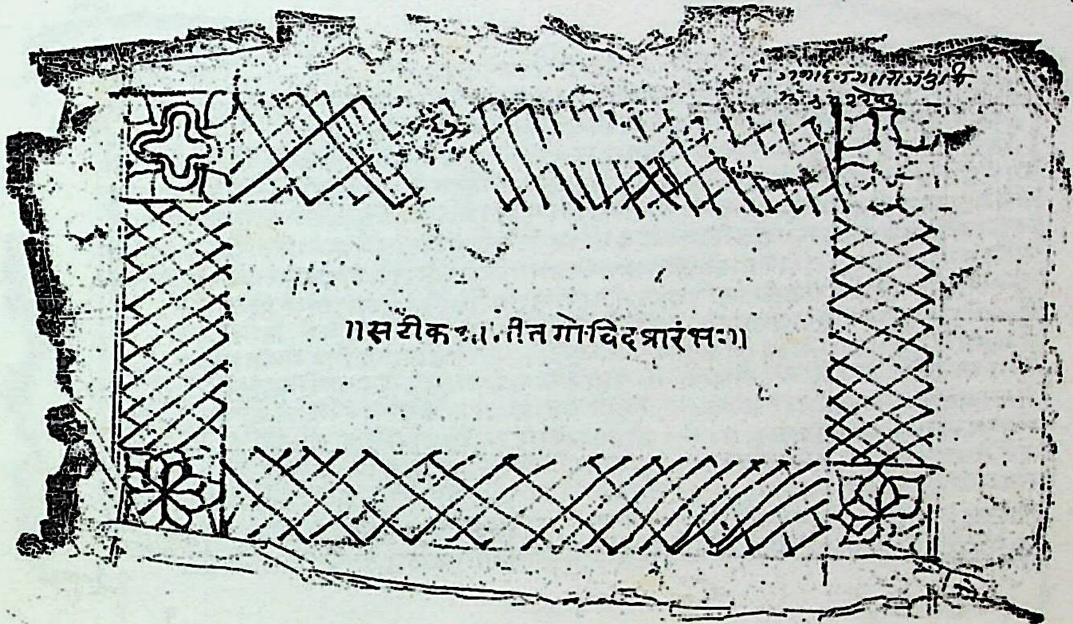
श्रीमेघैर्मेदुरं मंबरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय॥ इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुंजद्रुमं राधा
माधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः॥१॥

कवेरप्यलीलोपासनया परमैकान्तिकं स्फुटमेव तत्तास्थानं दर्शयति॥ का यमुनाकूले
यमुनायाः कूले तटे तत्र॥ प्रत्यध्वकुंजद्रुमं॥ अध्वानश्च कुंजाश्च द्रुमाश्च अध्वकुंजद्रुमाः तान्प्रति
लक्षणेनाभिप्रति॥ इति समासः॥ अध्वनि द्रुमे कुंजरस्यार्थः॥ अनेन महाविलासित्वं कथितं॥
ऋदुत्वं चापल्यसीमेति कर्णमूले॥ तथा चाध्वादिषु केलयः यथा॥ कस्याः पदानि चैतानि
याता यानन्दसूनुना॥ अत्रस्त्यं तत्र कोऽप्यायाः करेणोः करिणा यथा॥१॥ न लक्ष्यन्ते पदा
न्यत्र तस्या नूनं तृणांकुरैः॥ खिद्यत्सुजातांघ्रितला मुन्निन्ये प्रियसीप्रीयः॥२॥ इमान्य
धिकमग्नानि पदानि वहतो वधूं॥ गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तस्य कामिनः॥३॥
अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना॥ अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः॥४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

प्रपदाक्रमणोपन्नेपर्य्यन्ता सकपदे॥ केन्नासाघर्नैस्तत्र कामिन्याः कामिनाकृतं॥५॥ तानि
चूडयन्ता कांत्तामुपविष्ट मेहश्चवमिति श्रीभागवतं अथवा॥ प्रियसखिपरिरंभना॥
भिमुख्यानुबंधादन्नीं सन्नाविनिवेन्नान्नमलौल्योर्जितानि॥ इयमविषमैदन्यासत्तो म
जल्पगोष्ठीं प्रददतिरीह राधाकृष्णयो रातनोति॥१॥ मनोहारी हारस्खलितमपि
भिसारः तरले परिम्लायन्माल्यामिलितपुरटालंकृतिगणः॥ अयं कुंजस्तल्पी
कृतकुसुमपुंजप्रणययोः समं तादुत्तुंगं पिशुनयति रंगं सुरभिदइति॥ यमुनाकू
इसनेन संभोगश्रमहरणायन्निन्निरसमीरपंपाघचन्य यजलकेल्यादि संपत्ति
रन्निर्त्ति॥ कयोः राधामाधवयोः॥ राधसाधसंसिद्धौ॥ राध्यते साध्यते संसिद्धः
प्राप्यते स्वसौंदर्यादिगुणैः तादृन्नानायकसिरोमणेराकांक्षितमनयेति राधा॥
अथवा॥ राध्यते साध्यते च वशीक्रियते स्वासाधारणानुरागमाधुर्यकौशलेनाशे
षनायकचूडामणिरनयेति सा राधा तथा चोक्तं॥ अनया राधितो नूनं भगवान्हरि
रीश्वरः इति भागवते॥ अनेन नाम्ना शेषनायिकागुणाः॥ कथिता मा श्रियं शोभां
वैकुंठेश्वरी वा॥ धुय कंपने॥ पचाद्यच॥ धुनोति निजसौंदर्यादिगुणैः कंपयति स्व
वशीकरोतीति माधवः॥ यथाह लीलाशुकः॥ यत्सादकल्पतरूपल्लवशेखरेषु ली
लास्वयंवररसं लभते जयश्रीरिति॥ लीलया श्रृंगापरमविक्रमेण जयश्रीः सर्वोति
शायिनी शोभेति॥ अथवा॥ जमस्य विष्णोः प्रसिद्धा महिषी लयः मुर्त्तुर्वभूक्षि नित्यमे
वस्थिति लक्षणः सौभाग्याकर्षसंचुकेतिय, , वा श्रीयत्तदाबुनरजश्चकेमेतु
लस्यालश्यापि वक्षसि पदमिति॥ यद्वाछया श्रीललनाचरतपो विहायकामान्सुचि
रं धृतव्रतेति॥ अथवा॥ मायाः सौंदर्यादिगुणसंपत्तेधव एतिमाधवः॥ धवः पतिः प्रियो
मत्तेसमभिधानान्॥ मधौ मधुचंद्रो भवो माधवः इति॥ अथवा॥ मुधो मधुर संभवो ॥२॥
माधवः॥ वदयति॥ श्रृंगारः सखिमूर्तिमानिव ... मधौ च सतेभवो माधवः॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

६ प्रथम पत्रम्

श्रीगणेशाय नमः॥श्री[illegible]सद्गुरवे नमः॥[illegible]धाकृष्णाभ्यां नमः॥
संभ्रांतो राधिकाया नयन विलसितै विभ्रमद्भूविलासैः किंजल्कव्रातकांतैः कन
निकषच मद्व मंजुछटा भः॥बिभ्राणो मंजुकेलीर्मधुर मधुरया राधया कृ
ष्णचंद्रकंदर्पाल्हादवल्ली जयति घनवने वृंदया लक्षितः सः॥१॥इह खलु सकल
नवबल्लवीवृंदवदनेंदीवर शशधर मधुर मधुर मूर्तिः श्रीमद्वृंदावनेश्वरीस्त
नकुंडले मे मकरीविरचनाकलित करकमलदलानंदकंदलित मकरध्वजादेश
चलितयोः श्रीमत्कालिंदीतटसंबधिमाधवीव्रततिस्फुटत्कुसुमकदंब सौगंध्य
लुब्धसच्चंचरीककपटली ध्वनिकलमाधुरी मुग्धसप्तस्वर गुणगणे विविधनि
कुंजमंजुलद्रुमघनवनेवलंबि[illegible]कंदर्पकोटि लीलासरसजलधिनिमग्नहृ
दयश्रीमद्वृंदावनकिशोरीकिशोर[illegible]चूडामण्योः श्रीराधामोहनयोः सम
स्ततज्जनहृत्केरुहानंद संवर्धिनी विहार माधुरी सत्कृपयैव वर्णयितुं श्री
मज्जयदेव नामा कविरिष्टदेव[illegible]रणलक्षणं मंगलमाचरति तच्छायो
ग्योप्ययं जनः तदनुगतत्वेनै[illegible]ष्ट॥मेघैरित्यादि।जयंति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते।प्राकृताप्राकृतेभ्यो ली[illegible]रूपयोरतिरेकात्।उक्तंच।कृष्णस्तु भगवा
न्स्वयमिति कास्ताः रहके[illegible]तक्रीडाः रहो गुह्ये रसे इ[illegible]हःकेलय एकां
क्रीडा इतिवा सुजातीया विजातीयेभ्योपि[illegible]वने [illegible]धया सह केलीनामु ॥१॥
त्कर्षो निरूपितः।उक्तंचाय त्नोविहाय गोविंदः।भीतो यामुन यदहन्नाति॥श्रीकृष्ण

ॐ तत् सत् -
श्रीगणेशाय नमः॥ श्री(मद्) उत्तमश्लोक सद्गुरवे नमः॥ श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः॥

सम्भ्रान्तो राधिकाया नयनविलसितैर्विभ्रमद्भ्रूविलासैः किञ्जल्कव्रातकान्तैः कनकनिकष.. मञ्जुछटाभिः; बिभ्राणो मञ्जुकेलीर्मधुरमधुरया राधया कृष्णचन्द्रकन्दर्पाह्लादवल्ली जयति घनवने वृन्दया लक्षितः सः॥१॥/इह खलु सकलनवबल्लवीवृन्दवदनेन्दीवरशशधरमधुरमधुरमूर्त्तिः श्रीमद्वृन्दावनेश्वरीस्तनकुड्मले मकरीविरचनाकलितकरकमलानन्दकन्दलितमकरध्वजादेशचलितयोः श्रीमत्कालिन्दीतटसम्बन्धि-माधवीव्रततिस्फुटत्कुसुमकदम्बसौगन्ध्यलुब्ध-सच्चञ्चरीकपटलीध्वनिकलमाधुरीमुग्धसप्तस्वरगुणगणे विविधनिकुञ्जमञ्जुलद्रुमघनवनेऽवलम्बिनि कन्दर्पकोटिलीलासरसजलधिनिमग्नहृदयश्रीमद्वृन्दावनकिशोरीकिशोरचक्रचूडामण्योः श्रीराधामोहनयोः समस्ततज्जनहृदकेरुहानन्दसंवर्द्धिनीः विहारमाधुरीः सत्कृपयैव वर्णयितुं श्रीमज्जयदेवनामा कविरिष्टदेवताचरणलक्षणमङ्गलमाचरति तच्छायोग्योऽप्ययं जनः तदनुगतत्वेनैव (अत्र प्रायतिष्ट॥ 'मेघै'-रित्यादि। जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते। प्राकृताप्राकृतेभ्यो लीलातनुरूपयोरतिरेकात्। उक्तञ्च - "कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति। कास्ताः रहःकेलयः सुरतक्रीडाः, रहो गुह्ये रस इति, रहःकेलय= एकान्तक्रीडा इति वा। सुजातीयविजातीयेभ्योऽपि वृन्दावने राधया सह केलीनामुत्कर्षो निरूपितः। उक्तञ्च "यन्नो विहाय गोविन्दः भीतो यामुनयदहरद्-इति। श्रीकृष्णः-।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

…पत्यसीमेति

…कर्णाश्रित

2

रहः१ का तेसति१

अथवा॥ केलयः सुरतक्रीडाः प्रकरणवशाल्लास्मिन्सति रहः एकांते सति

कांतार्थे रहोव्ययमिति॥ सखीभिरपि किंचित्स्वव्यधाने नस्थितत्वात्॥ वक्ष्यति च या

कांतार्थे रहोव्ययमिति॥ सखीभिरपि किंचिस्वव्धाने नस्थितत्वात्॥ वक्ष्यति च या

ते गेहाद्बहिरवहितालिपरिजन इति॥ जयंतीत्यनेन नमस्करणीयत्वमुक्तं॥ तेन नमं

ते गेहाद्बहिरवहितालिपरिजन इति॥ जयंतीत्यनेन नमस्करणीयत्वमुक्तं॥ तेन नमं
स्क्रिययाकाव्यमुखं द्योतितं॥ आशीर्षि लिङ् … यंति लोट् च लिङ् विधानात्॥ आ
शीश्च भगवतीदृआशीर्वादरूपं मंगलं भक्तप्रेम्णैव सगच्छतेपरमकल्याणरूपत्वा
त्॥ केलय इत्यनेन कथालक्षणं वस्त्वपि निर्दिष्टं॥ एवं महाकविना त्रिविधमपि काव्य
मुखं समुन्मीलितं भवति॥ तथा च जयंतीत्यनेन वर्तमाननिर्देशात्केलीनां नित्य
त्वं प्रतिपादितं केलय इत्यनेन बहुवचनेनानंतत्वद्योतितं॥

श्रीमेघैर्मेदुरमंबरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय॥ इत्थं नंदनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुंजद्रुमं राधामाधवयोर्जयंति यमुनाकूले रहःकेलयः॥१॥

कवेश्च लीलोपासनया परमैकांतिकं स्फुटमेव तत्तात्स्थानं दर्शयति॥ का यमुनाकूले
यमुनायाः कूलं तटं तत्र॥ प्रत्यध्वकुंजद्रुमं॥ अध्वानश्च कुंजाश्च द्रुमाश्च अध्वकुंजद्रुमाः तान्प्रति
लक्षणेनाभिप्रतीति समासः॥ अध्वनि द्रुमे कुंजेऽर्थः॥ अनेन महाविलासित्वं कथितं॥
…केवापल्यसीमेति कर्णाश्रितो॥ तथा चाद्यादिषु केलयः यथा॥ कस्याः पदानि चैतानि
यातायानंदसूनुना॥ अस्य त्वतिरकोठायाः करेणोः करिणा यथा॥१॥ न लक्ष्यंते पदा
न्यत्र न स्यान्नूनं तृणांकुरैः॥ खिद्यत्सुजातांघ्रितला मुन्निन्ये प्रेयसी प्रियः॥२॥ इमान्य
धिकमग्नानि पदानि वहतो वधूं॥ गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रांतस्य कामिनः॥३॥
अत्रावरोपिता कांता पुष्पहेतोर्महात्मना॥ अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः॥४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रपदाग्रमणेरत्नेपर्य्यंता स कपदे॥ केन्नासाधर्न्नेत्र कामिन्याः कामिनाकृतं॥५॥ तानि
चूडयता कांतामुपविष्ट मेहध्रुवमिति श्रीभागवतं अथवा॥ प्रियसखिपरिरंभना
भिमुख्यानुबंधाद्रूं दृष्ट्वा विनिवेशान्नर्मलीलयोजितानि॥ इयमचिरमंदन्यासनो म
जल्पगोष्ठींप्रदत्तति रीह राधाकृष्णयो रातनोति॥१॥ मनोहारीहारस्तबकिनमणि
भिस्तारतरलैपरिम्लायन्मान्यामिलितपुरटालंकृतिगणः॥ अयं कुंजस्तल्पी
कृतकुसुमपुंजप्रणयवां स्मर्मतादुत्तुंगं पिशुनयतिरंगं सुरभिद इति॥ यमुनाकू
लसनेन संभोगश्रमहरणायन्नीन्नीर समीरप्राचुर्यच यजलकेल्यादि संपत्ति
र्दर्शिता॥ कयोः राधामाधवयोः॥ राधसाधसंसिद्धौ॥ राध्यते साध्यते संसिद्धः
प्राप्यते स्वसौंदर्यादिगुणैः तादृशानायकशिरोमणेराकांक्षितमनयोति राधा॥
अथवा॥ राध्यते साध्यते च यस्त्री क्रियते स्वासाधारणानुरागमाधुर्यकौशीले नान्त्री
षनायकचूडामणिरनयेति सा राधा तथा चोक्तं॥ अनया राधितो नूनं भगवान्हरि
रीश्वरः इति भागवते॥ अनेन नाम्नैव राज्ञीष नायिका गुणाः॥ कथिता माश्रियं शोभा
वैकुंठेश्वरी वा॥ धुञ् कंपने॥ पचाद्यच्॥ धुनोति निजसौंदर्यादिगुणैः कंपयति स्वप्र
वणां करोतीति माधवः॥ यथाह लीलाशुकः॥ यं सादकल्पतरूपकवन्नो रवरेषु ली
लास्वयंवररसं लभते जयश्रीरिति॥ लीलया श्रृंगापरमविक्रमेण जयश्रीः सचीति
शायिनी शोभेति॥ अथवा॥ जगस्य विष्णोः प्रसिद्धा महिषी त्रयः भूर्त्तुर्वभूक्तिनित्यमे
वस्थितिलक्षणः सौभाग्याकर्षस्तचुरेति य, ,वाश्रीयत्तदाबुनरजश्चर्कमेतु
लस्यालक्ष्मापियवक्षसिपदमिति॥ यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाचरत्तपो विहाय कामान्सुचि
रं धृतव्रतेति॥ अथवा॥ मायाः सौंदर्यादिगुणसंपत्तेर्धव एति माधवः॥ पुनः पतिः प्रियो
मत्तसन्निधानानां मध्ये मधुचंद्रोमयो माधवरक्ति॥ अथवा॥ मधो मधुरसंभवो
माधवः॥ वदयति॥ श्रृंगारः सखिमूर्तिमानिव॥ मधौव संतेभवो माधवः॥ ॥२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्मर इति वा॥ तच स्मवद् इति सूत्रेण णिजो लुग् इति गुणः॥ तथा चोक्तं॥ सा सा मन्मन्म
थ मन्मथः॥ स्त्रीणां स्मरा मूर्तिमान् इति वा॥ एभिर् व्याख्याने नायिकस्य गुणाः कथि
ताः॥ राधा च माधवश्च राधामाधवौ तयोः॥ तथा लक्ष्मा काम्यमनोपि श्रीराधाया
मासक्तो बभूवेति तस्याः परमोत्कर्षो निरूपितः॥ तन्न चानि गुरुगुणगणगौरवेण
कामकेलिषु नायिकायाः प्राधान्यात् तस्याः पूर्वनिपातः॥ अन्यच्च नरम् इति वा॥
आस्तिकामुको यं नायकश्च॥ तदुक्तं॥ त्यामां परस्त्रियं प्राप्य चुंबनालिंगनादिभिः॥
न यांश्च जनेय भावान् स स्याद् आस्तिककामुकेति॥ केचित्तु योषो विना भगवत्क्रीडासं
वात् गोपिषु लक्ष्मीत्वम् आपादयंति॥ तत्तु रुक्मिणी कृष्णजन्मनीति तस्याः पृथक् नि
र्देशात्॥ नायं स्त्रियो गतनितां नरतेः प्रसाद इति निषेधाच्च न संगच्छते॥ किंच मूल
प्रकृतिरुक्मिणी सूपनिषद्वचनात् रुक्मिण्याः पूर्णत्वम् एवगम्यते॥ ततोपि गोपी
नां भावाधिक्यश्रवणात् नाशंकनीयम् इति॥ तद्येतो॥ मद्भावमापुरपि नित्ययुजा
दुरापम् इति॥ नित्ययुजां पातिचसविधानं न नित्ययुतानां महिषीणाम् इत्यर्थः॥
अन्यच्च यद्यपि नित्या द्वितीयश्लेष्मौ श्रीराधामोहनौ॥ तथाप्यन्येन पराकीय
त्वाभासेन शृंगाररसस्य परं प्रतिष्ठाध्वनिता॥ सदुक्तं॥ बहु वार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छ
न्नकामुकत्वं च। या च मिथो दुर्लभता सा च परा मन्मथस्य रतिर् इत्याह भरतः॥ या
मनादुर्लभत्वं च स्त्रीणां यांच निवारणा॥ तदेव पंचबाणस्य मन्ये परममायुधम् इ
तिरुद्रः॥ शृंगारतिलके च॥ अनन्यरूणां रे स्वीयापनह्यपि पणा गना॥ अस्यास्तु के
वलं प्रेमते नैषा रागिणी मनेति॥ किं लक्षणयोः राधामाधवयोः उक्तं वक्ष्यमाणप्रका
रेण तदं त्रिदेशात् ललितयोः॥ लोकानुसारतस् तत्स्वरूपाद् अनिर्देशान् नर इति। कदाचित् श्री
राधया श्रीकृष्णसंबंधयोगेन असंकोचव्यवहाराद् वस्तुतः संगमतृष्णा ने यस्य व्रजे गोदुहनार्यै

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

मानीतः तस्मिन्नेव च समये तन्निकटे स्वव्रजे श्रीव्रजेश्वरस्य गमनं जातं तत्र प्राणकोटिप्रि
पुत्रे॰ थागमं च दृष्ट्वा प्रणयकोपोन्याह। हे च स्वेरा घेयत्त स्यायमानीतस्तस्मात्तु मे चे
मं गृहं व्रजं प्रापयेति वचनोपक्रमेणैव तन्निदेन्नातः स्वाभीष्टसिद्धेश्चिलं वेनेव कंद
चित् क्रीडाप्रतिबंधकं केचनजनं प्रस्थाप्यैनायदास्यतीति चलितयोः भेदे रित्या घुकका
लदेवा संपत्योरीति ततः केलयः यमुनाकूले अघ्यकं जद्रुमं प्रतिजयंति। नामे वादीनां श्री
व्रजनायं दृष्टवं भयानक हेतुत्वं तयोरासिकन्द्रोरोभूषणभूतयोः स्कम्शृंगारहेतुत्वाच
नित्यं। तथा च लोके प्रसिद्धः। व बमानो गवां श्रीकृष्णवत्सलानां दोहनं श्रीकृष्णः करोति
भगवत्प्रियाणां श्रीव्रजेश्वरस्य गवां दोहः श्रीदामादिना क्रियत इति केचिच्चि नंदनिनाम्नी
काचित्सखी तत्स्या देवातः वचनादित्ति या कुर्वीति तद्वते चप्रसिद्धनामकल्पनयान स्वीकार्य
मयानुकारीत्वमर्थः। नंदयतीति नंदः। नंदि अहीपचादिभ्यो ल्युणिनि चरतिं बहुलोके स्या
नंदयासौ निदेन्नाश्च आनंदकारि निदेन्नाः स्वाभीष्टक्रीडायां प्रवणत्वात्। कस्याश्चिद्राधाया
प्रियसखयच यो भाषणं न मौक्तिस्तस्मात्सख्यारसपोषकत्वात्। तस्या लक्षणं यथा। स्वात्सनो अ
धिकं प्रेम कुर्वाणा न्योन्यम छलं। विश्रंभिणी वयोरूपादिभिस्तस्या सखी मता। मिथः प्रेमगुणो
कीर्तिस्तयोरासक्तिकारिता। अभिसारो द्वयोरेव सख्याः कृष्णसमर्पणं। नर्मविश्वासनेपथ्यं हृ
रवि दयोद्घाटनपाटवं। छिद्रसंवृतिरित्यस्याः पत्यादेः परिवंचना। शिक्षा सगमनं काले सेवनं व्यजनादिभिः।
तयोर्द्वयोरुपालंभसंदेशप्रेषणं तथा। नायकप्राणसंरक्षा प्रयत्नाद्या सखीक्रिया इत्ति॥
चलितयोः तमेव प्रकारमाह। हे सखि राधे तन्नस्माद्वेतारमं त्वन्मुखचंद्रहिंसक्षणचको
रं त्वमेव मद्गृहं प्राप्नुया क्रीडानिकुंजं प्रापयेत्यर्थः॥ अखिलभोग्यास्पदत्वेन गृहमि
त्युक्तं॥ तेन च संभोगास्पदं स्थापनं सुखयेति गूढाभिप्रायः॥ एवमेव त्वन्ययोर्गो निरां
कृतः॥ अथवा गृहं प्रापयेति सामान्यनारीव्यावृत्तसा गृहीणी निर्वर्ससंभोगादि कर्मणि २॥
समुदिता भवेत्यर्थः॥ अत्र गृहनाम्नेन तास्यात गृहिण्युच्यते। गृहन्नाव छलेन ता मेव

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुरस्तस्य वनविहारदर्शनात्॥ प्रायो निरूढमार्थे वर्तते। अलोभादयः युक्तिचिंतामणिः॥
एवकारो न्ययोगव्यावर्त्यर्थः॥ त्वय्येवायं गृहिणीमानस्यादिति सस्या गूढपरिहसितमिति कु
भकर्णोक्तः॥ तस्मादिति किं। यतो यं तया धीनो ज्ञनो भीरुः मदनवेपित एभिर्भाविहेतुभिः
स्मरत्रारहत्वीः सेढुमसमर्थः। अत्र न तं भीरुरिमं त्वमेव गृहं प्रापयेत्यत्र रदमोन्वादेशो द्वितीय
टौस्वेनइति सूत्रेण एनादेशः कथं न भवति। किं न वाच्य अन्वादेशविषयत्वाभावात् एकक्रियावि
शिष्टत्वेन कथितस्य पुनः क्रियांतरविशिष्टत्वेन कथनमन्वादेशः। इह तु नक्तं भीरुरसि नेव
भीरुत्वविशिष्टतया निर्दि[illegible] माधवस्वरूपेण पुनः क्रियावैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते। ततः क्रियांत
रविशिष्टत्वाभावान्नेहान्वादेशः॥ तानेव भावानाह। अंबरमाकाशं मेघैर्मेदुरं सान्द्रं स्निग्धवर्त्त
ते। अपरं तमालद्रुमैः कननभुवः श्यामा वर्तते। नक्तं रात्रिकालः एवं देशकालवस्तुलक्षणादि
भावाः सूचिताः तस्याः च सद्भावानां श्यामत्वेन शृंगाररसरूपत्वं ध्वनितं उक्तं च श्यामो भवति शृंगा
र इति। किं च वनभुवश्यामा इति नायिका सोहर्च यत मालद्रुमैर्मैघैश्च नायकस्येति तथा नो नक्तं प्रेम
प्रवृत्त दिनः कुसुमावलीभिः सस्युर्यथा त्वयपुष्पाम्यदस्रात पत्रमिति। अत्र काव्ये शृंगार प्राधा
न्यात तं स्य मेघाद्याः स्रमी उद्दीपन विभावाः राधाद्या आलंबन विभावाः। भीरुरसन्नु भाव रसं
विषयतां नयंति ते अनुभावाः फले निसंवेधिस्याः स चतुर्धा कायिक भुजक्षेपादयः। मानसाः प्रमो
दादयः। नाट्ये चतुर्भुजसंज्ञानादय आहार्याः सात्त्विकाः रोमांचादयः शृंगारानुबोधाः। हर्षवेगसौ
त्सुक्य स्त्रीरात्य पलादयः। व्यभिचारिण उक्ताः भवंति एवं कार्यकारणसहकारिभिः रति स्थायीभावः
सकलरससम्राट् सप्रपंचः संयोगाख्योऽपि लाविद्यात्मा लक्षणोऽविमलो सा व्यक्तः शृंगारः
सांगोपांगसमुन्मिलितो भवति। तदुक्तं कारणान्यथ कार्याणि सहकारिणि यानि च रत्यादेः स्था
यिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥ विभावा अनुभावाश्च कथ्यंते व्यभिचारिणः। व्यक्तः सतैर्विभा
वैः स्थायिभावो रसः स्मृतः॥ तथाचापि निरते न विभावानि भाव व्यभिचारि संयोगाद्रस निष्प
त्तिरिति। एवमेव कवि नारस मुख्ये स्थिरीकृते तदाश्रयम बुध्वा कैयिकैश्च नायके[illegible] कुशृयं नायि
कायाः प्रौढत्वं शृंगाररस विभावानां प्रयानक हेतुत्वं पितश्च निदेशः इति व्याहृतं। तदा कवि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

गीत०
७

गोविंद

निरूपितरसस्यान्यथात्वमुपपद्यते। तेन पूर्वव्याख्यानमेव समीचीनं। अथवा निदेशो भ
षणदशासामीप्यार्थयिर्त्तते इति नंदनिदेशात् नंदसामिप्यात् नंदनिदेशात् व्रजाद्वा॥
अथवा तु भयोर्यत्र संगमो जातस्तादेवाल्हादकारि श्रीमद्वृंदावनांतरं दर्शी चित्रो विषस्तस्मात्
सक्षत्रयोपि श्रीकृष्णो करनुचलितयोरित्यर्थः। अत्रैते कातर्येण सोछ्वास संबोधयति हे
राधे इति इमं मल्लक्षणं जनं अयं मल्लक्षणो जनो भीरुः तव पार्श्वसत्कुम समर्थ इति॥ अत्रा
नुकूलो नायकः स्वाधीनपतिका नायिका तयोर्लक्षणं वक्ष्यते ग्रे। पूर्वार्द्धे विलासलक्ष
णो विप्रलंभः अपरार्द्धे संभोगश्शृंगारः॥१॥ कवितापवितांतःकरणः शृंगारो
त्तरप्रबंधं कर्तुं प्रतिजानीते॥ वाग्देवते त्यादि जयदेवकविः। जयः श्रीकृष्णः तं द्योतय
ति महाभाग्यवत्तां तद्रहस्योपासने प्रवर्तकत्वेन प्रकाशयत्स सोऽजयदेवः तेन प्रकाश
माने या अत एव कविः अथवा जयश्चासौ देवश्च जयदेवश्च येजे देवो भगवान् स्वय
मेवास्मिन् ग्रंथे जयदेवव्यपदेशो न कविरित्यर्थः॥ जयेन श्रीराधिका विजयेन दी
व्यतीति जयदेवः स चासौ कविश्चेति वा। एतं गीतगोविंदाख्यं प्रबंधं प्रकर्षेण बध्य
ते स्मिन् श्रोतॄणां हृदयमिति प्रबंधस्तं करोति॥ तत्र हेतुगर्भं विशेषणं श्रीः वरा
ङ्गणी राधा। व्यथवा श्रित्र सेवायां क्विप् वीति क्विपदीर्घोऽसंप्रसारणं च श्रयत ए
तां श्रीकृष्णो रसार्थमिति श्रीः श्रीयतेऽनेनेति श्री सा श्रीः राधैव वसु षु दिव्यती
ति वसुदेवो नंदः उक्तं च द्रोणो वसूनां प्रवरः धरादि वसुभिः द्रोण्यतीति वा तस्या
पत्यं वासुदेवः श्रीकृष्णः॥ अनेन धनाढ्य इति नायकगुणः कथितः॥ अथवा य
स्मिन् यासेव सख्यश्रिन् वृंदावने श्रीराधांगणे वा इति वासुः। अथवा धातूनाम
नेकार्थकत्वात् वासयति सर्वमिदं स्वविलासपवित्रमलेने वासुः औणादिक ॥४॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

गीत० ॥४॥

निरूपितरसस्यान्यथात्वमुपपद्यते। तेन पूर्वव्याख्यानमेव समीचीनं। अथवा निदेशो भा
षणं तत्र सामीप्यार्थं यर्त्तत इति नंदनिदेशात् नंदसामिप्यात् नंदनिदेशात व्रजाद्वा॥
अथवा तु भयोर्यत्र संगमो जातस्तद्देवाल्हादकारि श्रीमद्वृंदावनान्तरं दर्शो विनोदस्तस्मात्
यस्तत्रयोपि श्रीकृष्णो करनुचलितयोरित्यर्थः॥ एते कातर्येण सोढा ससंबोधयति हे
राधेति इमं मल्लक्षणं जनं जयं मल्लक्षणो जनो भिरुः तव पार्श्वस्थकुमस समर्पय इति॥ अत्रा
नुकूलो नायकः स्वाधिनपतिका नायिका तयोर्लक्षणं वक्ष्यते॥ पूर्वार्द्धे विलापलक्ष
णो विप्रलंभः अपरार्द्धे संभोगश्च शृंगारः॥१॥ कविताभावितांतःकरणः शृंगारो
त्तरप्रबंधं कर्तुं प्रतिजानीते॥ वाग्देवते साद्रि जयदेवकविः। जयः श्रीकृष्णः तं द्योतय
ति महाभाग्यवत्तां तद्रहस्योपासने प्रवर्तकत्वेन प्रकाशयत्यसौ जयदेवः तेन प्रकाशि
म। नोया अत एव कविः अथवा जयश्चासौ देवश्च जयदेवश्चायं जे देवो भगवान् स्वयं
मेवास्मिन् ग्रंथे जयदेवव्यपदेशो न कविरित्यर्थः॥ जयेन श्री राधिका विजयेन दी
व्यतीति जयदेवः स चासौ कविश्चेति वा। एतं गीतगोविंदाख्यं प्रबंधं प्रकर्षेण बध्य
तेस्मिन् श्रोतॄणां हृदयमिति प्रबंधस्तं करोति॥ तत्र हेतुगर्भं विशिनष्टि श्रीः वरा
गणी राधा॥ अथवा श्रिञ् सेवायां क्विप् वचीति क्विप् दीर्घोऽसंप्रसारणं च श्रयत रा
तो श्रीकृष्णो रसार्थमिति श्रीः श्रीयतेऽनेनेति श्री सा श्रीः राधैव वसु धुदिव्यती
तिं वसुदेवो नंदः उक्तं च द्रोणो वसूनां प्रवरस्त्वादि वसुभिस्त्रा व्यतीति वा तस्या
पत्यं वासुदेवः श्रीकृष्णः॥ अनेन धनाढ्य इति नायकगुणः कथितः॥ अथवा व
सन्निवासे वसत्यस्मिन् वृंदावने श्री राधांगणे वा इति वासुः॥ अथवा धातूनाम
नेकार्थकत्वात् वासयति सर्वमिदं स्वविलासपवित्रं मलेनेव वासुः ओणादिक ॥४॥

गोविंद

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उणप्रसयः स्वसौदर्यादिगुणैर्दीव्यतीति देवः द्योतयति सर्वमिति वा। निजकौ
शलेन सर्वं विजयत इति वा। अथवा॥ शृंगाररसेन रुचिमान् प्रियांगनान्नोचय
तीति वा स्वविलासेन प्रियजनान्मदयतीति चाद्यैर्नैर्हर्षयानिति देवः॥ दिवुक्रीडाचि
जिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु इति। विलासवान् गुणवा
न् सर्वानिति नायी शृंगारवान्मोदमानश्चेत्यर्थः वसुश्चासौ देवश्च वासुदेवः तयो
श्रीवासुदेवयोः रतिकेलि कथया सुरतक्रीडानुवर्णनेन समेतं युक्तं रतिरनुराग

॥वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती॥

स्तनकेलिषु यन्नागरयोः संवादस्तत्सहितमिति वा। ननु तयोः अत्यद्भुतानुरागिणोः
श्रियादिभिर्दर्शितस्यालापस्थाने कथमस्याधिकारस्तत्राह किंलक्षणः कविः कस्मा
सौ देवताचेति। वाचो देवतेति वाग्देवता परा सरस्वती तस्याश्चरितेन प्रसादमाधु
र्यादिगुणसंपन्नलोकोत्तरकाव्यरचनाविशेषरूपेण चित्रितं चित्तरूपं सद्म यस्य तादृ
शः अत्र विचित्रभगवद्गुणवर्णनेन विचित्रकविता रूपमहाघननिभानत्वेन समस्त
भक्तजनविश्रामसुखाश्रयत्वेन चित्तस्य गृहसाम्य। अथवा यतो वाचो निवर्तंत इति श्रु
तेः तदगोचरत्वादयमर्थः। वागवर्णनीयभगवद्गुणरूपा या वाणी सैव परमपुरुषार्थत्वे
नेष्टदेवता तस्याश्चरितेनी चिर्माव ननिसानंदरूपत्वात्॥ चित्रितं आश्चर्य
युक्तं कृतं चित्तमेव सद्म गृहं यस्य जयदेवः वा कृपरा सरस्वती तस्या देवता सर्वेत्ति

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मत्वेन सर्वोपास्यतयां श्रीराधाप्रियैस्तच्चरितेन विलासेन त्रितमालेख्ययुक्तं कृतं चित्तं स अचेयस्येति वा॥ अपरमपि गृहं विविधालेख्यमंडितं भवतीति ध्वनितं॥ तथा नास्य गृहमपि भगवता साक्षादाविर्भावेन परमगोप्यमपि स्वहस्तलिखितेन मंडितमिति भागवते प्रसिद्धं॥ ननु कथं तादृक्प्रसादभाजनत्वमस्येति अत आह॥ पुनः किंभूतः पद्मं करे यस्याः सा पद्मावती॥ नारादीनामिति दीर्घः सर्वसौभाग्यसमन्विता श्रीराधा पद्मा भगवद्वशीकरणकांतिविभूषिते यस्याः सा पद्मावती लक्ष्मीर्वा॥ तस्याश्चरणयोः चारणेन परिचर्यया चक्रवर्ति सर्वाधिकः तेन प्राप्तं प्रसादपात्रत्वमित्यर्थः॥ अथवा चरणयोर्विषयभूजरेय चारणचक्रवर्तिनं तीक्ष्णेष्ट न्यादिना सदा तत्तदाराधनपरः॥ अथवा प

श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेतमेतं करोति जयदेवकविः प्रबंधं॥२

द्मावती तस्य पत्नी तस्याश्चरणयोर्यच्चारणनर्तनं तेन चक्रवद्वर्तितुं शीलमस्यासौ नाद राः॥ एतेन तद्भक्त्याधिक्यं कवेः सूचितं॥ यथाहा तद्योगयुक्ता हि गणयंति न लौकिकमिति लौकिकन्यायमर्थः॥ चरणयोश्चरति परिचरतीति चरणचारणा पद्मावसेचरणा पद्मावसेचरणचारणाचरणसेविका यस्य स चासौ चक्रवर्ती मुख्यश्च सदृति॥ तस्य शृंगारित्वं कथितं तेन यसरसकाव्यकरणे ऽधिकारः॥ उक्तं च शृंगारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् स एव चेदशृंगारी सर्वं विरसतां व्रजेदिति॥ अलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमिति समरः॥ चारणास्तु कुशीलवाः॥ स्वपिकविः काव्यकरे सूरावि ति विश्वः॥२॥ यदी सादिहे सज्जनगणा यदि हरिस्मरणे कृष्णानुचिंतनं मनः॥ अखिलभुवनयुवतिचित्तचोरे ऽन्यविग्रह व्यावृत्ता, श्रीमत्कमनीयकिशोरव्रजेंद्रनंदने भक्तिरित्यर्थः॥ उक्तं च॥ गोविंदेरनिखिलात्मनि रूढबोधो रतिः॥ किंच॥ भक्तिरेव भजनं तदिहामुत्रापाधि रानयेनै ५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

वामुष्मिन् मनः कलनमेतद्देवनैष्कर्म्यमिति नितापि स्यां॥ तत्रापि सरसं रसः शृंगारः
तत्सहितं। यदि च। विलासकला सुविलासः स्त्रीणां भगवत्प्रेयसीनां राधादीनां हा
वविशेषः तत्संबंधिनी सुकला सुक्रीडा सु च कुतूहलं कौतुकं। ताः कालिकी। विशेषस्त
विलासौग क्रियादि द्विविता दुतर्क्के। स्खलति बहुलं पदान्यासे विलोकितमन्यतः स्थि
रमपि नदा चक्रीभोजं प्रयासे बंधुननं स्मितमपि सुधार्थः क्रोधो वृथैव च निष्क
तिः दयितसविधं यो स्या स्तच्या विलासरसोप्ययं इति यमिति। एतेन भगवत्सदिज्ञ
नेषु भक्तिरुच्यते। कलाचंद्रकयोर्लोच कलास्या क्रीडनादिद्विविति विष्यः तदाजय
देवकवः सरस्वती या गिरः शृणु आकर्णयेसर्थः। अथवा हे दाः ददती निदा बहुधी
नेनपुण्यानि त्रायनं तः। शृणुत। अत्यादरेणावधारयत कला

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलं॥

सुचतुःषष्टिकलासु रतिकला सुचतुःषष्टिश्रेष्ठं॥ हसितं पठितं गीतं जणितं नर्त
नं तथा। वीणा वेणुर्यांच तालः पुस्तकज्ञाने मायुषो वेदः॥१॥ धनुर्वेदश्च शिक्षा च रा
जशिक्षा च राजशिक्षा च रत्नयोः शिक्षा कल्पो व्याकरणं छंदो ज्योतिर्निरुक्तकं॥२॥ प
रिभाषा पुराणं च स्मृतिरामायणं तथा। महाभारतमाख्यानं राजलक्षणवेदनं॥३॥ नि
सुक्ष्मयुक्तोत्तरणं भूततंत्रप्रहेलिका। सर्वस्त्रीविषसंरोधो भूमिदृष्टिस्थसाधनं॥४॥ शाकमें गि
नयोज्ञानं तथा द्रव्याकर्षणी। चिंतानिवर्तनं पुष्टियंत्रं पिंडकर्षणं॥५॥ देशभाषापरिज्ञाने
सुभांगीकरणं तथा। विदूषणोच्चाटनं च मणिवस्त्रादिमंडने॥६॥ विकल्पोच्चारकरणं विचित्रकर
मर्दनं। लिखितं चित्रकविता राजनीतिकथा परा॥७॥ सभायां उत्सवे दुर्गसेनारिवीक्षणं अ
गसंवाहनं चारुदर्शनं चोरलक्षणं॥८॥ प्रसादनं तु रुष्टे स्त्री चित्तहरणं तथेति॥९॥ कीदृशो जयदेव

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri
Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitization by eGangotri

सरस्वती। मधुरकोमलकांतपदावलीं शृंगाररसकुर्यात् मधुराऽस्फुटितिबाध्यत्वा कोमला सुकुमारा गेयत्वा कांता कमनीया। मधुरा चासौ कोमला चासौ कांता चपदपरं परायस्या स्ता दृशीमिस्सर्थ॥ तत्र मधुरा यथा। मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः। येन माद्यंति धीमंतो मधुनेव मधुव्रताः॥ इति दंडी। सुप्रयोगे महत्त्वेऽर्युक्तमस्य रसस्थितिः॥ सुकुमारार्थसंयुक्तं सुमारं प्रश्यते। इति लिलारविंदो यन्मनः श्रोत्रविषादं प्रल्हादजनकं भवेत्। शब्दार्थानुयोगेन तत् कांतमिति कीर्तितं। तथा च मधुरत्वं द्विविधं शब्दाश्रितमर्थाश्रितं च। तत्र शब्दमधुरत्वं पृथक्पदत्वं। अर्थमधुरत्वं चोक्तिवैचित्र्यं कोमलत्वमपि द्विविधं। बंधस्यापरुषत्वं शब्दकोमलत्वं। अर्थकोमलत्वं पुरुषेष्वर्थपरुषत्वं। तद्यथा। मृतेयत्राः श्रीपद इति। एवं कांतत्वमपि। बंधविशेषादिना मनःश्रोत्रप्रीतिप्रदत्वं। उज्वलत्वं शब्दाश्रितं अर्थाश्रितं। दीप्तरसत्वं शृंगारादौ रसे वीर्ये गुणे रागेंद्रवेरसरसभरः। एभिर्मदैर्विषयप्रयोजनं संबंधाधिकारिणो दर्शितः॥ रहः केलयी जयति तिविषयो दर्शितः। उक्तगुणवतोः श्रीराधामोहनयोः उक्तलक्षणाभक्तिप्रयोजनं।

मधुरकोमलकांतपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीं॥ ३॥

प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः संबंधः। उक्तलक्षणः एतद्रसमाविनीतः करणोधिकारी। एवं चत्वारो निरूपिताः॥ ३॥ इदानीं ग्रंथनिर्दोषत्वाय प्रामाण्यापादनाय चक्रेण विना हाभागवतेन महाकवित्वमायां वर्णितं पूर्वं संगृह्यते॥ वाचइत्यादि। उमापतिधरनामा कविः। लक्ष्मणसेनामासोवाचः पल्लवयति। विस्तारयति। व्यगार्थमूलं शृंगारार्थं गुणश्रुत्यं वास्य कवित्वमिति सूचितं। शरणः शरणनामा कविः दुरूहस्य चिरमार्थकाव्यस्य तत्प्ररचने श्लाघ्यः। स्तुत्यः। गूढार्थत्वादिदोषयुक्तं प्रसादादिगुणारहितं स्यापिकाव्यं चेति। न आचश्रृंगाररसएकउत्तरः। अशेषमश्रृंगारेणउत्तरं प्रभानंनायन्सतप्रमेयं तस्यस्वैः कविताप्रथनैः आचार्यगोवर्धनस्पर्धि गोवर्द्धनाचार्येण सहस्पर्धा नूनं विश्रुतः। नस्यातः रसान्तरप्रवेशेन माधुर्यादिगुणसंपन्नपदरचनायां सोऽप्यशक्त इति भावः। इतरचिप्याप्यापनादिनावासुचार्यत्वं न तु सत्कविता यामाचार्यत्वमिति सोपहासमुक्तमाचार्यस्येति। धोइक विश्वमाप ॥ ६॥
त्तिः। धोयिनामक चिराजः श्रुतिधरः। श्रुतिः श्रवणं तन्मात्रादेव ग्रंथादिग्राहिण तु तत्सत्कवि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

तायां कोमलमिति भावः। क्ष्मापतिपदेनाहं कारित्वं जाउमं चेति निध्वनितं। गिरां च संदर्भस्य शुद्धिं गुणालंकारसंपन्नग्रथनविशेषं जयदेव एव जानीते। न्योनो। तथा च गिरां संदर्भशुद्धिं जयदेव जानीते भगवद्गुणवर्णनाकरत्वात्। तदुक्तं श्रीभागवते। न तद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृहणीत्त कर्हिचित्। तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा न यत्र हंसा निरमंत्युशिक्क्षयाः तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि। नामान्यनंतस्य यशोंकितानि यच्छृण्वंति गायंति गृणंति साधवः। इति विशिष्टत्वात्कार्थयतया च महाकाव्यत्वं दर्शितं। वैशिष्ट्यं विप्रयनिर्दोषगुणवत्वेगुणवत्सालंकारत्वो ग्रिति सनिरसचलत्तदुक्तं निर्दोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतं। रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विंदति॥ पल्लवः। किसलयये पिंगे विटपे विस्तरे चलद्वृति विश्वः। लघु
॥ याचः पल्लव यस्तु मापरि स्थर संदर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एव शरणं श्लाघ्यो दुरूहद्रुते॥ शृंगारोत्तरसत्प्रमेयरचने राचार्यगोवर्धनस्पर्द्धिकोपीन विश्रुतः श्रुतिधरो क्षिप्रमरद्रुतमित्यमरः। उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत मेन्यच दितिच॥४॥ ननपूर्वमुक्तो राधामाधवयोरहः केलयज्जयंति। तेन पारकीयत्वेन। अस्वर्ग्यमयन्त्रास्यं च फल्गुत्वं भयावहं। जिगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियाः। इति भयादिनिंदाक्रांतत्वेन सर्वनियामकतयापि महाप्रद्भुतैश्वर्येणा नियम्य गोपकिशोरा खिलचिन्मयरसास्वादलामयमूर्त्तेरवतारगुणैर्नायकश्रेष्ठ्यापादनेनं सर्वविघ्ननिवृत्तये नमस्क्रियामंगलमप्यांतरंगविलासानंदरूपतां चापादयन्नुक्तदोषं परिहरति। प्रलयेत्यादिना। उक्तं चास्मिन्नेवं राज्ञा पृष्टेन शुकेनापि। गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषा

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मपिदेहीनां॥ येंतश्चरतिसो व्यक्तएषक्रीडनदेहभाक्॥ अनुग्रहाय भक्तानां मानु
षंदेहमाश्रिता॥ भजतेतादृशीः क्रीडायाः श्रुत्वातत्परो भवेदिति। तासां माहात्म्यमपि
भागवतेचोक्तं॥ नत्रैवा एवंमदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हियोमय्यनुवृत्तयबलाः॥
मयापरोक्षंभजता तिरोहितमासूयितुंमार्हथतत्प्रियंप्रियाः॥ नपारयेहंनिरवद्य
संयुजांस्वसाधुकृत्यंविबुधायुषापिवः॥ यामाभजन्दुर्जरगेहशृंखलाः संवृश्च्य तद्वः
प्रतियातुसाधुना। एतदुक्तंभवति। नायकोयंपुरुषोत्तमः॥ नास्यनित्यंप्रियाप्रमर
सैकमूर्तयः॥ आनोनिर्सिमरसास्यदत्वंसर्वैस्वरूपत्वमतिसुप्रसिद्धमितिसिद्धांतः॥
अस्यार्थमित्सादियदुक्तंभगवतातत्तुप्राकृतविषयरसनिष्पत्त्येचक्रोत्पातद्वा

प्रलयपयोधिजलेधृतवानसिवेदं॥

वपरिरक्षणार्थमेवेति॥१॥ गीतस्यास्यमालवरागोरूपकतालः॥ तयोर्लक्षणं
नित्यंविनीचुंबितवक्त्रपद्मः शुकद्युतिः कुंडलवान्प्रमत्तः॥ संगीतशालांप्रविशन्प्रदो
षेमालाधरोमालवरागराजः॥ रूपकेस्याद्द्रुतंलघुरितिगीतार्थस्तु। हे केशवजय।
कः ब्रह्मा। इशश्च रुद्रः तौ वशयतीतिकेशवः तादृशा। भक्तसुखकारितया सर्वोत्कर्षे
णवर्तस्व। ननु मम भक्तसुखसंपादनेकुतसामर्थ्यमित्यतआह। जगदीशेति। जगतां च
तुर्दशभुवनानामीशः नियंता॥ तथा च तुर्दशभुवननाथस्यतेऽत्र कथं न सामर्थ्यमिति
भावः॥ तत्र हेत्वंतरमप्याह। हे हरे इति हरतिभक्तानां क्लेशमितिहरिः॥
तदेवभक्तसुखकरणं नाधिभक्तकार्यपरत्वंप्रगतः प्रदर्शयति धृतमीनशरीर
रेत्यादिना। कीदृशो धृतमीनशरीरा धृतंपरिगृहीतं स्वच्छया विस्तृतं मीनस्यम

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मत्स्यशरीरं येन सः। तादृश। एतत् कथयति। प्रतिपदमनुवर्तमानत्वात् दुःखात् द्रुहः अथ
मोऽभागस्ततो मेलापकः स्मृतः। कवाख्य कथयः यस्मात् भोगश्चाति मैन स्मृतः। रेति चतुर्भि
रच यथैव प्रबंधो भवतीति। यद्यपि किंचित्तमीनशरीरे कचित् कच्छपरूपेत्यादि किंचिन्न
मेवपदमस्ति। तथापि जयं भजगदीशाहरे इत्यस्य प्रतिपदमनुवर्तमानत्वेन किमिति माना
म शरीरं मया परिगृहीतमिति सोऽप्याह। प्रलयपयोधिजले। प्रलयकालिकाः परस्परं मिलि
तायेपयोधयस्समुद्राः स्तेषां जले वेदं निमज्जंतं मीनशरीरमुपादाय धृतवानसि कथं यथा
स्यात्। विहितवहित्रचरित्रं यथा स्यात्। विहितं कृतं वहित्रस्य पोतस्य चरित्रं यथा स्यात्तथा पुनः
कथं यथा स्यात्। अखेदं खेदरहितं यथा स्यात्तथा। परमानंदनिधानस्यात् अयमावेदं ज्ञानं
धृतवानसि सम्प्रत्तायार्पितवानसि सर्वं जनो भक्तानुरागेनागणितखेदत्वात् खेदमिसूक्तं।

विहितवहित्रचरित्रमखेदं। केशव धृतमीनशरीर जय जगदीश हरे।१।

पदोपादानमंतरीपादिरहितत्वेन विश्रामस्थलाभावं सूचयितुं। तथा च निरालंबेऽपि पयोधौ
वेदं धृतवानसीति। वेदधारणार्थमेव तेन शरीरं परिग्रहयितिभक्तकार्यपरत्वं दर्शितं। प्रभुमाह
यो मत्स्योमीनो वै सारणार जलदस्समरः।१। क्षितिरित्यादिहे केशव धृतकच्छपरूप हरे धृतं कच्छपस्य
रूपं येन तादृश जय। कूर्मावतारे प्रिहेतुमाह। तव पृष्ठे क्षितिः पृथ्वी तिष्ठति। तिष्ठतीति वर्तमानकाल
निर्देशेनाद्यापि तिष्ठतीति भावः। मनुपंचाशत्कोटिर्योजनविस्तृता मम पिष्ठेकथं तिष्ठतीत्यु
आह। अतिविपुलतरे इति अतिशयेन पृथिव्यपेक्षयाप्यधिकविस्तीर्णे पुनः कीदृशे। धरणीध
रणकिणचक्रगरिष्टे। धरिण्याः पृथिव्याः धरणेमय किणचक्रं चक्राकृतियन्मृतरुधिरमं
डलं तेन गरिष्टे गौरवयुक्ते। तच्छोणितग्रंथिरूपचक्रं गरिष्टं यस्मिन् तादृशे इति वा। कूर्मकमठ
कच्छपा विस्मरः। अणचिन्ह पुनः किणे इति हारावली। तथा च भक्तकृते पृथिव्यादिधारणकर्म
णा भगवतः भारवाहनमप्युक्तमिति भावः।२।

मूल क्षितिरिति विपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे॥ धरणिधरणकिणचक्रगरिष्ठे केशव धृतकच्छपरूप ज॰

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वसतीति। हे केशव धृतसूकररूप धृतं सूकरस्य वराहस्य रूपं येन तादृश। जय। वराहावता
रपरिग्रहप्रयोजनमाह। तव दशनशिखरे दंताग्रे लग्ना संश्लिष्टा धरणी लोकधारणकर्त्री
पि पृथ्वी वसति। कुत्र केव। शशिनि चंद्रे निमग्ना लग्ना कलंककलेव। लांछनलेखेव। अ
त्र निमग्नेति पदोपादानेन बालचंद्रस्य सादृश्यं दशनस्य प्राप्यते। तत्र कलंककलेखाया निमग्नत्वात्
पूर्णचंद्रे तस्य स्पष्टत्वात् बालचंद्रस्य दीर्घतया सादृश्यमपि संगच्छते। निमग्नेति पदं स्पष्टमे
व। किंच। दंतश्लिष्टाया स्तस्याः पोषणमपि सुकरमिति भावः। रदना दशना दंता रदास्तु म
अग्रं शिखरमित्याहुः शृंगोच्चतमतमिति धरणिः। कलाहीन मूलके वृद्धौ शिल्पादावंश
मात्रके। षोडशांशे च चंद्रस्य कलना कलयोः कलेति विश्वः ।३॥ ॥ तव करेत्यादि। हे केशव
धृतनरहरिरूप धृतं नरहरेर्नृसिंहस्य रूपं येन तादृश जय नृसिंहावतारप्रयोजनमाह। तव
करकमलवरे। करो हस्तः स एव कमलवरः पद्म

वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना ॥ शशिनि कलंककलेव निमग्ना। केशव धृतसूकर
रूप जय जगदीश हरे ॥३॥ तव करकमलवरे नखमद्भुतशृंगं ॥ दलितहिरण्यकशिपुतनुभृंगं ॥ केशव धृत

श्रेष्ठे तत्र नखं तिष्ठति। कीदृशं अद्भुतं आश्चर्यभूतं शृंगं मस्तकाग्रं यस्य तादृश। अद्भुतत्वमेवाह। द
लितो विदारितो हिरण्यकशिपोर्दैत्यस्य तनुर्देहः तादृशो भृंगो भ्रमरो येन तादृशं। भृंगो हि पद्म
दलविदलनार्थं प्रवर्तते। विदलयति च तत्। अनेन पुनर्दलरूपेण नखेन भृंग एव विदारितः इत्यद्भु
तं तथा च बृहतोपि हिरण्यकशिपुकायस्य भृंगत्वनिरूपणेन श्रीनृसिंहकरांबुजाग्रेस्यातिसू
क्ष्मत्वं ध्वनितं। मत्तदेहो हिरण्यकशिपुर्विशालकायात्र नृसिंहवपुरा विष्कर मितिभावः। य
मानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु। भ्र
मरः। शृंगं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडांबुयंत्रके। विषाणोत्कर्षयोश्चापि शृंगः स्यात्कूर्चशीर्षके
इति विश्वः। पुनर्भवः कररुहो नखोस्त्री नखरोस्त्रियामिति च। तनुः कायस्त्री बाले विरलेप्य
रूपे वाच्यवदिति च। द्विरेफः पुष्पलिट् भृंगः षट्पदभ्रमरालयः इत्यमरः ।४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

छलयसीत्यादि। हे केशव धृतवामनरूप अत्र वामनस्य सर्वस्वरूपं येन। तादृश। जय। वा
मनावतारप्रयोजनमाह। हे अद्भुतवामन आश्चर्यरूपवामन विक्रमणे पादाक्रमणनि
मित्तं भुवा दाम बलिदैत्यराजं छलयसि वंचयसि भगवानुपेन्द्रो वामनरूपं धृत्वा ब
लेः सकाशात् सद्य मपरिमितां भूमिं प्रार्थ्य पश्चाद्बृहद्रूपं प्रकटीकृत्य चतुर्दशभुवनै
रपि पदत्रयापूरणेन बलिं गृहीत्वा त्रिलोकीमिंद्राय ददौ इति पुराणप्रसिद्धं। अद्भुतत्वं
सर्वात्मना भगवतः भक्तपराधीनत्वेन छद्मनापि भक्तकार्यसाधनमिति अद्भुतवामने
त्युक्तं। वस्तुतस्तु जैत्रंश्रो भूत्वा द्वारपालो बभूव इति। अद्भुतत्वं ध्वनितं। अन्यच्चाद्भुतत्वं
लं द्रढयति। पदनखसंबंधि यन्नीरं गंगाजलं तेन जनितमुत्पादितं जनानां पावनं
पावित्र्यं येन तादृश। तत्रापि प्रवर्धमानस्य भगवतस्त्रिविक्रमस्य चरणांगुष्ठनखाग्रेण
छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन॥ पदनखनीरजनितजनपावन। केशवधृतवामन
रूप जय ज०॥५॥ क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापं स्नपयसि पयसि शमितभवतापं॥ केशव
विदीर्णब्रह्मांडस्य प्रथमे पार्थिवावरणे तेनैव चर्मनालचरणारविंदं प्रक्षाल्य दिवागतं तद्द्विती
यावरणजले ब्रह्मदत्तार्घजले मेरौ मूर्ध्नि क्रमेण मर्त्यलोके प्रसंगेन लोकान्पावयतीति
पुराणप्रसिद्धः। न चात्र भूलोकस्थितिर्नातियुक्तिर्न वामनेन ब्रह्मांडजलस्यानयनात् दाक्षै
भिस्सुपिध्वनितं। किंच छलयसीति भूतेप्यर्थे पिचलिसमीवर्तमानप्रयोगः पावन
इति नायकगुणस्त्वकथितः अंभोर्णस्तोयं पावनीयं नीरं क्षीरमंबु शंबरं मित्यम
रः। बलिश्चामरदंडस्याज्जरयाम्लयथव र्मणउदराच्चपर्येदेत्यकंठे पूजोपहरयोः गह
दारुविन्दोवच्च गंधकच्चकचिन्मतमिति विश्वः॥५॥ क्षत्रियेत्यादि। हे केशव धृतभृ
गुपतिरूप भृगुपतेः परशुरामस्य रूपं येन तादृश। जय। तस्य प्रयोजनमाह। क्षत्रि
याणां यद्रुधिरं तन्मये तद्विकारे पयसि कुरुक्षेत्रस्थतीर्थजले जगन्ति जातं अप

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गतपापेन स्वकुलुषं यथास्यादेवं स्वपयसि स्नानं कारयसि ॥ यदवधिश्री परशुरामेण क्षत्रि न्नाति वारान् क्षत्रियान्हत्वा तद्रुधिरैः कुरुक्षेत्रे पंच दान् विधाय पितृतर्पणं कृतं तदवधित न्महातीर्थं जातमिति पुराणप्रसिद्धः ॥ कीदृशं जगत् ॥ शमितभवतापं शमितो नासितो भव स्य तापो यस्य तादृशं ॥ प्राणिनां तापसंबंधादेव संतापः तेनीर्थस्नानेन तु सर्वपापनाशे संतापनाशइ तिभावः ॥ जलेमज्जनं संतप्तस्य तापनाशउचितएवेतिभावः ॥ रुधिरोगारके मोकोरुधिर कुंकुमा स्रजे रितिविश्वः ॥ भवः संसारसंतप्तिः श्रेयः शंकर जन्मक्षितिषु ॥ अनेनापि धर्म रक्षणाय नतद्विरो धिक्षत्रकुलसंहरण रूपं भक्तकार्यं दर्शितं ॥ तथा च रुधिररूपे जले मज्जतां साधनकोटिसंसाध्यसं सारध्वंसलक्षणया पावनतापादनेनाद्भुतपावनत्वं दीर्घ्यं कथितमिति भावः ॥ ६ ॥ वितरसीत्यादि ।

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं ॥ दशमुखमौलिबलिं रमणीयं ॥ केशवधृत

रघुपति [illegible]जय ॥ ७ ॥ वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं ॥ हलहतिभीतिमिलितय

मुनाभं ॥ केशव धृत हलधररूप जय ० ॥ ८ ॥

हे केशवधृतरघुपतिरूप ॥ धृतं रघुपतेः श्रीरामचंद्रस्य रूपं येन तादृश जय ॥ श्रीरामावतारे समाह रणे संग्रामे दिक्षु दशदिशासु दिक्पतये नैवस्थ संख्यापस्थितिर्यो तिये ॥ दशमुखस्य रावणस्य ये मौ लयो मस्तकानि तान्येव बलिं उपहारं वितरसि ददासि ॥ कीदृशं दिक्पतिकमनीयं ॥ दिशां पत यः इंद्रादयस्तेषां कमनीयं अभीष्टं ॥ तत्र हेतुः ॥ रमणीयं रावणवधद्वारा लोकाभिरामत्वात्सेकं भागकथनाय दशमुखपदोपदानं ॥ किरीटमूर्धजासमौलिः केशेन्त्वसंयते ॥ अनापि लोकपाला नां स्वभक्तानां कार्यपरत्वं हेरप्पिसेव्यमिति बाहुलनीयकौशलं दर्शितं प्रसेकं तन्मौल्मर्पणात् ॥ ७ ॥ ॥ वहसीत्यादि ॥ हे केशव हलधररूप ॥ धृतं हलधरस्य बलभद्रस्य रूपं येन तादृश त्वं जय ॥ तल्लीलामाह ॥ त्वं विशदे शुभ्रे वपुषि देहे जलदाभं सजलमेघवन्नीलं वसनं वस्त्रं वहसि धारय सि ॥ कीदृशं ॥ हलहतिभीतिमिलितयमुनाभं ॥ हले न हतिर्हननं तद्भीसा तद्भयेन मीलिता या यमुना तस्याइव आभा दीप्तिर्यस्य तादृशं ॥ द्रूयच मलयानिलवत्कंपमानं स्यवस्त्र

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

स्यभयमुक्तयमुनायाउल्लेक्षा गर्भोपमा। भीरूणां कंपश्चित एवेति भावः। कदाचिद्वृ
दावने वारुणीं पीत्वा गोपीभिः सह विहरता श्रीबलभद्रेण जलक्रीडार्थमाहूता मत्त प्रल
पोयमिति मत्वा गर्वेणांतिकमनागच्छती कालिंदी रोषात् हलाग्रेण कृष्टेति पुराण
प्रसिद्धः। अस्मिंश्चाप्यवतारे नाभिः श्रेयसीभिः रममाणस्य तत्सुखार्थं यमुनाकर्षण
दिलीलविष्करणतत्परत्वमिति। किंच हलधरपदेन दुष्टनिग्रहार्थमेव हलं धृ
तवानिति भक्तकार्यपरत्वमवतारप्रयोजनं ध्वनितं। गात्रं वपुः संहननं शरी
रं च कलेवरमित्यमरः। शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपांडुरा इति च। अथ स्त्रमाच्छाद
नं वासश्चैलं वसनमस्त्रियामिति च। भीतिसाध्वसकंपयो रिति विश्वः॥८॥ ॥

निंदसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं॥ सदयहृदयदर्शितपशुघातं॥ के० बुद्धशरीर०९
निंदसीत्यादि। हे केशव धृतबुद्धशरीर धृतं बुद्धं शरीरं येन तादृश जय। ननु वेदनिंदक
स्य कथं स्तुतिरित्यत आह। यज्ञविधेः श्रुतिजातं क्रतुविधानसंबंधिवेदवाक्यसमूहं
निंदसि न तु सर्वमित्यर्थः। सोपि किमिति निंद्यत इत्यत आह। अहह कष्टं दर्शितो बोधि
तः पशूनां घातो येन तादृशं। वेदोपि पशूनां घातं बोधयति। सहह कष्टमित्येव निंदसी
ति भावः। एतादृशनिंदायामपि हेतुमाह सदयहृदयेति दयाकृपा तत्सहितं हृद
यं यस्य तादृश। अयं भावः। रागवशान्निरंकुशान्दृष्ट्वा अग्नीषोमीयपशुमालभ
२ तेत्यादिविधिवाक्यैः स्वर्गादिफलप्रदर्शनपुरस्कारेण गुडजिह्विकया वैदिक
मार्गे प्रवर्तस्यपि क्षणनश्वरस्वर्गादिफलजनकं निरपराधिबहुप्राणिवध
साध्यं यागादिकं युक्तिविरोधित्वान्न तेषामसंतहित

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मितिविचार्यपरमपुरुषार्थसाधने निवृत्तिमार्गेतान्प्रवर्तयितुं। न हिंस्यात्सर्व
भूतानि स्यादिनायज्ञादिबोधकवेदस्य निंदांकरोषि न तु सर्वथा वेदनिंदायामेवत
त्तात्पर्यमत एव गूढं तथैतत्तैत्तात्पर्यमज्ञात्वादुरात्मनां वैदिकमार्गे विश्वासइति
तेषां मोहनायैव तत्त्वैतदवतारपरिग्रह इति। सज्जनार्थं तद्विरोधिनां श्रेयसि तद्व
चनरूपमवतारप्रयोजनमुक्तमिति। अहहेसद्भुतेवा॥ अहहेसद्भुते खेद इति विश्वः।
केशव सि चक्रांतिरित्यमरः। जातं ज्ञात्वा यज्ञ मा क्षिति विश्वः॥९॥ ॥म्लेछनिवहेति
हे केशव धृतकल्किशरीर धृतं कल्किनः शरीरं येन तादृशालं जय। त्वं अष्टितमाहम्ले
छनिवहे निधने। म्लेछानां निवहाः समूहास्तेषां निधने नाशनिमित्तं करवालं ख
ड्गं कलयसि धारयसि। कीदृशं। किमपि करालं अतिशयेन भयंकरं कमिव धूमकेतुमिव भो ता

म्लेछनिवहनिधने कलयसि करवालं॥ धूमकेतुमिव किमपि
करालं॥ केशव धृतकल्किशरीर जय जगदीश हरे॥१०॥ध

क तिँग्रहविशेषमिव। रणे उदितं यत्करवालं पश्यतां म्लेछानां नाशोप्सवतीति करवा
लस्य धूमकेतुसाम्यं। धूमकेतोऽसौ सातिक ग्रहविशेषे प्युदिते तं पश्यतां प्राणिनां वि
पदो भवंतीति भावः॥ यद्वा धूमः केतुः चिन्हं यस्य स धूमकेतुर्वह्निस्तमेव। अत्र खड्ग
स्य नीलत्वाद्धूमसाम्यं। मुष्टेश्च सुवर्णमयत्वादग्निसाम्यं। म्लेछः पापरते जातिभेदे
स्यादपभाषणे इति विश्वः। समूह निवह व्यूह संदोह विसर व्रजा इत्यमरः। निधनं
स्यात्कुले नाश इति विश्वः। खड्गे तु निस्त्रिंशचंद्रहासासिरिष्टयः। कौक्षेयको मंड
लाग्र करवालः कृपाण वदित्यमरः। धूमकेतुस्मृतो वह्नौ कुसात ग्रहभेदयोरिति १०॥
विश्वः। करालो भीषणे त्वचदिति॥ ॥धृतवानसीत्यादिभिः वर्तमानत्वाद्योः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अवताराणां भगवतश्च लीलाया नित्यत्वं दर्शितं। एवं तत्तदवतारगुणैः स्तुतिं कृत्वास
प्रसवतारिणः स्तवमभ्यर्थयति। श्रीजयदेवेत्यादि। हे केशव धृतानि दशविधरूपाणि
येन तादृशस्त्वं जय। के अखंडानंदसुखे सेत्ते इति केशवः। तादृशस्यापि दशविध
रूपाण्यंगीकृत्यापि तादृशैः कृत्यैर् अपि स्वभक्तकार्यसाधनेन तादृशमहिम्न उद्बो
धनेन तव भजनेन मम महती रुचिर्जाता। अतो भक्तसुखसंपादनेन जय। मम चेदं जयदेव
कवेः उदितं जयदेवकवेः भाषितं शृणु। कीदृशं सुखदं श्रोत्रमनःसंतोषदं श्रे
यः शुभदं मंगलप्रदं तत्र हेतुः भवसारं जन्मरहस्यं वर्णनीयत्वेन यत्र तादृशं। अथवा
भवे संसारे श्रेष्ठं परमपुरुषार्थसाधनत्वेन जन्मसाफल्यकरत्वादत एवोदारं परमार्थ
प्रदं। अथवा उदारं महत् प्रकटितिपद्यार्थिकमिति वा। श्रीकृष्णकीर्तनत्वात्तस्य भजनकथान्वि

श्रीजयदेवकवेरिदं कुदितमुदितं शृणु नु सुखदं शुभदं भवसारं॥ केशव धृतद
दशविधरूप जय जगदीश हरे॥११॥ य

तत्त्वाच्चैतानि विशेषणानि उक्तं भाषितमुदितमिति। सारो बले मज्जनि च स्थिरांशे न्या
य्ये च निरे धने च सारं वरे न्यवत्सारमुदीरयंतीति विश्वः॥११॥ ॥अंशावतारान्स्तुत्वा
संप्रति वर्णनीयं पूर्णतमं अखिलनायकशिरोलंकारं श्रीकृष्णं स्वं प्रणमति। वेदा
नुद्धरते इत्यादि। कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः॥ तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण
इत्यभिधीयत इति सर्वाश्रयः। अखिलपरिपूर्णमहाशक्तिमांश्च कृष्ण इति। स्वानन्यमा
धुर्येण प्रियजनाकर्षणाच्च कृष्ण इति द्रूतेपत्वाच्चेति कृष्णस्तस्मै निरवधिपरमानंद
घनरूपाय स्वप्रियजनैः रमणाय श्यामसुंदराय शृंगाररससर्वस्वमूर्तये तुभ्यं नमः
तथा च श्रुतिः। अक्षरात्परतः पर इति। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी
ज्ञानबलक्रिया चेति अक्षरादपि चोत्तम इति गीतायां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

न राकृति परं ब्रह्म सच्चिदानंदविग्रह इति। आनंदचिन्मयरसप्रतिभाविताभिस्ताभि
र्य एव निजरूपतया कलाभिः। गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो गोविंदमादिपुरुषं
तमहं भजामि इति ब्रह्मसंहितायां। वक्ष्यति च। शृंगारः सखि मूर्तिमानिव मधौ मुग्धो
हरिः क्रीडति। श्रीशुकेनाप्युक्तं साक्षान्मन्मथमन्मथ इति। ननु मीनाद्यवतारवानी
श्वरः केशवः केजलसेतोः प्रयोदरादीनि यथापदिष्टानीयास्थितानेयस्युः इति केशव य
वः आदिनारायणः उक्तं च एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययमिति। तस्य
स्कृतिः कृतैव। इदानीं गोपकिशोरं चरः विहारिणं मां किं स्तोषि सत आह दशाकृ
कृते तुभ्यमिति। मीनादिदशरूपधारिणे तुभ्यमेव नमः। अयमर्थः। तत्तद्दशादवता
दवतारवानीश्वरो नारायणस्त्वेवांशः। तदुक्तं ब्रह्मणा नारायणोऽङ्गमिति श्रीभागव
ते। अकूपाराय बृहते वैकुंठदर्शनेन हो नास्यमेव तिशुको क्लिश्यमाना न्यत्री त्राकला:।

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते दैत्यं दारयते बलिं छलयते
क्षत्रक्षयं कुर्वते॥ पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छा
न्मूर्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः॥५॥

पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति प्रथमस्कंधे। ब्रह्मसंहितायां च। विष्णुर्महान्स इह यस्य कला
विशेष इति। अतो परमेश्वरत्वात् सामेव स्ताभिति रुद्धं निश्चित्य अवतारकर्मभिः संक्षेप
ण पुनराह। किं लक्षणाय। मीनरूपेण वेदोद्धारं कुर्वते। पुनः कीदृशाय। जगन्ति भुवनानि कच्छ
परूपेण वहते धारयते। भूगोलं पृथ्वीगोलं च वराहरूपेण उद्बिभ्रते ऊर्ध्वं प्रापयते दैत्यं हिरण्य
कशिपुं दारयते नृसिंहरूपेण विदारयते। बलिं दैत्यं वामनरूपेण छलयते वंचयते। क्षत्रक्षयं
दुष्टानां क्षत्रियाणां नाशं परशुरामावतारेण कुर्वते। पौलस्त्यं रावणं श्रीरामरूपेण जयते। हलं
दुष्टनिग्रहाय आयुधत्वेन कलयते बलभद्ररूपेण धारयते। कारुण्यं कृपां आतन्वते बुद्धरूपेण वि
स्तारयते। म्लेच्छान् मूर्छयते नाशयते सर्वथा। एतद्दवतारकर्मकत्वेन भवे गीतः पूर्ण संभाविलत्वा
त्क्रमसंनाम प्रतिपादितं आकृतिः कथिता रूपे सामान्य वपुषोर पि इति विश्वः॥५॥ इति प्रथमः प्रबंधः

समाप्तः ११।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एवं तावत्तदवतारचरितैस्तांस्तान्नारायणगुणाननुवर्ण्येदानीं समस्तनायकचूडा
मणिः श्रीपुरुषोत्तमस्य प्रथमपद्यारेहकेवलयः इत्यनेन संक्षेपतः क्रीडासूचईल्लासं
मतिसस्यु तत्स्याः स्वाधीनभर्तृकावर्णनेन भगवतस्तस्य लोकोत्तरधीरललितशृंगारीत्यादि
गुणान्वर्णयन्नेव मंगलांतरमप्याचरति श्रितेत्यादिना। किंच सर्वपूर्णत्वात्ति महेष्व
त्रानंदविलासरससमृध्याशक्तिरेवोद्रिक्तत्वमन्यत्र त्वन्यासो कचिदत्रापि तत्पोषणायता
सामप्युक्तत्रैवं क्रमः। धीरोद्धता वामनपरशुरामादयः। तल्लक्षणं। मात्सर्यदर्पभूयि
ष्ठः छद्मीहंकारवान्बली। चंडो विकथ्यमानश्च धीरोद्धत उदाहृतः। तद्गुणाश्च यत्राखित्ता
दक्षता धार्मिकत्वं चेति। धीरोदात्तः तल्लक्षणं। क्रियावानतिगंभीरो विनीतश्चाविकत्थ
नः। धीरोदात्तः स विज्ञेयो रामो दाशरथिर्यथेति। शांतो विनीतो धीरश्चेति तद्गुणाः। धी
रः शांतः। जीमूतवाहनादिः। विदग्धो नवतारुण्यः परिहासविशारदः। निश्चिंतो धीरललि
तः स्यात्प्रायः प्रेयसीवशः। शृंगारिणीयकस्त्वन्यः पंचमः कथ्यते तथा विलासवान्वाम
शीलः सुभगः स्थिरवाग्युवा। गनिर्ललितदृष्टिश्च सविलासस्मितं वचः। इति संगीतरा
ज्ञे। इत्यादिवर्णनीयगुणवान्नायकः श्रीराधाप्रियः। तं गीतेन वर्णयति। गीतस्य गुर्जरी
रागः। मंठश्च तालः। तयोर्लक्षणं। श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणं मृदूल्लसत्पल्लवतल्पजा
ता॥ कृते स्वराणां दधती विभागं तंत्रीमुखाद्दक्षिणगुर्जरीयमिति। गुरुर्लघुद्वयं यत्र मं
गतालः स कथ्यते। मंगलो मंठको ज्ञेयो रसे चाद्भुतसंज्ञके। अद्भुतकेलिप्रकटनादद्भुतत्व
ध्रुवपदं गीतार्थस्तु। हे देव दीव्यतीति देवः तत्संबोधनं। श्रीराधया सह विलासासक्ते
तिवा हे हरे स्वसौंदर्यादिना निखिलभुवनयुवतिचित्तचोर जयजय। आदरे द्विरु
क्तिः। इदं च ध्रुवपदं। अथ पदानि श्रितकमलाकुचमंडल। श्रितं आश्रितं
कमलायाः कामयत इति कमः कस्तु कांतो। पंचादिशादच। तलांतिगृण्हा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ति स्वगुणैर्वशी करोतीति सा कमला। लाआदानेइति। यद्वा। कमला स्त्रीचरि स्त्रि
योरिति विश्वः। वरस्त्रीले नायिक मला श्रीराधौ वनस्याः कुच मंडलं स्तनरूपमेव
दुर्गकामभयादिव येन। तादृशः। अनेन सकलनायिका मुकुटमणेर्गुणाधिक्यं
कथितं। तयाच अनेन केलिकौशले नरति कौशले नरति कौशलरूपा नायका
णश्चोक्तः। स्वाधीन भर्तृका नायिका चेयं। तल्लक्षणं वक्ष्यते ग्रे। हे धृतकुंडल। धृते भ
करा कृति कुंडले कर्णाभरणे येन तादृश। अथवा तदाज्ञया धृतेन स्यार्थ श्रसोः कर्णा
भरणे येन। अथवा। पुष्पादिना तत्कर्णभूषणार्थं निर्मायोपहारीकृत कुंडलयेन तादृ
श। पुः कीदृशः कलित ललितं वनमाल। कलिता धृता मनोहारा वनमाला चरणपर्यं
तावलंबिनी माला येन तादृशः। एतद्विशेषणद्वयेन भव्यस मुक्तं।।

श्रित मेकेलाकुचमंडल धृतकुंडल ए। कलित ललितवनमाल
जयजयदेव हरे।।१।।

वन मेव सिकाननेइस्मन्निधानात्। पद्ममाला वा आपादप्रमित्तां मालां वनमाले
ति तां विदुरिति शाश्वतः। अथवा कलिता धृता ललिता मनोहरा वनमाला पुष्पमा
ला पद्ममाला वा प्रियाः कुंडेयेन तादृश। अथवा कलिता अवगाहिता प्रिया मंडना
र्थं वनमाला चंपकादिवनश्रेणी येन तादृश। अथवा कलिता धृता ललिता मनोहरा
प्रियायाः मंडन स्पर्शोत्थसात्त्विक विकारेण वनमाला स्वेद बिंदुर्जलबुंदु संततिर्येन ता
दृशः। अथवा धृता संभोगश्रमजलश्रेणि येन तादृशः। व्यभिचारि भावो यं प्रिया मंड
नार्थं वनमाला कलिता बहुविधनिर्मिता येनेति वा। एभिव्यापारगतैः कुशलः कलावि
द्विलासी स्यादि गुणाश्च कथिताः। स्यान्मंडले ह्रादशराजके च देशे च बिंबे च कदंबके
चा कुष्ट प्रदेशे पुप सूर्य केच भुजंग भदेश्च ति मंडले स्यादिति विश्वः।। १।। ५।। १२।।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सू. दिणमणि सादि। दिणमणिः सूर्यस्तस्य मंडलीविंबः ततोपि श्रेष्ठः कौस्तुभाख्य मंडन
अलंकारो यस्य तादृशः। दिणमणि मंडलवन्मंडनं यस्येति वा। अनेनं घनाढ्यइत्तिना
यकगुणः कथितः। भवखंडनेति व्रजराजकुले स्वजन्मना देवादीनां भवोजन्मनेरव
उयस्तिनिरो स्करोषीतितत्था भूत। देवा अपि गोकुले जन्म वांछतीति भावः। अथवा भ
वः रुद्रः तं गांधर्वविद्यायासंखडयसि पराजयं प्रापयसीति तादृशः। उक्तंच। विविधागो
पचरणेषु विदग्धो वेणुवाद्यउरुधा निजशिक्षः। तव सुतः सति यदाधर विवेदत्तवे
आनतकंधर चित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चित तत्वाइति। प्रियजनानां विरहदुःखा

दिनमणि मंडल मंडन भवखंडन ए। मुनिजन मानसहंसा॥

दिनां उद्रव विदारणे तिवा। एतेन कुलीनकला विचोक्तः। मुनिजनेति। मुनिश्चन्तिमौ
नं तस्युक्तोजनः गोपीलक्षणः तस्य मानसं चित्तं तदेव मानसं सरोवर विशेषस्तत्रहं
सोमरालः। सोभाग्यमदलीलया मानादिना वा मौनयुक्तायाराधायाश्रितास्मिन्नायाव
ग्रहेः सा सख्या। ननेन स्यात्तत्रैव कृत स्थितिः मरालेसर्पः। अथवाहे मुनिजनेति पृथ
क् पदं मननशीलो मुनिः सचासौ जनश्चतस्याः प्रियायाः सौदर्यादि गुणगण गणन
कृत स्वभावेस्यर्थः। हे मानसहं सस्वत्वान्यस म स्ततद्दिवासा। मुनीस्यारस्यैक पदंवा
मुनिश्चासौ जनश्च सचासौ मानसहंसश्चेतिद्वंद्वपारं परितरूपकं मलकारः। तं
थाहुः नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः। तत्परं परितेश्लिष्टे वाचके भेदभा
जितंचेति। मानसं सरसि स्यांतेति विश्वः हंसो विहंगमोपि स्यासरमासुनियोगिनी स्विा॥२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कालायेति। कालियनाम्नो विषधरस्य गंजन तिरस्कारकः। अनेन चतुर्थः श्लिकलकुशल
त्वदर्शितं जनान्मधुरवंचनादिना रंजयतीति जनरंजनेति अनेन शुभवचनत्वं कथितं। अ
थवा सखीजनान् श्रीराधानुकूल्येन अनुरक्तं करोषीति। तामेव रागादिना मंडयसीति वा। य
दुकुलेति। यदुकुलमेव नलिनं पद्मं तस्य दिनेश सूर्य प्रकाशकत्वात्। यादवानां हितार्थिभिर्य
तो गोवर्धनो मयेति वचनात्। यदुकुलमिति गोकुलमेव। अन्यो विषो विषधरः फणी व्यालं
सरीसृप इत्यमरः। वा पुंसि पद्मं नलिनमरविंदमहोत्पलमिति च। रंजने रागजनने रजन
रक्तचंदनैरिति च। ३। मधुरिति। मधुमुरनरकाणां विनाशकारिन्। गरुडासन। गरुडः प
क्षिराजः। स एव आसनमुपवेशनं यस्य तादृश। अथवा मधुराख्यरसस्तं मुरयति।।

कालियविषधरगंजनजनरंजनए। यदुकुलनलिनदिनेश।।३।।
मधुमुरनरकविनाशमगरुडासनए। सुरकुलकेलिनिदान।।४।।

मुर वेष्टने इति धातुः। वेष्टयतीति स्वजनार्थं सर्वतः। आच्छसक्षतीति मधुमुरः। इग्युप
धेति कः। तेन नरकं नराणां कमुखं नाशयतीति तुष्टीकरोति। यद्वा नरक इत्यरराग
विस्मारणं नृणां वितरतीति नरकस्तेषां नाशनमिति। गरुडवत् बंधविशेषआसनं यस्येति
च। अनेन रतिकौशलं कथितं। सुरकुलेति सुरकुलकेलीनामादिकारण। देवा हि क्रीडा
चतुराइति प्रसिद्धिस्तैरपि लक्षत एव क्रीडितेति भावः। अनेन विलासित्वसाम
र्थ्यं चोपपादितं। यगणे गोत्रदेहे पिरणितं कुलमिति च।।४।। अमलेति।
अमलं निर्मलं यत्कामलं तस्य यद्दलं पत्रं तत्सदृशो लोचने यस्य तादृश।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अनेनापि भव्यत्व मेवोक्तं। भवमोचना भवो जन्म तस्मात्सयत्सो मोचइतीति तादृशः।
भक्तानां नित्यविग्रह प्रदानेन तस्य नित्य परमानंदरूपस्य भजनीयमुक्तौ अथवा
भवरुद्रं स्तं महाविपद्रूपादकासुरां मोचयतीति सतथा। अथवा। कमलदललो
चनादिसौंदर्येण कष्टरुद्रं समाध्यादियोगचक्रा मोचयतीति स्य प्रवणंकरोती
सर्थः। त्रिभुवनभवन निधान। त्रिभुवने भवनं गृहं श्रीमद्द्वारिकाख्यं तदेव निधा
नेवा सस्थानं महानिधिरिति वायस्य तादृशः। निधानं साल ये निधाविनिधिश्च।
भवनं भावये च मनोरितिचा पत्रं पालाशं चंदने दले पर्णं छदः। पुमानित्यमरः॥५॥
जनकेति। हे जनकसुता कृतभूषण ब्रजजनानां कं सुखं यस्मात्सजनकोब्रजजने षु धाने
वा जनक इति श्रीवृषभानुस्त
अमलकामलदललोचन भवमोचन। ए त्रिभुवनभवननिधान।५।
जनकसुता कृतभूषणजितदूषण ए सरस्रामितदशाकं ठजय॥६॥
स्य सुता श्रीराधा तस्याः कृतानि भूषणानि अलंकरणानि मकरिकापत्रादीनि येन तत्ता
दृशः। जितदूषण। जितानि निज गुणैः स्वस्मिन्नुत्तिरस्कृतानि दूषणानि दोषा येन तादृशः।
अनेन सकलकलाकौशल रूपस्तारुण्य रूप श्च नेयक गुणत्रकं। समरश्रामितदशाकं
५ ठ। समरे रतिरणे दशा कूजिता स्वयं सुखं हृतं प्रापितं दशा सख्यानां नायिकानां कंठ येन। ता
दृशः। अनेन रता सा मधुर्यकथितं। अंथवा समरे सुरतसंग्रामे येतश्रांतेन इता प्रापि
ताकुंजित। स्यादशा अवस्था नायिका कंठ येन॥६॥ हे अभिनवजलधर सुंदर॥ अ
भिनवो नूतनो योजलधरः सजलो मेघस्तद्वत्सुंदर॥ महार सचभिना। अनेनापि
भव्यत्व मेवोक्तं॥ धृतमंदरा धृतः मंदरो पर्वतो यिनो यो येन ता

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दृशा। अनेनापि सामर्थ्यमेवोक्तं। अत्र मंदरपदेन गोवर्धन एव। यथा गोपालस्तवेशं
करेणोक्तं। धृतैकहस्तमंदरमिति। अथवा येन उत्पाट्य समूलं मंदरगिरिः छत्रीकृ
तो गोकुलेति। श्रीमुखचंद्रचकोर। श्रीयुक्तः शोभावान् श्रीराधायाः मुखमेव च
न्द्रः आल्हादकत्वात् तस्य चकोरः तदास्वादसर्वस्वः। अत्र तस्या आननचंद्राधरसुधा
पानसोत्कंठत्वेन भगवतश्चकोरत्वेन निरूपणं। अनेनापि रतिकौशलमेवोक्तं। प्र
सन्नोभिनवनव्यो नवीनो नूतनो नव इत्यमरः। एवं सप्तपदैः नायकगुणाः कथिताः।
तदुक्तं। त्यागी कुलीनः कुशलो रतेषु कल्यः कलावित्तरुणो धनाढ्यः। भव्यः क्षमी स्थि
ररूचिः सुरूपो ऽभिमानी स्त्रीणां मतः शुभसत्त्वो इह नायकः स्यादिति शृंगारति
लके॥७॥ ॥ इदानीं कविः सर्वनायकोत्कृष्टत्वेन श्रीकृष्णं स्तु॥

अभिनवजलधरसुंदर धृतमंदरए। श्रीमुखचंद्रचकोर जय जय जय
देव हरे॥७॥ तव चरणं प्रणता वयमिति भावए। कुरु कुशलं प्रणतेषु
जय॥८॥ श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदं। मंगलमुज्वलगीतं जय॥९॥

ता मर्षय ते तव चरणे वयं प्रणताः हे श्रीकृष्ण इति भावय चिंतय जानीहि इति। प्रणते
ष्वस्मासु कुशलं कुरु थि प्रराहिसं कुविर्थः॥८॥ इदं जयदेवकवेः मंगलं गीतं विशेषः
मुदं कुरुते। कीदृशं मंगलं उज्वलं दोषरहितं गीतं गायनं यस्य तादृशं। गीतदोषास्तु
भरतमते शंकितं भीतमुद्घृष्टमव्यक्तमनुनासिकं। काकस्वरं शिरः कंपं तथा स्थान
विवर्जितं। विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमाहतं। व्याकुलं तालहीनं च गीतदोषा
न्विदुर्बुधाः॥ अथवा मंगलमिष्टप्रणतिरूपं मंगलाख्यानालोचेति मंगलं॥९॥
॥ इति द्वितीयप्रबंधः॥२॥ ॥ श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः॥ चतुर्दश॥३॥७॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुनरपि नायिकायाः सौभाग्योद्रेकं निरूपयन्नाशीरूपं मंगलमाचरति। पद्मेति। मधु
सूदनस्य उरः हृदयं वा युष्माकं प्रियं वांछितं अनुपूरयतु संपूर्णं करोतु। प्रतिक्षणं द
दातिवित्यर्थः। निसविलासासक्तत्वात्। तद्विशेषणविशिष्टस्य तस्य दातृत्वसामर्थ्यं
वांछतामपि तत्प्रियाणां तदेवरसानुभवनमिति ध्वनितं मधुररसास्वादलोपस्य
न मधुसूदनपदोपादाने॥ कीदृशं उरः पद्मानि विद्यंते यस्यां सा पद्मा। अर्शआदिभ्यो
अच् इत्यच् पद्मगुणयोगाच्च सौकुमार्यपद्मेति पद्मकोटि सौगंध्यवती पद्मा सौभाग्य
परिमलाख्यापनाच्च सौकुमार्यसौंदर्यादिगुणेपीति। तस्याः पद्मायाः पद्मिन्याः श्रीराधा
याः याः पयोधरतटी स्तनप्रांतः तस्याः परिरंभेण आलिंगनेन ल

पद्मायपयोधरतटीपरिरंभलग्नकाश्मीरमुद्रितमरो मधुसूदनस्य।
व्यक्तानुरागमिव खेलदनंगखेदस्वेदांबुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः॥१॥

लग्नं यत्काश्मीरं कुंकुमं तेन मुद्रितं मुद्राचिह्नविशेषयुक्तं मित्यर्थः। इदं मधुसूदनस्य
हृदयं ममैवनत्वन्यस्येति ख्यापनाय निजस्तनतटीलिप्तकाश्मीरेण मुद्रेव दत्तेति भावः।
तथा चापयोधरयोस्तटीपरिरंभेण नायिकायाः वामताख्यापनेन तस्याः वैदग्धी प्र
तिपाद्यते। पुनः कीदृशं खेलन् क्रीडां कुर्वन् अनंगेन कंदर्पस्तस्मात् खेदः आयासः सुरत
श्रमः तेन यत्स्वेदांबु प्रस्वेदजलं तस्य पूरः प्रवाहो यत्र तादृशं। एतेन काश्मीरस्य स्वेदसं
बंधेन मुद्रायोग्यत्वं संभोगानिद्रायित्वं च ध्वनितं कीदृशमिव व्यक्तः नुरागमिव व्यक्तः
प्रगटीभूतोनुरागः स्नेहो यत्र तादृशमिव तद्विषयकानुरागाधिक्यात् अंतरे समावेशाभा
वात् कुंकुमरागव्याजेन अनुरागो बहिर्निस्सृत इवेति भावः। मुद्रा संजातास्येति मुद्रितामि
ति तारकादित्वादितच् पूरो जलप्रवाहे स्यात् प्राणसंक्षुद्धि वातयोरिति विश्वः। स्नात्स्त
नाद्यौ पयोधरौ विति च। कंदर्पो दर्पकोनंग इत्यमरः। पद्मिनी लक्षणं॥ कमलमु

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गीत० १५॥ कुलमहीकुलराजावगंधिःसुरतपयसियस्याःसौरभंदिव्यमंगो।चकितमृगदृशा गोविंद० ॥१५॥
भ्रांतरक्तेचनेत्रेकुचयुगलमनर्घ्यंश्रीफलश्रीविडंबि॥१॥तिलकुसुमसमानां
बिभ्रतीनासिकांचद्विजगुरुसुरपूजाश्रद्धधानासदैव।कुवलयदलकांतिःकापि
चांपेयगौरीविकचकमलकोशाकारकामातपत्रा॥२॥व्रजतिमृदुसलीलंराज
हंसीवतन्वीत्रिवलिकलितमध्याहंसवाणीसुवेषा।मृदुशुचिलघुभुंक्तेमानिनी
गाढलज्जाप्रबलकुसुमवासासावल्लभापद्मिनीस्यादिति॥३॥तस्याअलौकिकगुण
नांवर्णनान्नाक्यसादेंतेलोकप्राप्तत्वेनकथ्यंतेतिसिद्धांतः।दी।एतावताग्रंथे
नाभिधेयप्रयोजनप्रयोजयप्रयोजनकेलिवर्णनोयुक्तनायकगुणप्रतिपादनपु
नःसराणिमंगलानिविधायकविःशृंगाररसप्रधानभगवत्केलिवर्णनंचिकीर्षुः
तत्रप्रस्तावसरसंक्षिप्तंकेलिंनिचाहविशेषक्रीडामारब्धुमिच्छतोःपरमप्रियतमयोः
कदाचिन्निमिषमात्रमपिविप्रलंभासह्यजनितोःश्रीराधामोहनयोःसंभोगरसपोष
णायरसयोगादेवविप्रलंभाख्यशृंगाररसाविर्भावेजातेप्रथमेतावच्छृंगाररस
सर्वस्वभूतायाःनायिकायाःचरितानिवर्णयितुंप्रस्तावयतिवसंतेसादि।तत्रसं
भोगोत्कर्षंप्रतिविप्रलंभस्योपादानेऽलंकारिकाः।संभोगोविप्रलंभेननविना
पुष्टिमश्नुते।कषायितेहिवस्त्रादौभूयान्रागोभिजायतइति।किंचरसयोगादि
तियदुक्तंनशृंगाररसानुभाविभिछाभिछामीतिनिसेच्छानचिकीर्षोक
त्तिसत्वमिश्वरत्वंमिश्वरत्वमितितस्यभगवतःनिसेच्छयेवरसनियामकत्वे
नापिनिसानंतशक्तिमतस्तस्यनस्यातंत्वभगइतिसिद्धांतः।गकचाससस
स्यकामत्वाति॥एवंनिसेच्छयाकालव्यवधानमपिनिरस्तं॥वसंतेसादि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

श्लोकार्थस्तु। कदाचित्सहचरितुल्यव्यसनासखीच संतेसटसंरसोन्वेषसहि
तंयथास्यादेवंराधोद्ददंवक्ष्यमाणंनुचेडवाच कीदृशी। अवयवैरनंगैरूपलक्षि
तां। कीदृशैरवयवैः। वासंती कुसुमसुखैः कुमारैः माधवीलतापुष्पवत्कोमलैः
नतोपि मृदुलैरित्यर्थः। मार्दवं कोमलस्यापि स्पर्शासहदनुभावी तनुरेव ततोऽप्य
तद्यथा। अभिनवनवमल्लिकामयं सा न्नायनवरं ननु राधिकापि न्द्रोर्ष्वी। नकुसुमप
दलं दत्तापि जाले सुतनुतनोस्तनुरेव सत्राणसीदिति। जल्पाग्लानिप्रापसर्वः पुनः
कीदृशी कांतारे महारण्ये भ्रमंती। तत्र हेतुगर्भितं विशेषणमह। बहुविहितेति। बहु
वारंवारं विहितं कृतं कृष्णस्यानुसरणमन्वेषणं।

वसंतवासतीकुसुम[illegible]कुमारैरवयवैर्भ्रमंतीकांतारे बहुविहि
तकृष्णानुसरणां। अमंदकंदर्पज्वरजनितचिंताकुलतया च
लद्बाधां राधां सरलमिदमूचे सहचरी॥७॥

यया तादृशी तत्रापि हेतुगर्भं विशेषणमाह। कंदर्पज्वरेण जनिता या चिंता तत्कृता
याया कुलता तया। आमंदमधिकं यथास्यादेवं चलद्बाधा चर्धमापीडां। अवयवै रि
त्र जरतोभिस्तापसद्दत्तिच द्वितीयेषणे तृतीया। महारण्ये नाभिलाषचिंतारूपेदशोक
थिते। तल्लक्षणं। अभिलाषः स्पृहा तत्र कामे सर्वांगसुंदरे। दृष्टे श्रुते वा तत्रापि विस्म
यानंदसाध्वसादृ तियथादशारूपके कथं सवल्लभः प्राप्य किं कुर्यात्तस्य सिद्ध
सकथं स्यादसौ वशाद् इति चिंता प्रवेचयेति शृंगारतिलके। सुकुमारावयवै
कांतारे भ्रमंतीमित्यनेनाभिसारेऽनुरागसो स्वं दर्शितं। तद्यथा॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चित्रोत्कीर्णादपि विषधराद्भीतिभाजो रजन्यां किं वा ब्रूमस्त्वदभिसरणे साह
सं माधवास्याः ध्वांते यां सा पदन्निनिम्नतंराधया सत्रकान्तात्रासा साणिः फणि
फणि फणार नरोधां व्यथायि॥१॥ यथा वा। द्विस्त्रे केलिसरोरुहं त्रिचतुरे धम्मि
ल्ल मल्लीस्रजं कंठान्मौक्तिकमालिकां तनदनु चत्वक्कापदे पंचषैः। कृष्णप्रेम विघूर्णितं
तदतयादूराभिसारातुरा तन्वंगी निरूपायमध्वनि परं श्रेणीभरं निंदिति। अथवा। अनं
दं कंदर्पज्वरजनितचिंताकुलतयां बहुवित्तं कृष्णेनानुसरणं यस्याः तादृशी। अतो कांतावे
त्तमंतीमित्यर्थः॥७॥ किमूचे रसनआह। ललितेत्यादि। गीतस्य। वसंतरागः। पनित्ता
लः। नयोर्लक्षणं। शिखंडिबर्हाच्चयबंधचूडः पुष्णान् पिकं चूतलतांकुरेण प्रमनुदाया
समनंग।
ललितलवंगलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे॥ मधु
करनिकरकरंबितकोकिलकूजितकुंजकुटिरे॥१॥
मूर्तिमंतो मत्तंगास्य वसंतराग इति। लघुद्रुतौ तालश्चेति। गीतार्थस्तु। सबाधां महो
षधं वचः सखी च किं। हे सखि। राधे। इह अत्र वश्रीमवृंदावने सरसवसंते रसः शृंगा
रो द्वोधकस्यास्सर पश्चासौ वसंतश्चैश्च सरसवसंतस्तस्मिन् तादृशे समये हरिः।
श्रीकृष्ण विहरति क्रीडति। कसति। समं सत्रोभसः कैर्वा युवतिजनेन सतिसति
किं भूते वसंते। मिलनार्थं हितुगर्भविन्नोषणं विरहिजनस्य दुरंतो नइ तिन अपि
तु दुरंत एव ति। का का दुरंते दारूणे दुखं नांतः स्मापिर्यस्य। तादृशो या निर
वधा वित्यर्थः। अथवा अंते जीवनं तेन समं दुरं नेति। अथवाह रिहि सरसवसंते

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

बहुप्रेमाद्यभिसृतेनतद्भूयाद्युन्मादित्ते युवतिजने गोपांगनांगणे नृत्यति सत्यपि त्व
यासहनृत्यमिच्छुः। ताभिः समं न विहरति। केचित्तु हरिरिह सरसवसंते युवतिज
नसमं विहरति नृत्यति चेति व्याकुर्वंति तन्न राधाभिसाराय सख्या असूयाहेतुकथना
न्न संगच्छते। ननु प्रथमानुरागः स्यात्। सोपि न घटते। पूर्वक्रीडावर्णनलाभात्। वक्ष्यति
च रासे हरिमिह विहितविलासं स्मरति मनो मम कृतपरिहासमिति। अतोत्र कृतव्या
ख्यानमेव सिद्धं। प्रकृतमनुसरामः ताभिः समं न विहरतीत्यत्र हेतुः विरहिजनस्य च
द्विरहितसकृष्णलक्षणजनस्य दुरंते। ताश्च वसंतश्च सांचिनाचन सविलासो सा
हृन्नदाभवंतीत्यर्थः अतएव न त्वामेव कामयंतीति भावः। विहरति स ने मापि त्रि राधान्वे
विहरति हरिरिह सरसवसंते। नृत्यति युवतिजनेन समं सखि
विरहिजनस्य दुरंते॥ध्रु॥
हरउच्यते। मेलनसंकोचं परिहाराय सामान्यनारीणां संगरस्फुतः। न भाव यदि त्वं प्रियत
मेनानुसरिष्यसि तदाऽयं वसंतस्त्वयापि दुरंतो भविष्यतीति ध्वनितं समं सहेत्यमरः। ध्रु
वपदमिदं। अत्र हादन्ना। लक्षणानि। चिता निसृष्टार्था दूतिसएवा तदुक्तं। प्रवदितकुलाल
दक्षा गूढमंत्रा दृढप्रिया। सतंत्री विधवा दासी दुष्टा प्रव्रजिता सखी। माला कारादिना
रीचकार्यदूती दृश्सिद्धये। तस्या लक्षणानि। यथा। कालचित्तो धमाभिज्ञा सुवेषा
दृढमित्रता। दृष्टा घ्राणस्य त्रीलाच दक्षाचापल्यवर्जिता। अक्षुद्रा वाग्मि नु हृदि भ्राप्तात्वास्या
हादत्राग्निता किंचा। विलासिनोश्च स्वांतस्या स्वधीचिज्ञायते यस्यां अनुरूपाचि मोचनिसा
कलरमानकूलकृत्वा। निरिशार्थनि साक्षेया कौतुहलसमन्विते ति। तथा च सतत चिंतातिदूनाकेमणि

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पासाहनं१अर्थदर्शनं२गुणकथनं३विस्तरणं४तदनुरागख्यापनं५कलानिवेदनं६श्रौ
र्यप्रगटनं७बहुमित्रता८सुचेष्टता९दुःखसहिष्णुता१०मधुरवाग्वादिता११गूढमंत्रि
ता१२सौरभ्यवत्ता१३स्वच्छंदानुवर्तिता१४उपायज्ञता१५कालज्ञानवेदिता१६देशविवेकि
ता१७स्वभावज्ञता१८सर्वकर्मकुशलता१९दोषाच्छादनं२०गुणनिरूपणं२१सौदर्य
शंसा२२पिशुनवाक्यराहित्यं२३मृदुभाषणं२४अर्थप्रदाकथनं२५विचेष्टितासत्तं२६
परनष्टज्ञानं चेति२७ तत्रकालज्ञतामोसाहनार्थंवादर्शनादिगुणान्प्रदर्शयति वसं
तस्यसरसतांप्राह। कीदृशे वसंते। ललितामनोहरायालवंगलतिका तस्याः
परिशीलनेनपरितःशीलनंआलिंगनंतेन कोमलो मृदुलो मलयसमीरो मलया
चलसंबंधीवायुः यत्र तादृशे। एतेनवासो

उन्मदमदनमनोरथपथिकवधूजनिनतविलापे। अलिकुल
संकुलकुसुमसमूहनिराकुलबकुलकलापे॥२॥ वि०॥

स्तैविंध्यमुक्तं।लवंगलतानायिकायोगात्समीरस्योदीपनताकथिता।अन्यांश्चोदीपनविभा
वानुदर्शयति।पुनः कीदृशे वसंते मधुकरनिकरणभ्रमरसमूहेनकरंवितामिश्रितायंको
किलास्तैः कुजितः मधुरशब्दयुक्तः कृतः कुंजएवकुटीरोल्पाकुटी यत्र तादृशे।शीलनालिंगनेस
मेनिविश्वः। समीरमारुतमरुदिसमरः। मधुव्रतो मधुकरमतुलिहमधुपालनरति स्तामोप
निकरव्रातवारसंघातसंचयास्सपि।मिश्रितकरंबितमिति वा।अल्पाकुटीकुटीरस्सपि।
वसंतस्यदुरंततामाह।उन्मदो उद्धतो मदनो यत्र।उद्धतो मदनो यस्मिन्निति वा। तादृशोमनोर
थो येषां तादृशायेपथिकानां च वधूजनानेर्जनितोविलापो यत्र तादृशे। पुनः कीदृशे अलिकुलैः
भ्रमरसमूहैः संकुलो व्याप्तो यः कुसुमसमूहस्तेन निराकुलो निःशेषाणां कुला व्याकुलो बकुलकला
पः केसरसमूहो यत्र तादृशे।अथवा तादृशो बकुल एव कलापो भूषणं यस्याः कलापो स्मरतूणीरोवा।

संकुलं वाल्मरासे विलसत्काकैवर्तस्यपीतिलिरवः केसर
वकुलस्य भरः कलापो भूषणं बहुल्य गीर सहतेत्रिवक्षा॥२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुनः कीदृशे। मृगमदस्य कस्तूरिकायाः सौरभं रभसः सौरभवेगस्तस्य वशंवदः आप्यायनवा
दिनी नवदलमाला नूतनपत्रपंक्तिर्येषां तादृशाः तमालाः यत्र तादृशे। पुनः कीदृशे। युवजना
नां हृदयं विदारयंतीति युवजनहृदयविदारणास्तादृशा ये मनसिजस्य कामस्य नखाः तेषा
मिव रुचिर्दीप्तिर्येषां तादृशा ये किंशुकाः पलाशाः कुसुमानि तेषां जाले समूहो यत्र तादृशे। किं
शुकजालानि पलाशकलिका इत्यर्थः। अत्र पलाशकोरकस्य वक्रत्वेनाकारेण च हृदयविदा
रणाद्रुधिरारक्तमनसिजनखस्य सादृश्यं। नखसौंदर्यं च कथितं। मृगनाभिर्मृगमदः कस्तू
री चेत्यमरः। रभसो वेगहर्षयोरिति विश्वः। रुचिर्मयूखे शोभायामभिषंगाभिलाषयो
रिति च। पलाशे किंशुकः इत्यमरः। जालं गवाक्षआनाये कोरके दंभवृंदयोरिति विश्वः।२। मदन

मृगमदसौरभरभसवशंवदनवदलमालतमाले युवजनहृदयवि दा
रणमनसिजनखरुचिकिंशुकजाले। मदनमहीपतिकनकदंडरु
चिकेशरकुसुमविकाशे। मिलितशिलीमुखपाटलिपटलकृतस्मर

स्य यः कनकदंडः सुवर्णघटितछत्रदंडस्तस्येव रुचिर्यस्य तादृशाः केसरस्य नागकेशरपुष्पस्ये
विकाशाः प्रकाशा यत्र तादृशे। अत्र कनककनकदंडशब्देन कनकदंडयुक्तं छत्रमिति वा। महीप
तिशब्दसाहचर्यात्। अथवा। विरहिणां दंडनार्थं दंड एव। पुनः कीदृशे। मिलिताः शिलीमु
खाः भ्रमरा एव बाणा यस्मिन् तादृशा यत्पाटलिपटले पाटलिपुष्पसमूहः तेन कृतं स्मरतू
णस्य कंदर्पतूणीरस्य विलासः शोभा येन यत्र तादृशे। अत्र परमव्याजेन कथनं भ्रमराणां
चितिश्वासमूहे पटलं न तेषु पितृणो पासंग तूणीर निषंगा इषुधिर्द्वयोरित्यमरः।४।
विगलितं विगलितलज्जितं लज्जायस्य तादृशस्य जगतः प्राणगणस्य वि
लोकनेन दर्शनेन तरुणकरुणेः नवीनकरुणरसैः पुष्पविकाशव्याजेन कृतो

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हासो यत्र तादृशो। अत्र हास्यरसस्य श्वेतत्वात् श्वेतपुष्पविकासः साम्यात् यदाह भरतः।
श्वेतहासः प्रकीर्तित इति। अथ च तरुणकरुणे दिसनेन वृंदावनवर्षादीनां निःसतारू
प्यमेव प्रतिपाद्यते। भगवत्प्रियत्वात्तु अथवा। विगलितलज्जितानां जगतां वियो
गिजनानां दर्शनेन संदर्शनेन तरुणैरर्थाद् वियोगिभिः करणं करुणरससहितं य
था स्यात् देवं कृतो हासो यत्र तादृशो। हा विरहिणो वराकाः कष्टं प्राप्नुवंतीति करुणाः
लज्जां हित्वा विलपंती च हास्यस्तेषामिति भावः कलारसानभिज्ञा एव वृद्धाः परमेव्य
वेपि कृतसंचरणाः अतस्तरुणे सुकृते अथवा। विगलिते कोकिलाभिः पक्षिगुणैः
शब्दायमानैः गलितं भुवि सच्चलितं अत एव लज्जितां गच्छंतीति जगत्स्थिककुलैर्विभिः

विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकृतहासे। विरहि नि
कृंतनकुंतमुखाकृतिकेतकिदंतुरिताशे॥ विहरति०॥ ५॥

ज्जितं च तज्जगच्चेति समासः। तस्यावलोकनेन तरुणैः संयोगिभिः कारुण्येन कृतो हासो
यत्र तादृशे। पुनः कीदृशे। वसंते विरहिणां वियोगिनां निकृंतनाय छेदनाय दारुणं कुंतमु
खाकृति कुंतआयुधविशेषः तस्य मुखमग्रभागस्तस्येवाकृतिर्यस्य तादृशं
यत्केतकं तेन दंतुरिताः व्याप्ताः विषमीकृताः आशा दिशो यत्र तादृशे। क्वचित्के
तकिदंतुरिताशे इति पाठः तदा इकारांतः स्वः क्वचित् ह्रस्वलक्ष्मानुरोधात् सा
कृतह्रस्वेन केतकिशब्देन समर्थनीयाः लज्जिते सत्र नपुंसके भावे क्तः। कृति छ
दन इति ह्रस्वानुबंधो स्तीति केचित्। तस्य लघुर्क प्रत्ययात् तस्य निकृंतनमिति प्र
योगाः। साधुरूणक्रूरसे वृक्ष रूपायां करुणा मतेति विश्वः। प्राचीं स्तु कुनइ स
मरः। निम्नोन्नतिन्या स्यासे दंतुरं कथ्यते बुधैरिति विश्वः। अत्रानुच्छादिशोरिति

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुनः कीदृशे। माधविकायाः वासंत्याः परिमलेन सौरभेण ललिते मनोहरे श्लेषेण माध
वस्य यं माधविकांतस्याः परिमर्लेन कांतविमर्दसौरभेण ललिते मनोज्ञे। उक्तंच।
आलिंग्येव प्रियेयाते कामनिर्जितचेतसा। स्फुरत्सत्त्युक्तिरचना माधवीनायिकामता।
माधवशब्देन वसंत एव नायकः। श्रीकृष्णसंगमाप्यतां हस्यति विभावोद्रेककथ
म नेनेति ध्वनितं। पुनः कीदृशे वनमालतिकया नवमल्लिकाल पुष्पे अतिशयेन सौर
भयुक्ते। पुन कीदृशे। मुनिमनसामपि मोहनकारिणि मोहजनके अन्येषां मोहे किंव
क्तव्यमित्यपिशब्दार्थः तथाच मुनिमेव सांमं निवृत्तीनां मानिनां मोहनकारिणीति ध्व
नितं। पुनः कीदृशे तरुणानां विलासयुवजनानां अकारणबंधौ स्वाभाविक मित्र पर
मानंदप्रियइत्यर्थः। नवमालिकजातीति पाठे नवमालिकं नवमालिकाकु

माधवीकापरिमलललितेनवमालिकयातिसुगंधौ॥ मुनिमं
नसामपि मोहनकारि तरुणाकारणबंधौ॥ ध्रु॥ विहरति०॥

समंच जातिश्च तिताभ्यामित्यर्थः। विमर्दोत्थे परिमलो गंधे जनमनोहरे स्यमरः। ध्रु पुनः की
दृशे वसंते स्फुरंति कंपमानो सोभ्यमाना वा या अतिमुक्तलता तस्याः परिरंभेनालिंगनेन मु
कुलितपुलकित मुकुलितं मुकुलं तदेव पुलको रोमांचः तद्युक्तं चूतः आम्रोयत्र तादृशे। अत्र
कांतस्य संगमरसेन सात्विकोद्रेकात् कंपमानायालता नायिका या परिरंभेण चूतनायकस्य
पि रोमोद्गमे नाचेतनयोरपि कामोन्मेषः कथितः ते नवसंतस्यातिदुरंतत्वं कथितं। तथाचा
तिमुक्तपदेनातिशयमुक्तानामपि परिरंभणोत्सुक्यमिति ध्वनितं अतिमुक्तायाः कस्याश्चि
द्वन्माधुर्य्यभराक्रष्टायास्तदुपासनार्थं वृंदावने लतारूपत्वमिति वा। तदा अतिमुक्ता चासौ
लता चेति समासः। अनेनातिमुक्तैः वैकुंठवासिभिरपि श्रीवृंदावनलतोल्लस्यह

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

णीयमिस्त्रमाधुर्यसरोनिरापिनः॥ उक्तंच॥ आसामहोचरणरेणुजुषामहंस्यां वृंदावने किम
पिगुल्मलतौषधीनामिति॥ एतावताचसंतस्य सरसतां दुरंततोच्यात्क्रांसेप्रतिक्रीडायास्थान
विशेषमाह॥ वृंदावनेत्यादि॥ वृंदावनाख्ये विपिने हरिः विहरती त्यन्वयः कीदृशे विपिने॥
परिसरे समीपप्रदेशे परितः सर्वतो गतेन यमुनायाजलेन पूते पवित्रे परसरपरिगतंच
तत् यमुनाजलंच तेन पूते यस्मिन्निति वा॥ पावनस्य यमुनाजलस्याप्यधिकपावनत्वेन किं
वक्तव्यं तस्यावनस्य मित्यर्थः॥ तथाचारसो यः परमो धारः सच्चिदानंदलक्षणः॥ ब्रह्मैसपनिषं
द्रुतेस एव यमुनास्वयमितिवचनात्॥ एवंभूतमहिम्नोपलक्षितायास्तस्यापावनत्वेना
तिमुक्तेः स्पृहणीयत्वं तस्य सिद्धमिति दर्शितं॥ पावनत्वमत्र भागवद्र

स्फुरदतिमुक्तलतापरिरंभणमुकुलितपुलकितचूते॥ वृंदावनविपि
ने परसरपरिगतयमुनाजलपूते॥७॥ श्रीजयदेवभणितमिदमुदयति
हरिचरणस्मृतिसारं॥ सरसवसंतसमयवनवर्णनमनुगतमदनविकारं॥

सविश्वापानुप्रावादुच्यते॥ नतुपापमात्रक्षयादिति॥ वृंदमवतीति वृंदावनं चंपकादि वृंदं गोपीवृंदं
वा॥ भगवत्केलिसुखसंपद्यजानात्॥ अतिमुक्तपंडकः स्याद्वासंती माधवीलते त्यमरः॥ पर्यंतभूः प
रिसर इत्यपि॥७॥ संप्रतिगीतार्थमुपसंहरन् स्वभणितेरुत्कर्षमाह॥ श्रीजयदेवेत्यादि॥ श्री
जयदेवकवेः इदं भणितं उदयति राजते॥ अथवा सुप्तिंयपदिसासुपरस्मैपदं॥ तत्र हेतुः
हरिचरणयोः स्मृतिः स्मरणं तेन सारं श्रेष्ठं॥ अथवा हरिचरणस्मृतिरेव सारो यत्र तत्ता
दृशं॥ पुनः कीदृशं सरसं शृंगाररसप्रधानं वसंतसंबंधिनो वनस्य वर्णनं यत्र तत्ता
दृशं॥ अतएवानुगतमदनविकारं अनुगतः संबद्धोनुस्यूतः मदनस्य विकारो य
त्र तादृशं॥ अथवा॥ मदनः॥ श्रीकृष्णः॥ तस्य विकारः॥ भावोद्रेकः राधाप्र ॥१९॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तिसख्यांवर्णनेनअनुगतः यस्मिन् समुदितेतादृशं मदनसंबंधिविकारअनुगतः॥
श्रोतृणांहृदियस्मात दितिवा॥ सरसवसंतसमयवनवर्णनमिसस्य विन्नो षणेना
नुगत मदनविकारमितिवा॥८॥ ॥इतिश्रीगीतगोविंदजयदेवकविसृतकाव्ये
तृतीयप्रबंधः॥ ॥३॥ इदानीवसंतकालीनकाव्येरपिविरहिजनसंतापकत्वमाह॥
दरविदलितेत्यादि॥ इह हि अस्मिन्नेववसंतेगंधवाहोवायुश्चतोदहतिअर्थाद्विरहि
णां॥ किं कुर्वन् कैः दरइषद्विदलिताविकसितावल्लिः मल्लीया मल्लिकालतास्तस्याः
सकाशात् ॥ चंचंतः उद्गच्छंतः येपरागाः पुष्परेणवः ते एवप्रकटिताः पटवासाः पि
ष्टातकाः तैः कीदृशोगंधवाहः॥ केतकीगंधबंधुः॥ केतकीसौरभसहचारीपुनः कीदृशः
प्रसरन्निति दिक्षुसंचरतोअसमबाणस्य

दरविदलितमल्लीवल्लिचंचत्पराग॥ प्रकटितपटवासैर्वासयन्काननानि॥
इह हि दहति चेतः केतकीगंधबंधुः प्रसरदसमबाणप्राणवद्गंधवाहः॥१॥ निबा
स्मरस्य प्राणचप्राणसंदृशः॥ अथवा॥ प्रसरतासमबाणेनप्राणयानयुक्तिसंपन्नोयो
गंधवाहइसेकमेवपदं॥ अथवा॥ किंभूतं चन प्रसरन्॥ आधर्मिनोरथंप्रतिअसेमबाण
प्राणवत्॥ कामस्य जीवितमिवाइत्यर्थदरोव्ययमितिविश्वः॥ परागपुष्परजसीतिच॥
पिष्टातः पटवासकइस्मरः॥ गंधवाहानिलाशुगाइतिच॥ ॥८॥ अद्भुतसागइति॥ श्री
खंडशैलानिलोत्यउयसंबंधीपवनः ईशाचलंईशस्य महादेवस्याचलंपर्वतं हि
मालयंअनुसरइति॥ कस्मादिव॥ अद्रेःमलयस्योसंक्रीडेच संतोयेभुजंगाः सर्पास्तेषां
कवलेनजनितोयः क्लेशःसंतापस्तस्मादिव॥ तर्हि हिमाद्रिकिमिति व्रजतीसआह॥ प्रा
लेयति प्रालेयंतुष्यारस्तसप्लवनमवगाहनंतस्येछया॥ तत्र सर्पैः कवलितोद्गीर्णो
स्यपवनस्यतद्विषसंपर्कादधिकंविरहिणांसंतापकत्वंध्वनितं व स्फुतस्फुदक्षिण

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यायोः शीतलत्वात्सुखकरत्वाद्व्यविरहिणां दुःसह परिणामेन स्पर्शयसनं हिमाप्लवनमिसाकोश्च
न केवल मिदमेवदुःसहो वसंतो अपरमपि साह। किंचेति पिकानां कोकिलानां कूहुकूहु रिति
गिरः शब्दाः उन्मीलंति प्रकटी भवंति। कीदृशाः कलोनालाः कलाः अव्यक्त मधुराः उत्तालाः उ
द्भटाः कस्मात् स्निग्ध्या येरसालाः आम्रवृक्षा तेषां मौलयः अग्रभागास्तत्र यानि मुकुलानि तत्
न्यालोक्य वीक्ष्य योह र्षोदय आनंदस्याविर्भावस्तस्मात्। तत्र कश्चिद घुसंगेति पाठः तदा
आद्यय संतरस्यार्थः तुषारस्तु हिनं हिमं प्रालेयं मिहिकाच्येसमरः। अत्रलोहे मकुंडे स्यादुर्भा
चौत्तालउद्भटेतालाः। पिकानां गिरः १७। उन्मीलन्मधुगंधलुब्धमधुपव्याधूतचूतांकुरक्री
डत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः। नीयंते पथिकैः कथंकथमपि ध्यानावं
धानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमसोल्लासैरमी वासराः ॥१७॥

अथ भृङ्गसंगव सद्व्यंगकवल कृत्याहर्षेन्द्राचले प्रालेयप्लवनेच्छयानुसरति
श्रीखंडशैलानिलः। किंचास्निग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदया
दुन्मीलंति कूहुःकूहुः रितिकलो

अथैवं पिचिकरालापि स्यादुत्तालः प्लवंगमेति विश्वः ॥ सं प्रति वसंत दिवसानामपि दुरं
तत्वमाह। उन्मीलदिति। अमी वसंतसंबंधिनो वासराः। दिवसाः पथिकैः कथं कथमपि
महता कष्टेन नीयंते समाप्यंते। कीदृशाः वासराः उद्गीर्णप्रकटीकृतः कर्णज्वरः श्रोतसं
तापो यैस्तादृशाः कैः उन्मीलंति प्रकटी भवंति यानि मधूनि गंधाश्च तेषु लुब्धाः लोल
पा भ्रमरास्तैर्व्याधूताः कंपितायचूतांकुराः आम्रमुकुलानि तेषु क्रीडतां कोकिलानां या
काकल्यः अव्यक्तमधुरध्वनयः तासि संताये कलकलो कोलाहलास्तैः। तदुक्तं वसंतेप
चमं वक्ति कोकिलः इत्ति उद्दीपनविभावोद्दीप्तिः केन प्रकारेण नीयंते इत्यत आह।
ध्यानेति। ध्याने स्वप्रिया चिंतने मदचधाने तत्सरत्ता तेन क्षणं प्राप्तो यैः प्राणस

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

मापाजीवितनुल्यासाः कोतायाः समागमरूपोरसस्तस्मादुत्पन्नायंउल्लासात्साहासैः पधि
कविशेषणं वा। कीदृशैः ध्यानवधानेनक्षणंप्राप्तोयः प्राणसमाप्रासमागमरससस्मि
न्नुल्लासोयथातादृशैरिति। अनेनश्रीकृष्णस्यापिप्रियाध्यानेनकष्टनवसंतपासरनिवहि
इतिध्वनितं। काकलीनुकलेसूक्ष्मेध्वनाविप्रभरः कोलाहलः कलकलइतिच॥१०॥एवं
उद्दीपनविभावाद्रीतिः संप्रसन्निभावंदर्शयति। अनेकनारीत्यादि। असौसखीराधि
कांपुनराह पुनः कथितवती किंकुर्वती आराददूरे समक्षं परोक्षं मुरारिमुपदर्शयती कीद
वां अनेकनारीणांपरिरंभसंभ्रमेणआलिंगनादरेणस्फुरन्योमनोहारीविलासः अंगवि
कारः तेनलालसाओत्सुक्यं अथद्विघायांयस्पतोदन्तं॥

अनेकनारीपरिरंभसंभ्रमस्फुरन्मनोहारिविलासलालसं॥
मुरारिमारादुपदर्शयंत्यसौसखीसमक्षंपुनराहराधिकं॥१॥

अथवा। अनेकनारीणांपरिरंभसंभ्रमेणस्फुरन्चितारूढोभवन्योमनोहारीहरेश्चित्ता
पहरीश्रीराधायाविलासः हासादिलक्षणः तस्मिन्लालसायस्यापरिरंभसंभ्रमः अन्यो
न्यसख्यालिंगनलक्षणाभियोगस्तेनस्मारितश्रीराधाविलासेननतसखीषुलालसंप्रार्थ
भिति। मुरारिमारात् श्रीकृष्णएवकामस्तस्मादनेकनारीणांपरिरंभसंभ्रमेणस्फुरदावि
र्भवन्योमनोहारीविलासस्तेनलालसौत्सुक्यंभावविकारंदर्शयतीसर्वः अनेनतदभि
मरणायतासांभावक्रियानिरूपणेननायकगुणाधिक्यंदर्शितं। वक्ष्यतिचापीनपयो
धरेत्यादिनासंभ्रमेत्रयमिळंतिभयमुद्वेगमदुर्लरायामपिसंभ्रमइति। लालसोला
लस्यापिस्याच्चातन्बातिरेकयोः। औत्सुक्यंचेतिविश्वः। आराद्दूरसमीपयोरिसमरः।
नथासंभ्रमपदोपादनात्लालसमिसनेनचतासामालिंगनापेक्षयातदालिंगनापरा
धिक्यंदर्शितं किंच आरात् किंचिद्दूरे समीपे वा तस्याः प्रसक्षं यथास्यात्तथेति॥११॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदेवगीतेन प्रपंचयति। चंदनेत्यादिना। रामकरीरागेण गीयते यतिताले। रागलक्षणं।।
स्यवर्णत्रनाभ्रा खरभूषणा चले न्निचोलस्तुतनौ वहंती। कांतंपदोपांत मुधिश्रिते पि माने।
चना रामक प्रदिष्टा।। ताललक्षणं प्रागुक्तं। गीतार्थस्तु। हे विलासिनि विलासशीले। इह
श्रीमद्वृंदावने मुग्धवधूनिकरे सुंदरगोपवधूनिचये हरिर्विलसति। क्रीडां करोति। की
रे।क दृशो वधूनिकरे केलिपर क्रीडापरायणे। अत्र मुग्धपदेन हावभावेभिज्ञत्वं केलिपरइत्यनेन
हावाद्यभिज्ञत्वमेव सकलकलाभिज्ञतापेक्षतेति भावः। मुग्धेदं सुंदरमूढयोरिति विश्वः।
विलासो हावविशेषस्तल्लक्षणं। यानस्था।

चंदनचर्चितनिलकलेवरपीतवसनवनमाली केलिचलन्म
णिकुंडलमंडितगंडयुगस्मितशाली।।१।। हरिरिह मुग्धवधू
निकरे विलासिनि विलसति केलिपरे। ध्रु।

नासन्नारीणां नेत्रवक्त्रादिकर्मणां उत्पद्यते विशेषो यः स विलासः प्रकीर्तितइति भरतोक्तेः।
अथवा केलिपरा उत्कटा सर्वातिशायिनी यस्यास्तत्संबोधनं। केलिपरइत्यपि। मुग्धे
अतावपक्षे मुग्धे मुग्धेति नायिकालक्षणान्वितास्तासां निचये हरिः स्वविलास
कौशलैः अखिलनारीमनोहरतीति। सकलकलाकुशलस्य तासु मुग्धासु तादृशहा
वाद्यनुपपत्तास्तयैव तस्याखिलविक्रीडापर्याप्तिस्तामेव कामयतीति। अक्लेशेनोक्तेनात्तथा
नत्र गंतव्यमिति भावः। मुग्धायालक्षणं शृंगारतिलके मुग्धा नववधूस्तत्र नवयौवनभू
षिता। नवानंगरसस्यापि लज्जाप्राय रतिमतेति। किंचाकृतापराधे दयिते बाष्परुद्धा
वलोकना प्रियाप्रियेक्तौ चाशक्ता मानेन विमुखी सदा। किं च नयौवन लेनापि दृष्टचलकौं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

सगर्वसरजोगंडस्समममुखारुणाधरं। लावण्योद्भेदरम्यांगं विलसद्भावसौरभं। उन्मीलितांकु
रकुचमस्फुटांगकसंधिकं। प्रथमे यौवने तत्र वर्तमानां मृगेक्षणां। अपेक्षते मृदुस्पर्श
स्मितेनोद्धतां रतिं। सखीकेलिरसास्वांगासंस्कारकलितादुरान कोपहर्षाभिजने स
पत्नीदर्शनादिषु नातिरज्यते कांतस्य संगमे किंनरूंधती नित्तलक्षणात्। अथवा। अत्रद
क्षिण्यरूपो नायकगुण उक्तः। उक्तं तत्रैव। यो गौरवभयं प्रेमसद्भावं चैं पूर्वयोषिति। नमुं
चत्यन्यचित्तोपि ज्ञेयो सो दक्षिणो यथेति। केचित्। नायका स्वपत्नेकासु तुल्यो दक्षिण
उच्यते इति। अत्र न घटते श्रीराधाया मनुरागाभिप्रायश्रवणान्यथा सर्वगोपीषु सैवे
काविभारसतवलुभेति। पक्षे। श्रीभागवते च। अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः।
यन्नो विहाय गोविंदः प्रीतो यामनयद्रह इति। वृषभानुरिति ख्यातो नंदगोपव्रजे वसन्।
तस्य कन्या वरारोहा राधा नाम्नीति च सा ता इति वाराहे। राधया माधवो देवो माधवेन
च राधिका। विभ्राजते जनेष्वधी इति ऋक्परिशिष्टे च। जनेषु सर्वगोपीजनेष्वित्यर्थः। तदेवं
संगतिः प्रथमेह्नि तया सह विलासं समाप्य द्वितीयेह्नि तत्संकेतिताभिसारे तस्याप्य सौभा
ग्यानि त्वाय पोषणाय विविधरसवैचित्रीसमुदायोदयाय निस्समेव श्रीमद्भगवतः सेवांगु
बाणस्य परिपूर्णशृंगाररसस्य योगात्। मीलिते नायकरागुणाकृष्टगोपीगणेन द्रुणाकृष्ट
चितोपि तद्योग्यचेष्टयात्तस्या संगमामृतं कासयमानो पिताभिः सह क्रीडां कृतवान् निति।
एतत्कथयपदं। अथ पदानि। कीदृशो हरिः। चंदनेन चर्चिते अनुलिप्ते नीलकलेवरे स्यामश
रीरे पीतवसनं पीतवस्त्रं वनमाला च यस्य तादृशाः। पुनः कीदृशो हरिः। केलिषु चलती कंपमाने
ये मणियुक्ते कुंडले ताभ्यां मंडितं अलंकृतं गंडयुगं कपोलयुगं यस्य स स्मितेन ईषद्धसितेन
चित्रालाश्रो भमानः। स्मितलक्षणं भरतेन। ईषद्विकसितैर्गंडैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः। अल
क्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत्। तथा च श्वेतचंदनपीतांबर२० विविधपुष्पमालया स्मि
तेन च श्यामशरीरो विचित्रवेषेण तं [illegible] नायको भातीत्यलंकल्पितमिति भावः।१।७४

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मुग्धानांचेष्टितमाह। पीनेत्यादिना। काचिद्गोपवधूः पीनपयोधरभारभरेण मोसलमन
गौरवातिशयेन सरागं सानुरागं यथास्यादेवं परिरभ्यालिंग्य उदंचितः ऊर्ध्वमंचितः
पंचमाख्यो रागो यत्र एवं यथास्यात्तथा अनुगायति। अनुपश्चाद्धरेर्गानानंतरं गायति।
उदंचितपंचमस्वररागो यथास्यात्तथेति वा। तत्र पीनपयोधरेत्यादिना सौंदर्यं प्रतिपादि
तं। मुग्धं त्वं च तस्य परिरंभणोद्यमं विनैव प्रथमपरिरंभणात् अन्योन्यकृते परिरंभे हि
शृंगारः पुष्टो भवति। तदुक्तं दशरूपके। रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः। प्रमोदात्मा
रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः। प्रहृष्यमाणः शृंगारो मधुरांगविचेष्टितैरिति। किंच। श्री
कृष्णस्यानुगानेन गीतत्रिस्थापिनेनि ध्वनितं समत्रिस्थयैव रसो समितः। तथा। काचि
त्समं मुकुंदेन स्वरजातिरभिन्नीना उन्नितेपूजिताते

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागं। गोपवधूरनुगायति काचिदुदंचितपंचमरागं।२
नत्रीयता साधु साध्विति। तदेव ध्रुवमुन्निनेतुं स्वमानं च बहुदातिदिंमागच्छतोक। अथवा।
सरागमित्यादि हरेर्विशेषणं। कीदृशं हरिं सरागं रागेण तच्च संभोगसवलित सिंदुरादिना
सह वर्तमानं स्वरागं संलग्नं सानुरागं सरागमिति वा। तत्र हेतुमाह। पुनः किंलक्षणां उदं
चितभाता रावधितु ध्वनीतं पंचमस्वरो येन तादृशां। तदुक्तं भरतेन। मध्यपंचमभयिष्ठः
स्य शृंगारयोर्भवेदिति। शृंगारपंचमस्वरो बाहुल्येन भवतीति तत्सदनुरागेण लदाका
न संकेतेनैगायतीति भावः। अथवा पंचमो उदंचितो रागो यत्र तादृशां। उक्तं च। निषादर्ष
भगांधारषड्जमध्यमधैवताः। पंचमश्चेत्यमी सप्ततंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः। निषादं वृंह
ते वाजी गावः स्वर्षभभाषिणः। अजाविकं तु गांधारं धैवतं वृंहते गजः। षड्जं मयूरा ब्रुवते म
गीमध्यमभाषिणः। पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पंचमं। मिति च। कश्चित्। षड्ज
वदेन्मयूरोपि ऋषभं चातकोवदेत्। अजा वदति गांधारं क्रौंचो वदति मध्यमं। पुष्पसाधा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

रणे काले कोकिलो रौति पंचमं। ददुरो दैवतंश्चैव निषादं च वदेद्गजः इति हलायुधः। हास्य शृंगारयोर्ज्ञेयौ स्वरौ पंचममध्यमौ। षड्जर्षभौ तथा ज्ञेयौ वीररौद्राद्भुते रसे। गांधारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणा रसे। धैवतश्चैव कर्तव्यो बिभत्से च भयानके। भैरवपंचमौ मधमल्लारो गौडमालवो देशाख्यश्चेति षड्रागाः प्रोच्यन्ते लोकविश्रुताः। सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः। तानास्त्वेकोनपंचाशद्देतद्गेयस्य लक्षणमिति। एवं तद्रागमोहिता या सा च संभोगचिह्निते नखसंकेतं गायता सहालिंगनेनानुगायनेन न तस्याः मोग्ध्यं स्फुटमेव कथितमिति भावः। तथा च स्त्रियो हि गीतेन मोहिता भवंति। तदुक्तं। गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य मूर्छिता नाविदन्नृप। स्रंसद्दुकूलमात्मानं स्रस्तकेशस्रजं

कापि विलासविलोलविलोचनखेलनजनितमनोजं। ध्यायति
मुग्धवधूरधिकं मधुसूदनवदनसरोजं॥३॥ हरिरिह म०॥

ततः इति भागवतोक्तिश्चापकर्म्यातिश्च नूतद्गोहितो जन्मने देवाश्च श्रवणयुष्मदक्तेष्वास्मानुवर्तने विष्णुया महाइति ब्रह्मगंधर्वाभिवदध्यगायन्देवाः सादेवानुगायनठपावर्तनं तस्मात्स्वयंतं स्त्रीषु कामयंते कामुकाः। एवं स्त्रियो भवंतीति। श्रीराधायाः अपेतस्याः अगौरवसूचनाय कांचिद्दृष्टकं पंचमो रागभेदस्यास च नाम पि पूरणे। पंचमश्चतुरे हृद्ये पंचमः पातु वो स्त्रियामिति विश्वः॥२॥ कापि सादिः कापि मुग्धवधूर्मधुसूदनस्य वदनसरोजं मुखपद्मं अधिकं यथा स्यात्तथा ध्यायति चिंतयति। कीदृशं। विलासेन विलोलयोश्चंचलयोर्विलोचनयोः यत्खेलनं तेन जनित उत्पादितः मनोजः कामो येन अर्थात्तस्यामेव तं आधिकमित्यपि मुखस्य विशेषणं वा। तदा पुनः कीदृशं मुखपद्मं अतुल लोचन्यास्पदमित्यर्थः। सौगंध्यादिगुणाख्यापनाय मधुररसास्पदेनाधिकोमोदाधिकसायंकानापहारकत्वाच्च वदनस्य सरोजोपमा। मधुसूदनपदेन तस्यामनुरागस्य स्थि

रत्वं सूचितं तत्समक्षे सपत्न्या नारदेनोक्तं मधुसूदनस्य अधिकं

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क:पिकपोलतले सा दि।कापि नितंबवती दयितं कपोलतले चारु मनोहरं यथास्यात्तथा चुचुंब चुंबनं कृतवती किं लक्षणा। किमपि कार्यं लपितुं मंत्रयितुं श्रुतिमूले कर्णमूले मीलिता संलग्ना की दृशे पुलकैः रोमांचैः अनुकूले प्रियामिलासी सूचके। औत्सुक्येन सा कांतमुखचुंबनं सर्वजनहास्यकं रम्यतीति व्याजेन चातुर्यं प्रसार्य प्रसार्य तदारब्ध मिति भावः। अत्रापि स्वयमेव प्रथमं चुंबनेन तस्या अधीरत्वं ध्वनितं नितंबवतीस्व ननसौंदर्याधिक्यं च कथितं अथवा कापि नितंबवती सुंदरी परमविदग्धा तव स खी श्रुतिमूले लग्ना किमर्थं किमपि तव संगमवार्त्तां लपितुं कथनार्थमिसर्थः। तदा किं कृतवती तदाह दयितं पुलकैरनुकूले कपोलतले चारु चुचुंब॥

कापि कपोलतले मिलिता लपितुं किमपि श्रुतिमूले। चारु
चुचुंब नितंबवती दयितं पुलकैरनुकूले। केलिकलाकुतुकेन
च काचिदमुं यमुनाजलकूले। मञ्जुलवञ्जुलकुञ्जगतं विचकर्ष करेण दुकूले
तव कथाश्रवणादि सात्त्विकविकारेण मय्यनुगतत्वं सूचके कपोलतले तथा चारु यथा स्यात्तथा चुचुंब अनुमोदनं कृतवती स्वयं स्वबः। यदा तव वार्त्ताश्रवणेनापि रता दृश्यो भवतितदा किं वक्तव्यं तव संगमानुरागः। ततः मेलनमेव कार्यं॥४॥ केलीसा दि। का चिगोपसुंदरी अमुं श्रीकृष्णं केलिकलाकुतुकेन दुकूले पट्टवस्त्रविषये विचकर्ष आकृ ष्टवती दुकूले गृहीत्वा अमुं विचकर्षेति केचि द्योजयंति। कीदृशं। मञ्जुलो मनोहरो वंजु लो वेतसो यत्र तादृशो यः कुञ्जः तत्र गतं तव सखी निरीक्षयंती सावधाना यस्मा त् कुत्रचित् कर्षी। यमुनाजलकूले यमुनायाः जलयुक्ते रोधसि तत्रागमना २१

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्वाय निलीयवंजुलकुंजस्थं श्रीकृष्णं यमुनाकूले प्रति श्रीउद्धवं आकृष्टवती सखी। अत्रा
प्यन्यानुरक्तस्य वक्त्राकर्णनाद् धीरत्वं गम्यं अथवा केलिकलाकुतुकेन तव विलासो
त्सुक्येन ता सां वचनं कृत्वा यमुनाजलकूले तटे यो वंजुलकुंजः बकुलकुंजः तत्र गते
अमुं काचित् करेण दुकूले विचकर्ष सख्येयः। कुतुकं चकुतूहलमित्यमरः। मनोज्ञं यं
जु मञ्जुलमिति च। वञ्जुलो बकुले स्याद्वंजुलो वेतसे मत इति धरणिः। दुकूलं क्षौमे
सूक्ष्मांशुके पि।।५।। करतले त्यादि। ननु गोपीभिः क्रीडां कुर्वतः श्रीकृष्णस्य कुत्र म
यनुरागः कथं वृथा प्रलपं करोषि तत्र आह। स्वयमेव शृणु। काचिद्युवतिः वरांगणी रा
धाभिधा ना हरिणा श्रीकृष्णेन प्रशंसिता कीदृशी। रासरसे रससमूहो रासः रास
श्चासौ रसश्च तस्मिन् वासे बहु नर्तकनर्तकीनां नृत्यविशेषो रासः गोलस्मिन्यो

करतलतालतरलवलयावलिकलितकलस्वनवंशे।
रासे नृत्यपरा हरिणा युवतिः प्रशशंसे।।

रसः संगीतकौशले न चमत्कारविशेषः। तत्रेति वा सह नृत्यपरा श्रीकृष्णेन सह
तुल्यं नृत्यन्ती कीदृशे रासरसे करतलयोस्तालेन परस्परं वादनेन तरलाश्चञ्चला
यावलयावलिः कंकणपंक्तिः तया कलितः मिश्रितः कलस्वनः अव्यक्तमधुरशब्द
स्तत्सहितो वंशो वेणुर्यत्र तादृशे अयमभिप्रायः। श्रीराधां विना ऽन्ययुवतिगणे श्री
रासके मतिः श्रीकृष्णपूर्वप्रवृत्तप्रस्तावेन श्रीराधिकास्तोत्रेणाखिलगोपीगणं नि
वर्तयतीति। अथवा रासरसे रासानुरागे सति सह नृत्यपरा युवतिः हरिणा प्रशशं
से कस्मिन् करतलतालतरलवलयावलिकलितकलस्वनवंशे संप्रति तत्कर
तालमिलितवेणुकलध्वनौ केनापि संकेतेन तत्वस्तत्रिंकरोस्तताभिर्नलक्ष्यते।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

नस्तासां मोग्ध्यमिति भावः॥ द्रुमभेदकरास्फाले तालं तु हरितालकं इत्यमरः॥ तरल श्च
चले स्वर्द्धहारमध्यमणौ पीतं च वंशी वेणौ कुले वर्गेति स्वावधंदेन्धिचारासं रस सू
रासस्यादिति च॥ रासरस गोदुहस्त्री भेति हाराविलिः॥६॥ श्लिष्यत्यादि॥ काम पि रामां क्री
डाशीलां श्लिष्यति आलिंगति॥ कामपि चुंबति॥ कामपि मधुरं स्वनादिना रमयति
क्रीडयति सश्रीकृष्णः स्मितेन ईषद्धसितेन चारु यथा स्यात्तथा परां गोपी पश्यति॥ र
वं नास्य भिस्तासु दाक्षिण्ये नालिंगनादिकं पृष्ट्वा रोषेण गच्छंतीमपरां वामां चकस्व
भावां मनोहर स्वभावां वातवसखी अनुगच्छति॥ अनुनयार्थं अनुगतिं करोति॥ अथ
वा एवं सस्मितावलोकादिमात्रेण तासां वचने रुसां वामां सा अनुगच्छति अनुनयार्थमभि

श्लिष्यति कामपि चुंबति कामपि कामपि रमयति रामां पश्य
ति सस्मितचारुपरामपरामनुगच्छति वामां॥७॥ श्रीजयदेवभणितमि
दमद्भुतकेशवकेलिरहस्यं॥ वृंदावनविपिनललितं वितनोतु शुभानि
यशस्यं॥ ल॥ हरिरिह मुग्ध॰॥ विपिनविनोदकलावलितं-

अतएव वल्य्येवतस्यानुरागः॥ अतः संगमार्थं विलंबं मा कुरुष्वेति भावः॥ सुंदरी रमणी
रामेत्यमरः॥७॥ श्रीजयदेवकवेः इदं सर्वस्वरूपं गीतं शुभानि वितनोतु विस्तारयतु॥
कीदृशं॥ अद्भुतकेशवकेलिरहस्यं क्रीडाकौतुकं लक्ष्यं तादृशं श्री राधारतं श्री कृष्णस्या
प्यनेकविलासवतीनां अनुरंजनत्वादद्भुतत्वं केशवपदेन सौंदर्यं च कथितं॥ पुनः कीदृ
शं॥ यशस्यं यशप्रदं॥ वृंदावनविपिनललितमिति पाठेन वृंदावने ललितं गीतं शृंगारचे
ष्टितं वा वृंदावने अद्भुतकेलिरहस्यं वा॥८॥ अत्राभिसारिकैव नायिका॥ धृष्टदक्षिण
नुकूलशठाश्च नायकाः॥ तत्र कामपि रमयति रामां सरागमित्यनेन धृष्टः॥ तथा अश्लिष्य
कान्यतरुणीभोगलक्ष्मा पि निर्भयः मिथ्यावचनदक्षश्च धृष्टायं खलु कथ्यते॥ दक्षिणस्त्वके

प्रियंवक्तिपुरोन्यत्र विप्रियंकुरुते भृशं॥ निगूढमपराधंच शठोयं कथितो बुधैः॥ मंजु लकंजुलकुंजगत मिति रमयति रामांविलसनेनेति दक्षः॥ अपरां नामामनुगच्छती सैनुकूल श्च कथितः तल्लक्षणं वक्ष्यते ये श्रीराधायामनुकूलोयदातदा धीरोदात्तोनुकूलनोध्य मात्र संघटते न तथा कुवलयदृशः संकेतस्यादिविलकोद्दालेर्मनसिज कलानारीप्रसा वनाम मितन्वतां॥ नकिल घटते राधारंगमसंगविधायितान्नत विलसितेन्नेति श्रीलक्ष्य स्य छटप्य च दृषः॥ पश्चपिधीरललितानुकूलोयं नायकः तथा सर्वनायकगुणा श्रीराधा रसपोषणाय तत्तद्भावैः श्रीकृष्णः संभवति॥ ननु सकलकलाभिज्ञः श्रीकृष्ण कथं हवाप नभिज्ञाभिर्गोपिभिः सहकेलिंकृतवानित्यत आह॥ विश्वेषामिति॥ हे सखी राधे मुग्धोवसंते मुग्धो मनोहरो हरिः क्रीडति॥ किं कुर्वन् विश्वेषां गोपीजना [illegible] पां प्राणिनां वा अनुरं जनेन अनंदं जनयन् पुनः किं कुर्वन् इंदीवराणां॥

विश्वेषामनुरंजनेन जनयन्नानंदमिंदीवरश्रेणी [illegible] रूपुन

यन्नंगरंगोत्सवं॥ स्वच्छंदं व्रजसुंदरीभिरभितः [illegible] गितः शृं

गारः सखि मूर्तिमानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति

श्यामकमलानां या श्रेणीपंक्तिस्तद्वत् श्यामलैर्नीलैः [illegible] गैरवयवैरनंगस्य काम स्य उत्सवं उपनयन् उपस्थापयन् स्वावयवानां [illegible] स्यापि सौगीकरणात्॥ सौ कुमार्यं च कोमलस्यापि स्पर्शसहनतोच्यते॥ तदुक्तं हृति [illegible] नेचप्यंगेरिति सौंदर्यं कीर्तितं तदुक्तं अंगप्रत्यंगकानांयः सन्निवेशो यथोचितं॥ सुश्लिष्ट [illegible] बंधस्यात् सौंदर्यमुदीयते॥ कीदृशो हरिः अभितः सर्वतः बाह्यैरवयवैरंतरमंतः सौभयत [illegible] प्रति स्वच्छं दं यथास्यात्तथा व्रजसुंदरीभिरालिंगितः कइव मूर्तिमान् शरीरी शृंगार इव [illegible] सइव॥ तथाच शृंगारसःसख्या मतोकृष्णस्यामं॥ तदुक्तं भरतेनोत्या मोभवास्यशृंगारेण हासः प्रकीर्तितः मध्या मुग्धो मनोहरः शृंगारो रसो मधौ वसंते क्रीडति सर्वत्र विलसति॥ किं कुर्वन् अनुरंजनेन यो परस्परं रागजननेन विश्वेषां प्राणिनामानंदं जनयन् पुनः किं कुर्वन् अंगः शृंगाररसस्यांगभूतः

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रियंवक्ति पुरोन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशं। निगूढमपराधं च शठोयं कथितो बुधैः मंजु
लकंजुलकुंजगत मितरमयति रामां नेसनेनेकः। अपरांवामामनुगच्छतीत्यनुकूल
श्चकथितः तल्लक्षणं वक्ष्यते ये। श्रीराधामामनुकूलोय दा तदा धीरोदात्तोनुकूलनोप्य
मात्रसंघटनो न यथा कुवलयदृशः संकेतस्थाद [illegible] कोत्रालेर्मनसिजकलानारीप्रला
वनामभितन्वतां। न किल घटते राधारंगमसंगविधायिनाव्रतविलसितैस्त्रैप्रिलम्
स्यच्छटप्यथद्विषः यच्छपि धीरललितानुकूलोयं नायकः तथा सर्वनायकगुणाः श्रीराधा
रसपोषणाय तत्तद्भावैः श्रीकृष्णः संभवति। ननु सकलकलाभिज्ञः श्रीकृष्ण कथं हवाय
नभिज्ञाभिर्गोपिभिः सह केलिं कृतवानित्यत आह। विश्वेषामिति। हे सखी राधे मृधौ वसंते
मुग्धो मनोहारो हरिः क्रीडति। किं कुर्वन् विश्वेषां गोपीजनानां [illegible] वांप्राणिनां वा अनुरं
जनेन अनंदं जनयन् पुनः किं कुर्वन् इंदीवराणां।

[illegible]
[illegible]
[illegible] इति

श्याम कमलानां या श्रेणीपंक्तिस्तद्वत् श्यामलैर्नीलैः सुकुमारैरंगैरवयवैरनंगस्य काम
स्य उत्सवं उपनयन् उपस्थापयन् स्वावयवानामुत्तरवयवैस्तस्यापि सांगीकरणात्। सौ
कुमार्यं च कोमलस्यापि स्पर्शसहनतोच्यते। तदुदाहृतिः प्राह्णैतेवपुर्गौरिति सौदर्यं कथितं
तदुक्तं जगत्त्रयं गकानां यः सन्निवेशोयथोचितः। सुश्लिष्टत्वं धियं यस्यात्तं सौदर्यमुदीयते
इति। कीदृशो हरिः अभितः सर्वतः बाह्येरवयवैरंतरात्मैनसा भयत प्रसं [illegible] प्रति स्वच्छं
दं यथा स्यादेवं व्रजसुंदरीभिरालिंगनेः कृत्वमूर्तिमान् शरीरी शृंगार इव शृंगाररस इव। तथा च
शृंगार स सख्यामहा कृष्ण स्यामं। तदुक्तं भरतेन। श्यामो भवति शृंगारः श्वेतो हास्यः प्रकीर्तित इति।
यथा मुग्धो मनोहरः शृंगारेरसो मूर्त्तोयसंतेक्रीडति सर्वत्र विलसति। किं कुर्वन् अनुरंजनेनय
नो परस्परं रागजननेन विश्वेषां प्राणिनामानंदं जनयन् पुनः किं कुर्वन् अंगैः शृंगाररसस्यांगभूतैः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रिभावैश्च अंगो स्वयंउपनयनं केवलमतिशायि रित्याह। इंदिवरेत्यादि। इंदीवरश्रेणीभिः नीलोत्प
लपंक्तिभिः श्यामलै गात्रे यथा कोर्नीलनिचोलतमालवद् नादिभिः कोमलैर्मृदुत्वाद्यादिभिः।
तत्रहेतुगर्भविशेषमाह। स्वच्छंदमित्यादि। स्वच्छंदं यथा स्यादेवं व्रजसुंदरीभिः अंगमंगं प्रति
आलिंगितः। आश्रीतः शृंगाररसस्याश्रितो विभावादीनामध्येकयाचित् तांबूलस्रक्चंदनाद्यु
दीपनविभावरूपं कयाचित् सस्मितकटाक्षाद्यनुभावरूपं। कयाचिच्छंकासूयादिसंचारिभाव
रूपं कयाचिच्च रोमांचस्वेदादिसात्विकभावरूपं शृंगाररसस्याश्रितं मिति भावः।
विभावादीनामंगत्वं प्रतिनु भरतः। विभावैरनुभावैश्च प्रायैः संचारिसात्विकैः। जनितो बोधितः।
स्फीतो वृद्धः शृंगार इत्यर्थ इति। विभावसामान्यलक्षणं तु रसरत्नदीपिकायां। भावयंति चित्र
त्वेण येरसान्वैमनोरमान्। ते विभावा समकथ्यंते नाट्यशास्त्रविशारदैः। तत्र शृंगारविभा
वा भरतेनोक्ताः। ऋतुमाल्यालंकारैः प्रियजनगांधर्वकाव्यसेवाभिः उपवनगमनविहारैः शृं
गाररसः समुद्भवति। अनुभावसामान्यलक्षणं। क्रियंते येरसाः सम्यक् ज्ञोकानुभवगोचरं।
तेनुभावा समकथ्यंते नाट्यशास्त्रविशारदैः। तत्र शृंगारानुभावाः नयनवदनप्रसादैः स्मित
मधुरवचोधृतिप्रमोदैश्च। मधुरैश्चांगविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः। व्यभिचारिसामा
न्यलक्षणं दशरूपके। विशेषादाभिमुख्येन चरंतो व्यभिचारिणः। तत्र शृंगारव्यभिचारिणः।
शृंगारतिलके शंकासूया तथा ग्लानिर्व्याधिश्चिंता स्मृतिर्धृतिः। औत्सुक्यं विस्मयो हर्षो व्रीडो
उन्मादो भयं तथा ग्लानिर्व्याधिश्चिंता स्मृतिर्धृतिः औत्सुक्यं विस्मयाः हर्षव्रीडोन्मादो भ
यं तथा विषादजडतोनिद्रावहित्था चापलं मतिः। इति भावाः प्रयोक्तव्याः शृंगारव्यभिचा
रिणः इति। सात्विकभावाः शृंगारतिलके। स्तंभः स्वेदोथ रोमांचः स्वरभंगोथ वेपथुः।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलयइत्यष्टौ सात्विकाः स्मृता इति। एतेषामवांतरलक्षणानि ग्रंथगौर
वभयान्न लिख्यंते। अत्र सकलकलाभिज्ञस्यापि व्रजसुंदरीभिः सहतदुत्तेसा
रणा क्रीडनः श्रीकृष्णस्य न दक्षत्वहानिः। तासां तथैवानुरंजनात्। अत एव वि
श्वेषामनुरंजनेनेस्मनेन विश्वानुरंजकत्वं कृष्णस्योक्तं तेनैच तासु साधारण २५।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रेमकथनेनतस्यएवोत्कर्षःकथितइतिभावः।अथवाहेसखितवारंनुजनेनश्रीसुन्दरे
नविश्वेषांसर्वेषांसखीजनानांनःआनंदंजनयन्क्रीडयतीसुर्भ्यः।स्त्रीसंयोगेनास्मिन्न
सूयानकर्त्तव्योइतिभावः।नाभिःस्यातंत्मेनालिंगितेसानस्यनुतयालिंगनेप्रीतिरितिभा
वःअन्यसमानेशृंगारःसुस्वरेनाट्येरसेचजनमंडनेतिविश्वःविश्वंसर्वंमचक्राप्रीति
चइंदीवरंतुनीलेस्मिन्निस्मरः।कालश्यामलमेचकाइतिचमूर्तिःकाठिन्यकायपयोरिति
चपुंसःस्त्रियास्त्रियापुंसिसंभोगंप्रतियास्पृहासश्रृंगारइतिप्रोक्तोरतिक्रीडादिका
रणमिति।सथाचव्रजसुंदरीभिरभितःप्रसभमालिंगितइसनेनाभितःसर्वतःयदंगया
आलिंगितवतीतदंगमाधुर्यातिरेकात्।

रासोल्लासभरेणविभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवामभ्यर्णेपरिरंभ्यनि
र्भरमुरःप्रेमांधयाराधया।साधुत्वद्वदनंसुधामयमितिव्याहृत्य
गीतस्तुतिव्याजादुद्भटचुंबितःस्मितमनोहारीहरिःपातुवः।।५।।

सायुक्तेनसमभ्यभिभूतइतिभावः।उक्तंचसाक्षान्मन्मथमन्मथः।काचित्कुरांबुजन्योरेज
गहेन्नलिनामुदेसादि।स्वछंदमितिचयथेष्टविलासास्पदत्वंकथितं।।१२।।इदानींसर्गांतेक
विरोश्रीषंप्रयुंक्ते।रासोल्लासेतिहरिःश्रीकृष्णःवःयुष्मान्पातुरक्षतु।किंभूतोहरिःस्मितेन
मंदहसितेनैवान्यनारीणांमनोहर्तंशीलमस्यसतथा।पुनःकिंभूतः।राधयाउद्भटप्रकार
मेवयथास्यात्तथाचुंबितः।किंकृत्वाआभीरवामभ्रुवांगोपांगनानांअभ्यर्णेसमीपेउरोवक्षः
५१ निर्भरंगाढंयथाभवत्येवंपरिरभ्यालिंग्य।किंलक्षणानांगोपीनां।रासोल्लासभरेणरासक्रीडा
यांहर्षातिशयेनविभ्रमभृतांविलासवतीनां।विभ्रमभृतनपेत्रयतीतिननुभवतु
तासुविभ्रमःप्रसह्ययुवतिगणंपश्यंस्तानयाकथंचुंबितस्तत्राहप्रेमांधयाप्रेम्णाहर्षा
तिशयेनांधया।श्रीकृष्णंविनान्यंनपश्यती।तथालज्जाजनकस्यान्यस्यादर्शनादेव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निर्भरं मालिंग्य चुंबनं कृतवती तिभावः। न त्रापि न केवलं प्राम्यतया एवं कृतवती किंतु स चातुर्यमिसत आह। त्वद्वदनं त्वन्मुखं सुधामयममृतमयं साधुक्तो मनमिति व्याहृत्य उक्त्वा। गीतस्तुति व्याजात् गानप्रश्नो सा छलेन यद्गीतं अमृतमयं त्वद्वदनं सुधानिधानमिति साधु युक्तमेवेति चातुरी नारच्य चुंबनं कृतवती तिभावः॥१३॥
इति चतुर्थः प्रबंधः॥ इति गीतगोविंदे सामोददामोदरो नाम प्रथमः सर्गः॥१॥
प्रथमे सर्गे अभिलाषचिंतारूपां दशां निरूप्येदानीं स्मरणरूपां दशां वर्णयति। तल्लक्षणं च स्मृति यो ततद्वचनैः सख्या प्रेरिता पि श्रीराधा समक्षं अन्या

प्रणये विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ विगलित निजोत्कर्षा
दिर्ष्यावशेन गतान्यतः। क्वचिदपि लताकुंजे गुंजन्मधुव्रत
मंडलीमुखर शिखरे लीना दीनाप्युवाच रहः सखीं॥१४॥ इति प्रथमः सर्गः॥

भिः सहवर्तमानं श्रीकृष्णं द्रष्टुमसहमाना क्वचित्कुंजांतरे गत्वा सखीमाह। तदेव दर्शयति। विहरती सादिना। श्रीराधा सखीं रहो पि गोप्यमपि वक्ष्यमाणमुवाच उक्तवती। कीदृशी सा ईर्ष्यया च सेना सहिष्णुतया। अन्यतः अन्यत्र गता। ईर्ष्याया हेतुमाह। विगलितेत्यादि विगलित निजोत्कर्षाद्विगलितो गतो निजः स्वीयः उत्कर्षो रूमेवोत्तमा तिप्रणयिनी स्वयं रूपं तस्मात्। अन्यस्त्री भ्या निजातिरेकाप गम्यादिसर्पः कसति। हरौ कृष्णे विहरति सति कीदृशो हरौ। साधारणः राधायामन्य गोपीगनो समानः प्रणयेः प्रेमायस्य तादृशे।
ञु असाधारणप्रणयेति वार्जित प्रेमवती सर्था। अतो दीनाहुः खिता पुनः कीदृशी क्वचिदपि लताकुंजे लतागिर ति निबिडे कुंजे लीना। दृश्यैतये च स्थिता॥
कीदृशे कुंजे। गुंजंतः गुंजा समानाः ये मधुव्रता भ्रमराः तेषा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मंडलीपंक्तिरूपया मुरवरं वाचाले न्द्रीरवरं अगमागोयस्यतादृशे। तत्र कुंजे नैव छन्ना
च्छादितं गृह प्रासो लतापदं निभिडत्वं सूचनाय। अभिाभिन्नं नेति चिन्ह। इव्यामाहुसमा
नेषुदानमानाच मर्षणं। तथाच अमराणां मुाद्वेनोपिक मायो द्वेकः कथितइति सावः
इत्यं विशेनेनव्यभाचारि भायानापवेन्द्राः कथितः। ७। किमुवाचेसाह। सचरादिस्यादि
नाः। गीतस्यास्यागुर्जरी रागः। ताल संप्रतिमंठा रागलक्षणं प्राक्कथितं। ताललक्षणंतु
तारश्चाप्यपर श्चैवविचारः कुंद संज्ञितः। चत्वारः कथिताएते प्रतिमंठा विचक्षणैः। विरा
मांतं द्रुतं द्वंद्व गुरुश्चैकसः परं। तुरंगताले गातव्यः। तालेसु प्रतिमंठके। गुरुरेको भवे
चत्र सन्निपातः सकथ्यते। अपरः प्रतिमंठस्य निहृद्धिस्तेन गीयते। लघुद्वयं विरामांतु
तालकंदुकसंज्ञिके। विचारो गीयते तेन विलंबश्च लयो भवेत्

...मदुल हारसुनाम धुर... सुख... मा... नं... ना... नद गंचलचं
...ल ... के ना... चलो... वनसां॥ रासह... ॥ मह विहितं ... सारति मनं
द्रुतमेकं भवेद्यत्र सतालो खंड संज्ञितः। द्रुतलयेन गातव्यः कुंदश्च प्रतिमंठकः। तुरं
गः सन्निपातः कंदुकः। खंडइति प्रतिमंठश्चतुर्विधः। श्री राधोपाः सुतुरंगवर्णवर्णना।
तुरंगोयं प्रतिमंठकः। अपरे यमि प्रबन्धे वृत्तेयः। गीतार्थस्य हे सखि मम मनः हरि
चित्तवृत्तिचोरि श्रीकृष्णं स्मरति स्मृतिगोचरं करोति पूर्वानुभूत विषयत्वात् कीदृशं इह
वने रासक्रीडायां विहितविलासं विहितः कृतः मयासह विलसः क्रीडा येन तादृशं पु
नः कीदृशं कृतपरिहासं यथा नर्म केलिर्भवेत्तादृशं। अथवा। अन्यगोपांगनानां कृतपरि
हसं यथा स्यात्तथा मयासह विहितः। विविध विभ्रमो येन तादृशं। हरिं चित्तचोरं इहलता
कुंजे निलिनाय अपि मम मनः स्मरति। अथना विहितः कृतः मम विलासो विभ्रमो येन अति
...ह्यनुरागे वा मत्तः कारितइत्यर्थः। उक्तंच। अभीनस्यापि सेवायां कीतस्यानभिनंदनात्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

मयासिकिंनकंबुरीबंधार्थमभ्यर्थितः।केनैनालमवहुवन्नचिकुरस्तोमोमदंदोपिमोव
कस्यापिनमार्जनंकुरुधनं घर्मांबुमेरीचितेनैवोत्तं सममालतीर्ममशिरः। खेदंमणेोरे
श्यतिादूनिरसाम्रतसिंधौ। स्त्रीणांविलासविद्योकविभ्रमाललितंतथा।हेलालीलेस
मीहावाःक्रियाःशृंगारभावजाःस्मरः।नथाचस्मरतीसनेनअष्टविधसंभोगेछेवध्य
न्यते।यतस्तस्याष्टविधस्मरणमेवसाधनंतथा। स्मरणंकीर्तनंकेलिप्रेक्षणं।गुह्यभा
षणं।संकल्पोध्यवसायश्चक्रियानिर्वृत्तिरेवच। एतन्मैथुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः।
विपरितंब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति। तत्रकेलिःमानसीक्रीडा।दिदृक्षयाप्रकर्षे
णेक्षणंप्रेक्षणंकथिमीलिष्यतीति विचारः।संकल्पःअध्यवसायःमिलननिश्चयः।
सुरतसुखप्राप्तिःक्रियानिर्वृत्तिःकेचित्तुरहरासेतिव्याकुर्वंतितन्नुनसमीचीनंअनु
पपत्तिप्रस्तावात्।दृहपदार्थस्यप्रसक्तेन्नाकल्पनातदुक्तंमहैः।द्दमप्रत्यक्षगतत्वमि
ति।तस्मान्नचात्ररासःप्रत्यक्षःतस्यातीतत्वात्। राधयाधस्ततीकुंजेनिलीनत्वात्।न
तद्विनारासस्यसंभवइति।एतच्चक्रवपदं।उत्तमामध्येयनायिकातल्लक्षणं। दोषानुस्व
सिकःपरजनेप्राणेषुाकोपोभनेकोपंसुखुपथ्यमेवदयितेदासोस्मिकृतेपरः।इत्युक्ता
नः।इतिशृंगारतिलकेयथावा।कर्तुंनार्मक्षणिकमपिसेसाध्यमुपत्यशेषंचितोसंगन
स्विलसुदत्यांराजतेसद्गुणेनेति।किंचसमानलज्जामदनाप्रेमतारूण्यशालिनी।किंचित्र
गर्भवचनामोहांनसुरतक्षमा।मध्यासाकोमलाकापिमानेकुत्रापिकर्कशी।अ जयपद
नि।कीदृशंहरिंसंचरतातानप्रतानक्रमेणस्फुरताअधरेणोष्ठेनसुधामधुरध्वनिमुख
रितोवादितोनादितोमोहनवंशापरममोहकारीवंणयेननादशा।अमयासंचेरसालकेममा

न्यकुंजमध्यकामदुरांगलितमनस्तरूपाभ्यासितामगुलितोमोहना

ख्यवेणुर्येनतादृशं॥ संचरदधरसुधयाविशेषणं। क्रियाव्यंग्यविशेषणानांक्लीबत्व मेकवचनांतत्वंचाव्यमितिा तदुक्तं रंभ्रान्वेणोरधरसुधयापूरयन्निति॥ कामगते कलपदा मृतवेणुगीतसंमोहितार्थचरितान्नचलेदिति। यथा वा॥ निसर्गतोविसस्थिनिस्यनवप्रियो सोगोप्यंतथापिहृदयंमदनोदुनोति। युक्ताकथंचनश्रामंगमितेचतस्मिन्मातस्यकालमुर लीकरोति। तदनुवरेणमोहितं ममनः सांप्रतंकृतापराधमपितंस्मरतीतिभावः। पुनः कीदृशं चलितः कनापिभावविशेषेण मसंभाननायघूर्णितोदृगंचलोऽपांगोपायत्रएवंय थास्यात्तथाचंचलौदोलायमानौमौलिः शिखरोयस्य। कपोलयो विलोलौचंचलौअवतंसौ कर्णाभरणेयस्यतादृशं॥ अनेनचित्रंकंपदोषंविनेयत्रौखरकुंडलचालनेनयादृकवैचि त्रीकथिता। तथाचाधरसुधोपादानेनतदाननस्यचंद्रादप्यानंदकरत्वं द्योतितं। पुंस्युत्तंसा वतंसौद्वौकर्णपूरश्चशेखरेइत्यमरः।

चंद्रकचारुमयूरशिखंडकमंडलवलयितकेशं। प्रचुरपुरंदरधनुरनुरंजितमेदुरमुदिरसुवेशं॥ रासेहरिमिह०॥

ननुव्यासंगादिनासविस्मार्यतामित्यतआह। चंद्रकेत्यादि। चंद्रकेणविचित्रवर्णचिह्नितेनअ ग्रभागेनचारूणांमनोहराणांमयूरशिखंडानांमयूरपिच्छानां मंडलेनसमूहेनवलयितःवे ष्टिताकेशायेनतादृशं। तथाचात्रमयूरादिदर्शनेनापितस्यैवस्मरणंभवतीतिध्वनितं। पुनः कीदृशं। प्रचुरैर्बहुलैः पुरंदरधनुर्भिः रनुरंजितः। चित्रितोयोमेदुरः सांद्रस्निग्धमुदिरोमघ तद्वच्छोभमानोवेशः आकृतिर्यस्यतादृशं॥ अत्रनानामणिखचितहारमुकुटकेयूरादीनांइं द्रधनुसाम्यंवेशस्यमेघसाम्यंचाभूतोपमा। प्रचुरपुरंदरधनुर्भिरनुरंजितस्यमेघस्याप्रसिद्धत्वा धवाकेशानांकृष्णस्यवामेघसाम्यं। शिखंडकानांधनुर्भिसाम्यंवनमालारूपायोवासिमौ चंद्रकमेचकाविसमरः। बर्हिकंठसमवर्णमेचकंत्र्यं तेशुधाःइतिकाष्णः॥ शिखंडस्तुपुच्छव र्हनपुंसकमिसमरः। वेष्टितंस्याद्वलयितमित्यपि। मुदिरः कामुकेब्दे इतिनिघंटः। मुदिरोजल दः। मकामुदिरोहर्षसंभितस्सनेकार्थः। वेशोवेश्यास्यागृहेप्राकोनेपथ्येगृहमात्रकेइत्यपि॥२॥ २८।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गोपित्यादि। गोपकदंबकस्याभिरसमूहस्य या नितंबवत्यः प्रशस्तनितंबयुक्ताः स्त्रियः ता
सां मुखचुंबने लंभितः प्रापितो लोभो येन तं। अथवा गोपकदंबनितंबवतीनां मध्ये मम मु
खचुंबने लंभितः लोभो येन तां जबितेति पाठे लंबीकृतः चित्तारितस्त्वर्थः। गोपकदंबनित
ंबवतीभिः मुखचुंबने लंभितः प्रापितः लोभो यस्य तमिति वा। तस्य तु प्रणयो मय्येव तस्याभावि
कस्ताभिर्बलात्कारितइति भावः। पुनः कीदृशं। बंधुजीवपुष्पवत्। मधुरो मनोहरो ऽधरपल्ल
वः पल्लवाकृतिरधरो यस्य तं। अथवा बंधुजीवयुतीति बंधुजिवः प्रियजनस्य जीवनममृत
निधानत्वात् स चासौ मधुरो ऽधरपल्लवो यस्य तं। मधुरपदेन सरसता पल्लवपदेन सुकुमारता
रुणता च कथिता। उल्लसितेन विकसितेन स्मितेन शोभा यस्य तं। अनेन इंदीवरबंधुकोद्भव
स्तत्र कुंदोदय उपमीयते। तथा च बंधुकादिभिः स एव सायतइति भावः। रक्तक।

गोपकदंबनितंबवतीमुखचुंबनलंभितलोभं। बंधुजीवमधुराधरपल्लव
मुल्लसितस्मितशोभं॥ विपुलपुलकभुजपल्लववलयितबल्लवयुव
तिसहस्रं॥ करचरणोरसि मणिगणभूषणकिरणविभिन्नतमिस्रं॥४॥

रक्त बंधुको बंधुजीवकइत्यमरः। सरसो मधुरः प्रोक्तो मधुरो ऽथ मनोहरइत्यनेकार्थः॥ विपुलेति।
विपुलो विस्तीर्णः पुलको रोमांचो यत्र तादृशाभ्यां भुजपल्लवाभ्यां पल्लववत्कोमलाभ्यां बाहुभ्यां वलयि
तं वेष्टितं बल्लवयुवतीनामाभीरकांतानां सहस्रं येन तादृशं। अत्र वलयितमित्यनेनापि अवङ्
गावेष्टनमात्रं सरहस्यमालिंगनादिकं तस्य तु मय्येवेति ध्वनितं। पुनः कीदृशं। करयोश्चरण
योरुरसि च या निमणिमया निकटकादिभूषणानि अलंकरणानि तेषां किरणैः विभिन्नं
नाशितं तमिस्रं तमो येन तं। अंधकारः स्त्रियां ध्वांतं तमिस्रं तिमिरं तमइत्यमरः। अथवा। विपु
लः पुलको यासां ता स्ताभुजपल्लवेन वलयिता वेष्टिताश्च। एवंभूताया बल्लवयुवतयः ताभिः
सहसमकालमेकस्त्रवतीति सहस्रमिति। तथा च वात्स्यायनीयसूत्रे सहस्रवतीति सहस्र
मिति। एवंविधं कामुकीजनं स्मरतीति भावः॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

करचरणोरसि मणिगणभूषणकिरणैर्विभिन्नस्तं चित्रो विशेषणच्छिद्रो यस्य सोत्थितः। सपत्नीरूपान्तरायाणेनेता यस्मात् तद्भूषणे भूषितां मां दृष्ट्वा सपत्नी नोपरोधमयेति प्रचरिदित्यर्थः। उरसि मिति पाठांतरे। णत्व ह्रस्वः करणवाची। ततः तु स्वं प्रकाशमानमित्यर्थः। कोचिदेवं व्याकुर्वंति॥४॥ जलदपटलेति। पुनः कीदृशं जलदपटले सजलमेघसमूहे चलतः संभ्रममानस्येंदोः चंद्रस्य विनिंदकस्तत्शोभातिशायी चंदनतिलको ललाटे यस्य तं। क्वचिज्जलदपटलचलदिंदुविनिंदकचंदनबिंदुललाटमिति पाठः। तदा जलदपटले चलन्यदिंदुश्चंद्रः तस्य विशेषणं निंदकस्तिरस्कारश्चंदनबिंदुर्मदलाकृतितिलको ललाटे यस्य तं पुनः। कीदृशं। पीनो मांसलो कठोरौ ये पयोधरौ स्तनौ तयोः परिसरस्य पर्यं

जलदपटलचलदिंदुविनिंदकचंदनतिलकललाटं॥
पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटं॥५॥

तभागस्य मर्दने निर्दयं हृदयकपाटं कपाटवद्विस्तीर्णं हृदयं यस्य सः तादृशं॥५॥ पुनः कीदृशं। मणिमये मणिप्रचुरे मकरवन्मनोहरे ये कुंडले ताभ्यां मंडितौ गंडौ यस्य तं। अथवा। मणिमय मकर मनोहरे कुंडले मंडिते याभ्यां तादृशौ कपोलौ यस्य तं। तदुक्तं। भूषणभूषणांगमिति। किंच। विभूषणं विभूष्यं स्याद्येनैतद्रूपमुच्यते इति रूपलावण्यमपि कथितं। मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवांतरा। प्रतिभाति यदंगेषु तल्लावण्यमिहोच्यते। तथा यथा। शृणु सखि तव कर्णे या स्यात्र नीचैर्विरचय मुखचंद्रं माचथा। रा। द्विवर्णाद्यमुरसि मरारे रक्तिनान्या मृगाक्षी मरकतमुकुरामे बिंबिता सैव मेवेति रसा मृतसिंधो। अत एव खदरं सुंदरमपीत्यर्थः। तथा च। एतादृशं सुंदरवरं कथं न स्मरामीति भावः॥ ॥२९॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आदार्यविनियंग्राहःसर्वविस्थागतंबुधः।इतिविनयगुणत्वंवा।अथवा।मणिमयमकरम
नोहरकुंडलाभ्यांमंडितावलंकृतौममकपोलौयेनतं।अतएवउदारं।औदार्यगुणयुक्तं।रहसि
ममाभिलषितंसर्वतोक्षणमेवपूरितवानितिसकलमनंस्मर्यतइतिपुनःकीदृशं।पीतंवस
नंवस्त्रंयस्यतं।पुनःकीदृशं।औदार्योपपादकंविशेषणमाह।अनुगतसादि।अनुगता
आश्रिता।येमुनिवराःसुरवरास्तःतएवपरिवाराःपरिजनाःयस्यतं।अथवा।अनुगतानो
मुन्यासुरवरांतानांपरिवाराःप्रकर्षोयस्मात्तं।परिवादःपरिकरेपरिक्रेन्नाप्रकर्षयोरि
तिविश्वः।द्वंद्वांतेचरमएदस्यमन्यादिपदैःप्रत्येकमभिसंबधः।तथाच।नैरप्यधिगतस
स्वाभिमतफलैःसततंसेव्यतइति।तस्योदार्यंख्यातमेवेतिभावः।

मणिमयमकरमनोहरकुंडलमंडितगंडयुगलं।
पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारं॥६॥

अत्रमुनिवराःशुकनारदादयः।मनुजवराःपरिक्षिदादयः।सुरवराःब्रह्मरुद्रादयः॥
असुरवराःप्रह्लादादयः।अथवा।अनुगता।येमुनिमनुजसुरासुरास्तेभ्योपिवरःश्रेष्ठः॥
गोपलक्षणोगोपीलक्षणोवापरिवारायस्यतं।अथवा।अनुगतःअनुसृतःमाधुर्यभरेण
आकर्षणात्मन्यादीनांवरपरिवारःश्रेष्ठःपरिग्रहोयस्यतमिति।उक्तंचआरूधानमरुंध
तीहृदयमप्यार्द्रस्मितार्द्रश्रियति।कास्त्रीतदुरवापेतिच।मय्यनुगतोमुन्यादीनांपरिग्रहो
यस्मात्तमितिवा।दानंपप्युपपत्तिश्चधौतेचप्रियभाषणं।स्वजनेप्रियरयापितदौदार्य
मितिस्मृतमिति।नायकौदार्यगुणलक्षणं॥६॥विशदेति।पुनःकीदृशं।विषदस्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

निर्जलस्यकदंबस्यतले मूले मिलित सलग्नं मत्संकेति कृतं कदंबतले मद्पेक्ष
माण्मलदवगलाकाचिन्मामपश्यत्तुइति मया सहन मर्थिवानिलीयस्थितं पुनः
कीदृशं कलिः प्रणयकलहस्तस्मा यत्कलुषंचित्ते कश्मलं अहं संकेते समागतात्र
यं मागतः प्रायशो न्यनारीसक्तोभवतीति अतः परं यद्यायास्यति तदामयान
तंभाषणीयइत्येवंरूपं एकाकिनी कथमत्रतिष्ठामीतिचभयं अथवाभिमानाद्व
यं एतद्द्वयं कदंबमूलादुपेत्यस्वादूक्तिभिः शमयतं पुनः कीदृशं किमप्यनिर्वचनी
यं यथास्यात्तथातरंगानृतरंगइवा चरन्वारंवार मुहुश्छन्नंगः कामो यत्रतादृक्
नयादृशयादृश्यामेन सा च मामपि॥

निभृतकदंबतले मिलितं कलिकलुषभयं शमयंतं मामपि कि
मपितरंगदनंगदृशा मनसा रमयंतं॥७॥श्री जयदेवभणितमति
सुंदरमोहनमधुरिपुरूपं॥ हरिचरणस्मरणं प्रतिसंप्रति पुण्यवतामनुरूपं

रमयंतिमित्यर्थः मामपीत्यपिशब्देन सोत्कंठयो नेयाजहमपि तस्यकस्यचिल्लोकोत्तरप्रमाण
यस्य पात्रेमासमिति ध्वनितं एवं भूतं तं श्रीकृष्णं मे मनः स्मरतीति भावः कलिः स्यात्क
लहशूरं कलिरंसयुगेष्वपीतिविश्वः कलुषं वा पिनसोरितिचा॥७॥श्रीदेवेत्यादि श्रीजय
देवकवेरिदं भणितं श्रीकृष्णचरणस्मरणं जनकपुण्यविशिष्टानां हरिचरणस्मरणं प्रति श्री
राधाकथितसरासक्रीडावाचरणं तस्य स्मरणं प्रति संप्रति इदानीमपि अनुरूपं योग्यं ताद
शभाव विशेषणस्वादनीयमितिभावः कीदृशं जति सुंदरं मोहनं गोपवधूमोहनकारि म
रिपोः श्रीकृष्णस्य रूपं वर्णनीयत्वेन यत्र तादृशं॥ इति पंचमप्रबंधः॥५॥ ननु श्रीकृष्णः
सोचिनाऽन्यगोपीभिसह विहरति इत्किमिति स्मरसिसाहागणयतीत्यादि न म मनः ७॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीकृष्णे पुनरपि कामं अभिलाषं करोति तत् किं करोमि कीदृशो कृष्णः। युवतिषु वल्लीषु
गोपवधूषु चलती वर्धमानातृष्णा यस्य तादृशो। अतएव मां विना विहारिणि वारंवारं विह
रणशीलरूपे। कीदृशं मनः। यान प्रतिकूलं या मत्येहस्तरम प्राह। गणयती सादी। तस्या
सौदर्यादीनां ग्रामं समूहं गणयति परिसंख्याति। अत्र मंत्रो यं प्रमादपि नेहते नेहते ने
च्छति। दोषं मद्विधप्रणयिन्य वधीरणादिकं दूरतो विमुतिचा। तत्र हेतुमाह परितोषसंतो
षं वहति। तत्र विभावना विशेषोक्ती अलंकारौ। निजानुसरणरूपानुरागहेतुं विनाप्यनुरा
ग प्रकाशनात् अन्यांगनासक्तिरूपवैराग्याकथनाच्च। तथाच काव्यप्रकाशे रव्येप्रकारिका
क्रियायाः प्रतिषेधेपि फलव्यक्ति र्विभावना। विशेषोक्तिरखंडेषु कारणेषु फलावचः।।१।।

ति [illegible]

[illegible]

एषा च काव्यप्रकाशकृत व्याख्याता हेतुरूपक्रियाप्रतिषेधे विफलप्रकाशनं विभावना। मिलिते
ष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिरिति। ग्रामः स्वरे संवसथे वृंदे शब्दादिपूर्वके ति विश्वः।
ग्रामः क्रोधरवो दीप्ता चितिश्चा नामं सख्ये प्रतिपेचेति। कामः स्मरेभिलाषेच्चे स्मरः।।१५।।अथो
त्कंठिता नायिका रसमयी श्रीराधा सखी स्वमनोरथानाह। निभृतरतिश्चेयं पदं। गीतस्या
स्य मालवगौड रागः। एकताली तालः। रागलक्षणं कथितं प्राक्। काललक्षणं। एकताली त्रिधा
यं खंड संज्ञितः। शमाते मेकता लीतु कीर्त्यते गायकोत्तमैः। गुरुद्वयं भवेयत्र ताले
ह्रकाश्च द्रिकाख्येकताली स्यात्तेन सौभाग्यदायिनी।। कोकिलप्रियताले वै द्रुतत्रय मुदा
हृतं। विपुलाख्येकथा ली स्यात्तेन गीतज्ञ संमता खंडललित कोकिलप्रिया इति भेदास्त
त्रेतेयोः उत्कंठाया लक्षणं। उदाममन्मथमहा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्वरवेपमानो रोमांच कंठ किसमंगकमुद्वहंती। संवेदवेपथुचनोत्कलिकाकुलांगीमुकं ठितांवदति तां मरतः कवीद्र इति। गीतार्थस्त्वाहे सखि मयासह केलिमथनेश्रीकृष्णंरमय क्रीडय। कीदृत्र्या मया। मदनं ये मनोरथाः इच्छातच्चुको भावो रताख्यः सजातोयस्यास्ता दृशाया। अथवा। मदनमनोरथेन भावितया प्राप्तया। ननु कोवेद मयाप्राथनिकृतेक दाचिन्नायाति इत्यतआह। उदारओदार्यगुणयुक्तं। त्वत्प्रार्थितमवश्यंदास्यतेचेति भाव। अथवा। श्रीकृष्णः तल्लोभकत्वात्तस्ययो मनोरथः संभोगेच्छा तत्र येच भावितया। ननुकथं तस्येच्छाज्ञातेसत्यत आह। सविकारमिति। विकारो मानसो भावस्तत्सहितं। एवं मन्योन्यांउ रागपूर्वकत्वेन शृंगाररसपोषणमुक्तं तथाह। अनुरागो नुरक्तायोरेसो वहइति।

निभृतनिकुंजगृहंगतया निशिरहसिनिलीय वसंतं। चकितविलोकितसकलदिशारतिरभसरसेनहसंतं॥१॥ सखिहे केशिमथनमुदारं॥ तरमयमयासहमदनमनोरथभावितया सविकारं॥ ध्रु॥ ॥ ॥

स्थितिः। अभावेत्त्वनुरागस्त्वरसाभासंजगुर्बुधा इति। तथा चात्र महाभावमयीउत्तमा नायिका ज्ञेया। नायकश्चोत्तमस्तद्गुणा निरूपिताः प्राक्। सविकारमिति क्रियाविशेषणं वा दीतेविकारस्तनप्रांतादि प्रकटनेन तत्सहितं यथास्यादेवं मदनमनोरथभावितयेत्यन्वयः। तदुक्तं रसिकसर्वस्वे। नाभिमूलकुचोदरप्रकटनव्याजेनतस्य योषितां साकांक्षंमुहुरीक्षणं स्खलितता नीवीनितंबस्पृशः केशापत्रंशनसंयमोत्सुकमितुमित्रादिसंदर्शने सौभाग्यादिगुणप्रकाशनास्तिकथनेस्तासांतु रागेंगितमिति। तत्रसामर्थ्यापनायकेशिमथनपदोपादानं तद्वयोजनं च निःशंककेलिप्रतिपादानं। अथवा। प्रशस्ता। केशायस्याः केशी तं मथ्नातीतिकेशिमथनस्तं। स्वसौदर्येणाशेषसुंदरीणां क्षोभसगमित्यर्थः। केशी प्रशस्तकेशायानां केशीनां सो मथनश्चकेशिमथनश्च केशिमदनइतिचा स्वसौंदर्येणाविस॥

ऽ नितम्बाम्रकरध्वः उतांम्बा वीक्ष्यालभ्यतसुखामिस्र॥ ध्याऊष्यवांकका।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मीन्नित्तुन्नीलमस्येतिकेश्रीमुप्पजातोणिनिस्ताणीलो।अजासर्ग्रंमुपिधातोणिनिस्यात्नाछी
ल्पइतिमंथविलोउने।नंदिग्रहिपचादिभ्यइतिल्युः इति।मथ्नातीतिमथनः केशीचासौ
मथनश्चेति।कामस्यापिकामंममानसक्षोभकंचसर्थउक्तंचसाक्षान्मन्मथमन्मथः।
अथवा।केशिनंकामनियन्तारंयोगिवर्यमपिसमाधुर्येणक्षोभयतीतितथाभूतंकेशि
मथनंकिंपुनःरागिणामितिभावः।मूर्धिन्चितेजलेमूलेकायसुखेश्रमणिमारुतेकामेकाले
सुवर्णेकःशब्दइत्यनेकार्थः।भावितेसप्रथमव्याख्यानेतारकादिल्वादितचद्वितीयपक्षेभावि
तेवासिनेणासइतिविग्रहः।एकपदं।अथपदानि।पुनःकीदृश्यामया।निभृतमेकान्तंयथा
कुंजरूपंगृहंतवगतया।कीदृशंश्रीकृष्णंनिभृतरात्रावेकान्तेनिलीयतिरोहितीभूयवसंतं
एवंभूतंमांश्रीराधामापश्यतितिकौतुकेनमयापरिहसितुंसंकुचितमात्मानंस्थावस्थितमि
तिभावः।अन्याकाचिन्मापश्यतितिवा।पुनःकीदृश्याचकितंयथास्यादेवंविलोकिताःसकला
दिशोयया।तादृश्या।कुत्रकृष्णोनिलीयतिष्ठतीतिकलाभिसरंतीमांमाकश्चनपश्यतितिचकि
तेपश्यंसवेतिभयः।दृश्यंचविभ्रातादृष्टिःनदुक्तंगीतरत्नाकरे।यातुकश्चिदविश्रांतमविश्रहंवि
लोकनेविलर्णचंचलासुप्रतारासादृष्टिरुच्यते।विभ्रांताविभ्रमेवेगेसंभ्रमेचभवेदसौ।इति
च।कीदृशंश्रीकृष्णंरसानुरागेनबारंकौसंसोगेयोरभसःउत्साहस्तद्युक्तौयोरसःशृंगारस्थ
तेनहसतं।रसनुभावेहासः।तथाक्रीडायांकालपेक्षासहिष्णुतयासंप्रकटार्थंपुरःस्थितम
पिमामियंनपश्यतीतिकस्याहसंतमितिभावः।निभृतंरहएकांतमितिधरणिः।रससेवेग
उत्साहइस्मरः।भाप्रथमसमागमेति।पुनःकीदृश्या।प्रथमसमागमेनलज्जितया।श्रीडि
तया।निसोपघुकचरेपिहरौकेनापिरसविशेषमाधुर्येणानिमित्तनूतनया।प्रथमसमाग
मेस्फुक्तं।तथाचश्रीभागवते।यच्चश्यसौपार्श्वगतोरहोगतस्तथापितस्यांघ्रियुगंनवंनव
पदेपदेकाविरसेततत्पदाच्चलापियंश्रीर्नजहातिकर्हिचिदिति।प्रथमसमागमेकामिन्यो
लज्जंतिवामतामावहंतिचाययाहभरतः।श्लिष्यकंठेकिमितिनमयामूढयाप्राणनाथ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चुबस्यस्मिन्वदनविकृतिः किं कृता वा न दृष्टः। नोक्तं कस्मादिति नववधूश्लेषितं चिंतयं
ती पश्चात्तापं वहति तरुणी प्रेमनिजांतरस्था इति। प्रथमसमागमवल्लज्जितयेति वा
योजयंति। कीदृशं श्रीकृष्णं पटुनायिकाप्रसादनक्षमं यत् चाटुशतं प्रियवचनश
शतं तेनानुकूलं। विनयोक्तिशतैर्नुरेनयपरमित्यर्थः नक्षणमधुनेत्यादिना प्रक
टयिष्यति। तथा शृंगारशास्त्रे च। प्रथममिह हि एवं पुष्पगाधादिकं स्यान्मृदुमधु
रवचो प्रियेऽजिये सन्निधाने। करतलमथ गात्रे प्रामयंश्च यदस्या स्फुरितमुदरपु
ष्टेदमाश्लिष्यदद्यादिति। एवं वावैलक्ष्यापनोदनचातुर्यात् तदुक्तं। मुग्धा मनुनय
सेष मृदुपायेन सक्त्वस्तीरौदियन्। नातिप्रीतिकरैर्भावैर्निर्बंधैर्वलिभिषकैः। तथ
था सरतिसरसस्तीरादेषा क्रमद्धमरावलीसुमुखि पद्ममन्ये त्वयास्या पिपासया
इति निगदिते किंचिद्व्रीसा विवक्रितकंधरा वदनकमले बाला भर्त्रा चिरं परिचुंबि
तेति। शृंगारतिलके। पुनः कीदृश्या मृदुकोमलं मधुरं माधुर्यगुणसंयुक्तं मृदुलं
मधुरं रसयादिति वा स्मितयुक्तं भाषितं यस्यास्तया। तदीयचाटुकितिरपहृतलज्जा
याः किंचित्स्मितं च भाषितं च यस्याः तयेत्यर्थः। उक्तं च। कत्तरसचित्रोषेणेत्वं पि
लाषं नयेत्स्मृतिं यत्नापिका मुखगतं। मार्दवं तदुदीरितं। माधुर्यं च भवेयत्र शाकेथं
च स्फुटोसे रेइति। कीदृशं श्रीकृष्णं शिथिलीकृतस्मितादिनानुकूले मां ज्ञात्वा श्लथी
कृतं जघनस्थितं दुकूलं पट्टवस्त्रं येन तादृशं। अखिलनायकशिरोमणे श्रीकृष्ण
स्य दर्शने न दृढबंधापिनी विस्वयमेव स्खलिष्यतीति तन्मे रवलावलंबितं जघ
न स्थितमेव वासस्तेनापहरणीयमिति जघनदुकूलस्यापातं॥ तदुक्तं॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रतिहस्य। ओष्ठायं स्फुरती क्षणे विचलतः कूपोदरमस्तयद्रुस्मितः सुंकुमाकूलो
विगलितिमा नोति बंधपुनः प्रर्छन्नो भ्रजत्तैते नो प्रकटतां श्रोणितटं दृश्यते
नीवीच स्खलति स्थितापि सुदृढं कामो गितेयो षितामिति। यथाचा। कांते तल्प
मुपागते विगलिता नीवि स्वयं बंधनाद्वासो विश्लथमेखलागुणधृतं किंचि
न्नितंबो स्थितं। एतावत्सखि वेद्मि केवलमहं तस्यांगे पुनः को सौ कास्मि रतं च
कीदृशमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिरिति भरतः। रते पूर्वावस्थेयं सूचिता। नृ
त्यत्तटं स्फुरद्वक्षोचिकसन्मुकपंकजा। ग्रियनं नीवीनाक्षिन्नो लिल्यमेव चेति।
चाटुनरीप्रियोक्तिः स्यादिति रत्नमाला। जघने कटेरथो मागेति हारावली॥२॥

प्रथमसमागमलज्जितया पटुचाटुशतैरनुकूलं॥
मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलं॥२॥

किसलये ति। पुनः कीदृश्या मया किसलयशयने पल्लवशय्यायां निवेशितया।
कीदृशं तं कृष्णं चिरं चिरं बहुकालं व्याप्य ममैव वक्षसि उरसि शयानं सुप्तं। एतेना लिं
गनविशेष उक्तः। तदुक्तं पंचसायके। गौरोपरिष्टादथ तल्पमध्ये संलीयते यत्नि
धुनं शरीरे कामाभिमाना क्षतपूर्णचेष्टं तत्क्षीरनीरादव्यमिदं प्रदिष्टमिति। पुनः
कीदृश्या कृतपरिरंभणचुंबनया याता दृश्या एतज्जघनोपश्लेषरूपालिंगनाभि
प्रायेण। तदुक्तं जघनकलितकांतश्रोणिरंगोपरिष्टाद्व्रजति यदिह नारी स्रस्तकेशा
नरीया। करजरदनकस्तचुंबनं वा विधित्सु कलयति जघनोपश्लेषमेनं कवींद्रा इति।
चुंबनमपि पंचसायके यथा। ओष्ठेन कांतस्य मुखे षु युगं निःपीडयति हा चित्तनालु
भागात् चुंबास्ययेन स्पृशति यत्र नारी प्रोक्तं समोष्ठमिति निपुटाधरिति। कीदृशं कृष्णं। प

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रिरंभ्यालिंगनत्तं मदीयापानं येन तं। अनेन लालरिकमालिंगनमुक्तं। तदुक्तं पंचसायके
अन्योन्यसंरक्तमुखं कपोले नेत्रं ललाटं हृदयं च बाहुं। सानंदमार्वीभ्रममीली ताक्षं ला
लाटिकं तद्बुविदो वदंति। यथावा संकेतनल्पे युसुखोपविष्टा गाढं मतिश्लिष्यति सा
पिकांतं। अन्योन्यगात्रे विन्नातीव रागाद्दृढं तदाश्क्तत लज्जा मिधानमिति। पल्लवो स्त्री
किसलयमित्यमरः॥ ३॥ अलस्येति पुनः कीदृश्या मया। अलसेन मंथरे च ते निमी
लिते च ते तादृशे विलोचने यस्यास्तया। एतेनांगिकः कामविकारः कथितः। यत्र मूर्धा
नं मारस्य पादपर्यंतिकः। क्रिया अंगे विहिता यस्मात्तस्मादांगिकउच्यत इति॥
नायिकालक्षणे तदंगसंगमरसानंदे मुकुलादृष्टिश्च कथिता। तदुक्तं संगीतरत्नाकरे।

किसलयशयननिवेशितया चिरमुरसि ममैव शयानं। कृतपरि
रंभणचुंबनया परिरभ्य कृताधरपानं॥ ३॥ अलसनिमीलितलोचन
या पुलकावलिललितकपोलं॥ श्रमजलसिक्तकलेवरया परमदनमदादतिलोलं॥ ४॥

स्फुरसंश्लिष्टपक्ष्माग्रा सुखविश्रांततारका। मकुलादृष्टिरानंदे हृष्टयोस्पृत्रिगयोरिति।
अथवा। अलसे आलस्ययुक्ते अत एव निमिलिते मुद्रिते लोचने यया। अत्र निमिलिते
मुद्रिते साच्छुपादानात्। अवघ्रस्तुंबनं मुक्तं। तदुक्तं पंचसायके। हस्तेन नेत्रपरि
मीलमर्तुः संमीलता सीवदने स्वजिंको। निक्षिप्य च क्रीडति यत्र लोका ग्यातं रसज्ञै
रवघ्रस्तमिति। कीदृशं श्रीकृष्णं पुलकावल्या रोमांचपंक्त्या ललितो मनोहरो क
पालो यस्य तं। अनेन सात्त्विकविकारः कथितः। तदुक्तं भरतेन स्मरणे संगमे चैव प्रि
यस्यालोकनेन तथा। हेस्तुत्रयं समासाश्च सात्त्विकः संभवतीति। स्तंभः स्वेदो सादिपूर्वमुक्तः। पुनः
कीदृश्या श्रमजलेन सुरतायासजनितश्रमवारिस्वेदेन सकलं सन्नोभं वा संपूर्णवा कलेवरमंगं यस्या
स्तया श्रमजलसकलकलेवरेति पाठे श्रमजलस्य कला निस्वेदबिंदवः कलेवरे यस्यास्तया। क्वचिच्छ्रम
जलसिक्तकलेवरयेति पाठः। कीदृशं श्रीकृष्णं परमत्कृष्टो यो मदनस्तन्मदो हर्षस्तेनातिशयेन लोलं। रः प्रचु

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तानमप्रतिलः लभितिया। प्रचुरश्रेष्ठयोर्विरहति विभिः। अमजलेसादिना निराकुलप्रग
ल्भेयं नायिका चोक्ता। यथा। धन्यास्ता सखियोषितः प्रियतमे सर्वांगलग्नेपि या। प्राग
ल्भं प्रसयति मोहनविधान्याले व्यधैर्यं महत्तु अस्माकं तु तदीयपाणिकमले प्युनो चयस
मुकं कोयं काचयमत्र किंच सुरतं नेव स्मृतिजायते॥५॥ पुनः कीरश्यामया। कोकिलस्यक
लोव्यक्तमधुरो मोरवः शब्दतद्कूजितं शाब्दितयस्या रतया। अथवा। कलदनः पारावतपर्या
यः तद्वाको किलकलरवयोः कूजितमिनकूजितं यस्यास्तया। अनेन कूजिताख्यं वा स्वरनमुक्तं।
तदुक्तं पंचसायके पिकशिखिकलहंसप्रायपक्षिव्रजानां स्वनितमनुकरोति स्वांगनामन्मथार्ता
मुखदशनविवर्तितल्कवीद्रावदं तिस्तनितं मितिसमासाश्चित्रसंभोगकाले। यथा नारसिकसर्व
स्वादासूहलो वकमयूरकपोतहंसपारावतादिविरुतध्वनितं रताख्यं। तन्मिश्रनिःस्वनितसीत्क
तहासनादैः सयोजयेद्दशनचुंबनमैथुनादौ। तथा चोक्तं कांते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या चातु
र्यमुद्धतमनोभववारतेषु। तत्कूजितं मृदुवदद्भिरनेकवारं शिक्षापिते गृहकपोतशतैर्यथा स्यात्।
ननुवात्स्यायनादिशास्त्रे नखक्षतमुक्तं। तदुक्तं। आश्लेषं प्रथमं कुर्याद्द्वितीयं चुंबनं तथा। तृतीयं
नखदानं च दशाघातं चतुर्थकं पंचसंक्षेपणं प्रोक्तं षष्ठं प्रहरणं तथा। सप्तमं केशाक्रान्तमष्टं धनं
चाष्टमं रतमित्सञकंठत्वाद्धस्यसप्तमरतस्यापेक्ष्यमाणनखदानादिना श्रीकृष्णस्य रसिकता
भंगः स्यादित्यत आह। जितेत्यादिना। कीदृक् श्रीकृष्णः जितो वशीकृतः कामत्रा सख्यविचारनी
णता। तद्यथा। चतुर्दशा विभामार्या स्वीया सेव्या परा न तु। परकीयामपि मजन्नुत मामेव काम
येत्। पुरा पि बाला मध्या च प्रौढा च स्त्री चतुर्विधा। बाला बलकरी स्निग्धा। मध्या श्लिष्टरतिप्रदा।
प्रौढबलक्षयकरी वृद्धा पुंस्त्वविनाशिनी। षोडशाब्दा भवेद्बाला त्रिंशताद्युतयौवना। पंच
पंचाशता प्रौढा वृद्धा स्त्री तदनंतरं। एवं चतुर्दशविधानां देवादिसत्वानां मध्ये गांधर्व
सत्वां मध्यां रममाणस्तु जितकामत्वात्राविचार इति। उक्तं। गांधर्वसत्वायाल क्षणं।
उद्यानकानन रता गीतवाद्यरतातथा। रतिमना चे सुस्नाता गांधर्वी सा प्रकीर्तिता। तस्य
वनं यथा। स्नाता सुगंधद्रव्येषु संगीतध्वनिपूर्वकं। महालिंगनदानेन गांधर्वी कामये

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दुषः इति। अथवा। जित मनसिजं तत्र विचारं बंधादि कौशलं। अनंदावांसैः स्थितिरिति वा। अथवा। जितो वशीकृतो मनसिजं तत्राणं कामपरायणा नामन्यचिलासिनां विचारः सिद्धांतो येन तदुक्तं साक्षान्मन्मथमन्मथः। कामिनां दर्पयिन्देन्यमिति। जितो निभूतः निरस्तः इतः मनसिजं तस्य विचारो येन तमिति वा। अयं भावः चतुषष्ठिकला कुशलस्यापि परमरसिकनायकस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य स्वानुकूलेन मनायिकासंनिधौ रसमग्नतया क्रमस्मरणाभावान्न दोषः न च रसहानिः। तदुक्तं रतिचक्रप्रवृत्तस्य नैव शास्त्रं न च क्रमः। इति। पुनः कीदृश्या मय श्लथाः केशग्रहण चुंबनादिदानेन शिथिलाः कुसुमैराकुला व्याप्ताश्च कुंतलाः केशाः कलापाः यस्यास्तया। अथवा श्लथकुसुमैः आकुलाः कुंतलाः

कोकिलकलरवकूजितया जितमनसिजतंत्रविचारं श्लथकु
सुमाकुलकुंतलया नखलिखितघनस्तनभारं॥ध्रु॰॥ चरणरणितमणि
नूपुरया परिपूरितसुरवितानं। मुखरविसंखलमेखलयासकचग्रहचुंबनदानं॥७॥

यस्यास्तया। कीदृशं कृष्णं नखैर्लिखितो कितो घनः निबिडः स्तनभारो येन तं। तत्र लिखितपदोपादानात् पंकजपत्राख्यं नखदानमुक्तं। तदुक्तं पंचसायके। अस्पष्टमेव सुरितो र्ध्वरिखं प्राहुः क्षतं पंकजपत्रसंज्ञं। दोर्मूलवक्षस्तननाभिसंधावस्योपयोगं प्रवदंति महेशाः इति। तत्र प्रधानशास्त्रयोरिति विग्रहः। चुंबकः कुंतलो वा नरक्षच केशाः शिरोरुहः समराः॥७॥ एतावत्पर्यंतं पंचपद्यालिंगनादिसेविधं बाह्यरतमुक्तं। संप्रति बंधाख्यमष्टमं रतमाह। चरणेत्यादि। पुनः कीदृश्या मया। चरणयोः रणितौ शब्दायमानौ मणिखचितौ नूपुरौ यस्यास्तया। अनेन। यकृतबंधविशेषोद्दिष्टितः। यद्वा। नक्षरयोः रणितौ शब्दायमानौ नूपुरौ यया उत्सर्पः। एतेन पुरुषायितं नामकं नाम विपरीतरताभिप्रायेणोक्तं। इत्युक्तं रतिरहस्ये। चक्रवद्भ्रमति कुंचितो प्रिकान्ता मरं मज्जघने समुद्भ्रितेरति कीदृशां श्रीकृष्णं। पुरितः सर्वतः संपूर्णतां नीतः सुरतवितानः रतिविस्तारो येन तं। अनेन नायककरकाश्चि बंधाः कथिताः। पक्षांरैते भ्रमरबंधश्चांतां विदिशा किसलयशायन स्थितां मां स्वयमपि रमइत्यातीतिभावः। पुनः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कीदृश्या मया। पूर्वं मुखराः शब्दायमाना पश्चाद्विश्रृंखलास्तुरितमुणमेखला कांचियस्या स्तया। अनेन नीरवीलितनना मकं विपरितमुक्तं। तदुक्तं वात्स्यायनीये पुरुषायितप्रकरणे। स्वजघनमेव दोलायमानं सर्वत्र भ्रामयेदिति प्रेंखोलितं तद्विजंयंरसिकैः सर्वदाजनैरिति। तत्र सर्वमत्राक्षोमनोरमाकारेण भ्रांख्यातः। मध्यापूर्वपश्चिमं भागेदक्षिणोत्तरभागेच्चेति। रतिरहस्येपि। सर्वत्र कटितटभ्रमो यदि प्रेंपूर्वमितमुक्तमूलितमिति। तत्रापि सर्वत्राकृष्यः स एव भवेदृशं श्रीकृष्णं सकचग्रहं केशग्रहसहितं चुंबनदानयस्यतं। केशग्रहणपूर्वकं चुंबनं विपरीतरत एवोक्तं। तदुक्तं शृंगारे चुंबनं कार्यं पुंसालिंगनपूर्वकं। विपरीतग्रहे नार्याः सकचग्रहचुंबनमिति। मेखलाखड्गबंधे स्याकांचीत्रौलनितंबयोरिति विश्वः। श्रृंखलाकुमुदे कान्यो वल्लेवक्रमवंधनेइति चौ॥ पुनः कीदृश्या मया। रतिसुखसमये सुरतसुखप्राप्तिकाले लोकोत्तरानुभावकांक्षांप्राप्तोयः संभोगशृंगारास्यारसंस्तेन।

रतिसुखसमयरसालसयादरमुकुलितनयनसरोजं॥
निःसहनिपतिततनुलतया मधुसूदनमुदितमनोजं॥७॥

लसया मंथरया। कीदृशं श्रीकृष्णं। दरईषत्मुकलितेमुद्रिते नयनसरोजे नेत्रकमले यस्यतं। अनेन हृद्यारानंदावाप्तिर्युगपदेवसूचिता। तदुक्तं रतिरहस्ये। मूर्छना मीलितं चाक्ष्णोश्रुतिकालस्य लक्षणं। सर्वमेतत्तारि ह्यायसाद्यमेतत्सर्यंततरतिपुनः कथंभूतया। निःसहा असमर्था अतएव किसलयरायने निपतिततनुलता यस्यास्तया। अनेन सुरतांतसमयदुक्तः। तदुक्तं अंगेस्वेदः श्लथत्वंच केशावस्त्रादिसंवृतिः। ज्ञातेच्युतिसुखेनार्याविरामेछाच्चजायतेति भारत। तथाचे विपरितरतांते कोकः। स्वेच्छयामिलतिवक्त्रे नत्रबायो भिद्यान्तररति पौरुषामितं। आनतत्वादयरोपितत्वात्। जलंव्यनस्येवकरांकरेणजोत्स्नाकृतानंदमलिंदमापेतिरसार्णवसुधाकर। कीदृशं मधुसूदनं मधुरसोल्लासोदलपटं। अत्रमधुसूदनशब्दोभ्रमरपर्यायः। तदेवचित्रे

केनस्पृश्यति। कीदृशं।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उदितमनोजं उदितस्तत्कालत्रुटितमुक्ताहारकांचीगुणस्खलत्स्थानसंचट्टनसंजातपयोधर
श्रोणीपरिसरस्पर्शादिनाचपुनराविर्भूतो मनोजः कामो यस्य तं। तस्मिन लज्जितरा
धापीडालोकादिना पुनराविर्भूतो मनोजो यस्य तमिति वा। तदुक्तं वात्स्यायनेन मा अ
चसानेपि च प्रीतिरूपचाररूपस्कृता। स विश्रम कथायोगैः रतिरंजयत्तेपरामिति। न
अनेन द्वयोर्माधुर्यभरः कथितः। अथवा। पूदक्षरश्रुतिहत्योरितिनं चाविर्लुः इति
मधुमाधुर्यं क्षरतीति मधुसूदनः स चासौ मुदितमनोजश्च। मुदितः माधुर्यभरात्
श्रृंगाररसिकोन्नालेनानंदितो मनोजः कामो येनेति। तमित्यर्थः काञ्चेत्थि सामर्थ्यो
तयेनोम मधुना मानं देसं सूदितवानिति मधुसूदन इति। व्याकुर्वति॥७॥ श्रीजयदे
वेति। इदं जयदेवकविना भणितं वर्णितं यदुक्तं

श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलं॥
सुखमुत्कंठितगोपवधूकथितं वितनोतु सलीलं॥८॥ सखि०

ठितायाः गोपवध्वाः राधिकायाः कथितं वचनं तत्सुखं वितनोतु विस्तारयतु। पठतां श्रृण्व
तामिति शेषः। कीदृशं। अतिशयेन मधुरिपोः श्रीकृष्णस्य निधुवनं सुरतक्रीडां शील
यत्स्वरूपं। सलीलमिति लीला श्रृंगारजा क्रिया तत्सहितमित्यर्थः। सालिलयथा स्या
दिति वा। आयोधनं निधुवनं सुरतं समम् इत्यमरः। कथितमिस्तत्र भावेक्तः॥८॥
इदानीमत्युत्कंठया संख्यायमाना गोपिगणवृतं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा पराशस्य सखीमाह।
हंसेत्यादिना हे सखि अहं गोविंदकानने पश्याभिहद्यामि च पश्यामीति वर्तमानसामी
प्ये वर्तमानता। कीदृशं कृष्णं व्रजसुंदरीगणवृतं गोपं नपूकदंबपरिवृतं। ननु स
पत्नीभिः परिवृतं दृष्ट्वा कथं नेहर्षः इत्यत आह। माभिति। मामुद्दीक्ष्य दृष्ट्वा पिलज्जितं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अन्यवधूभिः परित्यक्तोहमनणीयसाच्छलतयामुग्धंमनोहरंमाननंयस्यतं।तथाचसुंद
रीशातयतोपिसापराधमात्मानंमन्यमान्यःमत्तोबिभेतीतिहर्षोत्कंठचित्तएवेतिभावः॥
पुनःकीदृशं।अनृजुकुटिलाभ्रूवल्लीभ्रूलतायासांसामेनादृशयोयाचलुब्धःगोपवध्वः
तासांवृंदंउत्सारयस्तपसारयतीत्यर्थःसलीलंदृगंतविक्षिप्तंनत्रांतनावलोकितंयस्य
तं।मय्यागतायांप्रियादृगंतचेष्ट्याअन्यगोपीरपसारयंतमित्यर्थः।पुनःकीदृशं॥
हस्तात्स्वतोमद्दर्शनेनसाध्वसवशात्स्खलितोविलासवंशःक्रीडावेणुर्यस्यतं।पुनः
कीदृशं।अतिशायेनस्वे

हस्तस्रस्तविलासवंशमनृजुभ्रूवल्लिमद्बल्लवीवृंदोत्सारि
दृगंतवीक्षितिमतिस्वेदार्द्रगंडस्थलं।मामुद्वीक्ष्यविलज्जितं
स्मितसुधामुग्धाननंकाननेगोविंदंव्रजसुंदरीगणवृतंपश्यामिच

प्रेमस्वेदैःआर्द्रंगंडस्थलंयस्यतं।सर्वत्रमामुद्वीक्ष्येत्यस्यसंबंधः॥१६॥अनृजुभ्रूवल्लि
मद्बल्लवीत्यनेनतासांसौंदर्यमुक्तं।अथवा।अनृजुःकुटिलामदाधिक्यदर्शनेनच
क्राभ्रूलतायासांतासांवृंदममपसारयतीत्येवंभूतंदृगंतवीक्षितंयस्यतं।अथवा
अनृजुभ्रूवल्लिमत्।कटाक्षिवलक्षितंमयिमयस्यअतएवबल्लवीवृंदमपसारयीत्य
र्थः।अत्रानृजुभ्रूवल्लीतिप्रियादर्शनेनभ्रूनर्तनंकथितं।तत्सौंदर्यमपि।अथवा।
अनृजुभ्रूवल्लिमद्बल्लवीवृंदंतद्बोद्बोधकत्वेनतत्।अधिकंसारिविस्तरणशील
कटाक्षवीक्षितंयस्यतद्भावविस्तारकमित्यर्थः।तासामेवाभिसारकमितिवा।अथ
वा।अनृजुभ्रूवल्लिमद्बल्लवीवृंदेनमद्गुणदर्शनेनोत्सारितुर्ध्वंप्रसरणशीलंदृगंतवी

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्षितं। कटाक्षोक्षणं यस्यतं। एवं सकलगुणसंपन्ननायकमुकुटमणेर्दर्शनादेव श्रीकृष्णो सा
गरसोत्पत्तिदर्शिता। अत्र राधा मोहना वालंबनविभावो अनकूलप्रतिकूलभावेन वर्त्तीका
रिणि रतिर्थायी भावः। वनादयुद्दीपनविभावाः स्मितकंठाश्लेषानुभावाः स्मितसुधामुग्धा
ननाभिनिदृगंतवीक्षितमित्यनेन च दर्शिता। स्वेदकंपादयः सात्विका अतिस्वेदार्द्रस्फुरितं त्वं
नेषां दर्शितं हलस्नस्तचेलासचमिति वेपथुनोद्दीप्तः। सात्विका साध्वसमिति व्यभिचा
रिभावः लज्जा भयादिका व्यभिचारिणः इति महाकविना श्रीवृंदावनेश्वर्याः परमविद
ग्धायाः त्वयेन सागरस संभ्राट श्रृंगारो वर्णितः। अलमतिविस्तरेण। अनुकूलश्चायं ना
येकः तदुक्तं अनतिरक्ततयानार्यस्यकान्तललनास्पृहः। सीतायां रामवत्सोयमनुकूलः प्र
कीर्तितः। राधायामेव कृष्णस्य सुमसिद्धानुकूलता तदालोके कदाप्यस्य नान्यासंगः स्म
र्यतेदिनितथा। वेदश्रीनिकुरंबचुंबितधियः सौंदर्यसारोज्वलाः कामिन्यः कतिना
पवल्लव पतेर्दीव्यंति गोष्ठांतरे। राधे पुण्यवती त्वमेव मणिरसिक्षामोदरिंखावि नाप्रेंख
तीन परासुयदृक रिपोर्दृश्यात्र दृष्टिमयेति। प्रेयो नामायमलंकारश्चेति। तदुक्तं दंडिना प्री
तिप्रकाशनं यत्तत्प्रेयइत्यभिधीयत इति॥१८॥ पुनर्विभावानाह। दूरालोकेति। हे सखि
स्तोकोलमकः स्तवकः गुच्छो यस्याः एतादृशी यानवका अतिनवा अशोकलतिका नुकं
प्याशोकत्रा रवान स्याः विकाशोत्कृष्टो योदुरालोको दुःखेनालोकितुं शक्यः न नवे कैस्य चु
केनीइतिरखः लतिके सत्रानुकपापांकन्न मह्यस्तपालिता अत एवानुकंप्याशोकल
तिकादुरालोकेति भावः किमपरं कासारः सरसीतत्संबंधी सुदुपवनं तत्संबंधीयः
पवनः वायुः सोपि पथियत्तिदुःखं ददाति। कासारइत्यनेन मरायोज्ञोसंकथितं उपवन
संबंधित्वेन सौगंध्यं मांद्यं च ध्वनितं। यतो वृक्षैरूपहतगतित्वेन मंद एव वायुर्भवता
निअथवा स्तोकस्यादिवार्येरच विशेषणे। स्तदास्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका विकारी

[illegible]

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

यतीसन्नयः।नन्वृषिमुखमागछनपवनोंचलादिनानिवार्यनामिस्यतआह।दुरालो
कायतीद्रियरूसर्थः।नथाचाकस्मादेवापतन्नदृश्यतनतिभावः।अपिद्राघेनन्तद्विकोशान्ता
ग्रोकलनिकापिव्यथयतीतिध्वनितं।अपिचेयंत्रिखरिणीगोवर्धपर्वतेवर्तमानात्चूतानां
नासाम्राणांमुकुलप्रसूतिः।कुअलोद्गमोपिनसुखयति।विकोद्रग्यांतुकोवेद।किमिति
ध्यतिःस्यपिध्वनितं।अथवा।कीदृशामुकुलप्रसूतिः।त्रिखरिणीप्रशस्तापभागवतीस
र्थः।त्रिखरिणीतिमत्वर्थासायामिनिः।अथवा।त्रिखरिणीमल्लिकानसुखयतीसर्थः।भ्रा
म्यतीनांभृंगीणांभ्रमरांगनानांरणितैःगुंजितैःरमणीयापरं।गांगनानांभ्रमणंनायकान्वे
ष्यमाणार्थमितिध्वनितं।त्रिखरिणीनामकछंदउपपिसूचितं।स्तोकोल्पेचातकेतिविश्वः।

दुरालोकोस्तोकस्तबकनवकाशोककलिकारसःकासाराः पवनपवनो
पिव्यथयति।अपिभ्राम्यद्भृंगीरणितरमणीयानमुकुलप्रसूति
श्चूतानांसखिशिखरिणीयंसुखयति॥१७॥ साकूतस्मितमाकुलाकुलगल
द्धम्मिल्लमीनन्मूपक्ष्मीकमलीकदर्शितभुजामूलार्धदृष्टस्तनं।गोपीनांनिभृतंनिरीक्ष्यग
मिताकांक्षश्चिरंचिंतयन्नंतर्मुग्धमनोहरंहरतुवःक्लेशंनवःकेशवः॥१८॥इतिद्वितीयसर्गः॥ ध्या
तिष्मतीवक्षसःस्वावृक्षीप्रियैःगुष्मरंभ्रमरतेमल्लिकायांसप्रोक्तात्रिखरिणीबुधैरितिवि
श्वः॥१७॥साकूतेति।केशवोहरिःयुष्माकंक्लेशंहरतु।किंलक्षणः।गमिताकांक्षःश्रीराधा
यांप्रापिताभिलाषः।अन्यासुगोपीषुतदर्शनात्।गमितानिरस्ताकांक्षायस्यसः।तिकिं
कुर्वन्।निभृतंयथास्यात्तथानिरीक्ष्यनिभृतंरहस्यभावप्रकाशनमितिया।निरीक्ष्येतिवा
अंतर्हृदयेचिरंचिंतयन्।किंनिरीक्ष्यसापेक्षायामाह।साकूतस्मितंसाभिप्रायस्मितं
पुनःकिं।आकुलाकुलगलद्धम्मिल्लं।आकुलाकुलोसतस्तःगलन्धम्मिल्लःकेशपाशोयत्तं।कामि
द्रेकाद्रोमद्भ्रमादिहेतुना।पुनःकिंउल्लासितभ्रूवल्लीकंउल्लासितभ्रूवल्लीकं।अलीकदर्शितभुजामू
लार्धदृष्टस्तनं।अलीकेनछलेनदर्शिताःभुजामूलार्धदृष्टस्तनाःयत्रकर्मणितत्।अत्रार्धशब्दो
दृष्टस्तनाभ्यांसंबध्यते।हस्तौचस्तनौचेतिद्वंद्वसमासःजघनादिर्घोजेनभुजामूला
र्धदृष्टस्तनप्रकटनमिति।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भावः। किं वार्धजन्मणमप्यत्र ज्ञेयं। तदुक्तं। वामबाहुः शिरो लग्नो यत्र वामं स्तनोन्नतिः साल सकूविलासं च तदुक्तं स्वर्धजन्मणमिति। का सामित्यत आह। गोपीनां। किंभूतं तत्स्वष्टय। मुग्धमनोहरमिति। मुग्धानां मनो हरतीति तथा। किंलक्षणो हरिः। नवस्तरुणः। तरुणं दृष्ट्वा स्त्रीणां कामविकारो जायते इति। अथवा। नवः श्रीराधां दृष्ट्वा न्यादृशा जातः। अत्यद्भुतगुणप्रकटनात्। अथवा। नवः नूयते नायकगुणैः स्तूयत इति निस्तनूत नर इति वा। निस्तनुभूतस्यापि नानुभूतइवि प्रतीतेः। तथा। कुलवरतनुधर्मग्रामवृंदानि भिंदन्सुमुखि निशितदीर्घापांगटंकच्छटाभिः। युगपदयमपूर्वकः पुरो विश्वकर्मा मरकतमणिलक्षैः कोष्ठकश्रेणि चिनोति। निश्चतवेश्मोप्रकाशमितिव्याख्याने साकूतस्मितेत्यादि चतुर्णामपि पदानां भावविशेषणत्वं। मुग्धमनोहरमितिच क्रियाविशेषणं चिरं चिन्तयत् श्रीराधामिति यावत्। इति श्रीतिप्रियजनानां॥

केसारिरपि संसारवासनाबद्धशृंखलां। राधामाधाय हृदये तत्याज व्रजसुंदरीः॥१॥

केशापहारी केशवो यत्र तादृशा श्रीराधादर्शनेन आह्लादेन गतक्लेश इति वा॥१८॥ इति अष्टप्रबंधः॥ ॥इति श्रीगीतगोविंदे व्याख्यामां जयदेवकृतअक्लेशकेशवो नाम द्वितीयः सर्गः॥२॥ ॥सर्गद्वयेन श्रीराधायाः श्रीकृष्णविषयिणी मुत्कंठा मुत्कासे प्रति श्रीकृष्णस्यापि तस्या माह। कंसारिरपीत्यादि। कंसारिरपि श्रीकृष्णोपि व्रजसुंदरीः तत्याज्य। त्यागे हेतुमाह। राधामिति। राधां हृदये आधाय आरोप्य सौदर्यवनी वर्त्स्थिरपि तत्याजेति। श्रीकृष्णस्य राधया मनुरागाजिशयो ध्वनितः। कीदृशीं राधां संस्कारविषयिणी या वासना संस्कारः तस्य बंधाय श्रृंखलामिव। अनेन अभिलाषाख्या प्रथमावस्था कथिता। तल्लक्षणं कथितं। प्राक्। कित्वासंगमोपायरचिता प्रारब्धव्यवसायतः संकल्पेच्छा समुद्भूतिरभिलाषोत्र विक्रया। प्रवेशनिर्गमौ तूर्ष्णीं दृष्टिरूपथगामिनी। रागप्रकाशनपराश्लेषा स्वात्मप्रसाधनं। व्याजोक यत्र विज

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

इतिसकार्यस्यास्यसर्वास्वप्यवस्थासुप्रवेशोत्रयः। प्रथमकारणत्वात्प्रम्णोमाधुर्यभरसंपादकत्वाच्चेति। अथवा। सम्यक्सारः संसारः आनंदचिन्मयमधुरास्वादरसः। तद्विषयकत्वात्। तद्विषयिणीयावासनानित्यसंस्कारस्तस्मिन्बधायत्। शृंखलामिवनिगडरूपामिवेत्यर्थः। उक्तंच। आनंदचिन्मयरसप्रतिभाविताभिस्ताभिर्यएवनिजरूपतयाकलाभिः। गोलोकएवनिवसत्यखिलात्मभूतोगोविंदमादिपुरुषंतमहंभजामीतिब्रह्मसंहितायां। अथवा सर्वात्मभावेनहरिस्मरणंश्रीराधायामिति संसारः तद्विषयिणीयावासनानिरंतराहृदयवृत्तिः तयाबंधायास्वकृतीकारायशृंखलामिव। तथाचकंसुखंसारयतिविस्तारयतीतिकंसारिः। उणादिकरूणप्रत्ययः। कंसोपियस्माद्बिभेतीतिसामर्थ्याद्योतनायकंसारिरिति। उक्तंच। भयात्कंसइतिश्रृंखलापुंस्करीनस्त्रबंधनेनिगडेप्यथशृंखलइत्यमरः॥१९॥

इतस्ततस्तामनुसृत्यराधिकामनंगबाणव्रणखिन्नमानसः।
कृतानुतापः सकलिंदनंदिनीतटांतकुंजेविषसादमाधवः॥२०

पुनः किंतवांस्तत्राह। समाधवः। कलिंदनंदिन्याः यमुनायाः तटांतकुंजेतीरप्रांतलतापिहितोदरगृहेविषसादविषादंचकार। अथमाधवपदेनमालक्ष्मीः तस्याधवः स्वामीअपिविरहव्याकुलोबभूवेतिराधयाः सौभाग्यंध्वनितंकिंकृत्वा। इतस्ततस्तेनुतेषुसंकेतस्थानेषुतामविलक्षणपरित्यागेनस्वहृदिविनिहितांराधिकांअनुसृत्यान्विष्य। कीदृशः अनंगः कामः तस्यबाणस्यव्रणक्षतंतेनखिन्नंदुःखितंमानसंयस्यसः पुनः कीदृशः। कृतानुतापः पूर्वमेवकथंमयानानुनीयानीतेतिदीनीहूनाकथमनस्यात्तुश्चाक्षयतइतिपश्चात्तापः कृतोयेनसः। अनंगपदेनानिवार्यत्वंध्वनितं। अनेनश्लोकेनविनाख्याद्वितीयावस्थाकथिता। तल्लक्षणंकथितंप्राक्। यथाचसंतेवासतीत्यादिनाराधायाअनुसरणंकथितं। तथैवात्रइतस्ततस्तामित्यादिनाश्रीकृष्णस्यानुसरणंदर्शितं॥२०॥ इदानींकृतानुतापइतियदुक्तंतदेवगीतेनवर्णयति। मामियमित्यादिना।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ध्रुवपदं। गीतस्यास्य गुर्जरादिरागः। तालः प्रतिमठः। तयोर्लक्षणं तु कथितं तुत्रा कृ गीतार्थस्तु। हरहर हा कष्टं। सा मत्प्राणकोटिवल्लभा प्रख्यातगुणा राधा हतादर तया न कृ बहुमानतया कुपितेव गता। विरहेण कुपितेव स्फुटं। प्रणययोगेन सम म कोपाभावात्। व्यभिचारिभावोयं कोप इति ज्ञेयं इति ध्रुवपदं। ननु सा कुपिता गतेति कथं त्वया ज्ञाचमित्यत आह। मामियमित्यादि। मां च वधूनिचयेन गोपवधूसमूहेन वृतं वेष्टितं विलोक्य दृष्ट्वा चलिता प्रस्थिता। विलोक्येत्यव्यवहितं पूर्वकाले कालप्रत्ययः। तेन गोपवधूवेष्टितं मां दृष्ट्वा अव्यवहितकाल एव यतश्चलिता तेन ज्ञायते कुपितेति भावः। ननु सा गच्छंती किमिति त्वया न निवारितेत्यत आह। सापराधतयेति।

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन॥ सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन॥१॥ हरिहर हतादरतया गता सा कुपितेव॥ ॥ध्रु०॥

मया अतिभयेनातित्रासेनापि सा ज्ञाननिवारिता॥ अस्या अग्रे कथं वक्तुं शक्यत इति भये हेतुमाह। सापराधयेति। अपराधो राधां विहायान्यगोपीभिः सह क्रीडारूपः तद्युक्ततया॥१॥ किं करिष्यतीति। सा चिरं विरहेण चिरकालान मद्विश्लेषेण किं करिष्यति। विरहतापव्रा सर्वथा कमुपायं करिष्यतीत्यर्थः। अनेन विरहमहाज्वालामवधार्य तद्दुःखाक्रांततेन सुदृढप्रणयोत्कर्षाद् द्योतितः। तथा। यत्ते सुजातचरणांबुरुहस्तनेषु भीताः शनैः प्रियदधीमहि कर्कशेषु। तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वित्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः॥ इति। अथवा चिरं विरहेण तप्तमां ज्ञात्वा किं मामंगीकारं करिष्यति यथा कथं चित्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्पीतिशेषः किमिति वितर्के अत्र क्षणस्यापि विश्लेषे बहुकालस्फूर्तिर्द्योतिता श्रीभागवते। क्षणं युगशतमिव यासां येन विना भवत्। अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यतामिति च। आदिमहानुभावस्यानुभावोयं चिरमित्यनेन कथितः।
व अथवा किं दिष्यति अपराधक्षमापनार्थं चरणे निपतितं मां दृष्ट्वा किं कोपेन तिरस्कारवचनमपि कथयिष्यति। यद्वा किं मया सह कदाचिन्माधूर्यं च भिण्या याण्या सद्वार्तां करिष्यति। किं मम सकथां वावदिष्यति दोषान्वा वदिष्यतीत्यर्थः। अथवा मयि चाटुभिर्मिलिते किं कोपादिकं करिष्यति किं परुषं वा वदिष्यति। अपि तु कोपं विहाय प्रसन्ना सती मधुरमेव वदिष्यति। स्वधः। एवमानादि प्रकरणेस्मिन्

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण।
किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन गृहेण सुखेन ॥२॥

रसे मुनिराहहारि चंद्रो। जयदेवेन च अत्रैव श्रीकृष्णस्य रसास्वादलीलामयमूर्तेर्विरहूपा चेष्टितं निरूपितं। तेन एषु व्याख्यानेषु कल्पनानानाशंकनीया नन्वेतावतां तस्यामेव कोवाग्रहः अन्यगोपीजनानुशीलनेन चित व्यावर्तनं कर्तव्यमित्यत आह। किं जनेनेति। तया विना मम जनेन गोपीरूपपरिजनेन किं गोपांगनारूपः परिजनो मम किंचित्करइत्यर्थः। जनेनात्र बपरिजनेन किमिति वा। तद्वियोग सर्व परिजनत्यागात्। अपि च धनेन किं। धनेन पितुः श्रीव्रजेश्वरस्याखिललोकातिशायिन्या संपत्या मम किं न किमपीत्यर्थः। तद्विरहे विविध विचित्रालंकरणानामपि संतापकत्वेन परित्यागात्। अतः सैव मम भूषणरूपा महाधनरूपा वेति भावः। वक्ष्यति चाग्रेव मसी सादि। ननु धनेन विना ग्रहसौख्यं न स्यादिति चेत्तत्राह गृहेन किं तया विना मम गृहे किं प्रयोजनमित्यर्थः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नद्वियोगेनवनवासांगीकारात्। ननु सुखास्यदं गृहं तेन विना सुखं न स्यादत आह। मम सुखे न किं। तया विना अन्यसुखेन मम संबंधि सुखेन मम किं सुखं तद्दुःखानुभवेन सुखप्रदानामपि दुःखप्रदत्वात्। तत्सुखेनैव मम सुखमित्यर्थः। गृहेनेति पाठे मम जीवितेन किं दुःखासहिष्णुतया मम जीवितमप्यकिंचित्करमित्यर्थः। स्मृत्याख्या तृतीयावस्थेयं कथिता। तदुक्तं रसार्णवसुधाकरे। अर्थानामनुभूतानां देशकालानुवर्तिनां। सातत्येन परामर्शो मनसः स्यादनुस्मृतिः। अत्रानुभावा निश्वास ध्यान कस्पविहस्तता। चाप्यासनादिविश्लेषद्वाद्याः स्मरकल्पिताः। इ। सेवं तां विना सर्वेषां दुःखरूपत्वं कथि

चिंतयामि तदाननं कुटिल भ्रु कोप भरेण॥ शोण

पद्ममिव परिभ्रमतो कुलं भ्रमरेण॥ ३॥

ति मित्ति। ३। इदानीं तद्दुःखाक्रांतस्यापि कुपितायाअपि तस्या एवैवं चिंतनपरत्वेन प्रेमसौष्ठवं दर्शयति। चिंतयामीति। अहं तदाननं चिंतयामि स्मरामि। कीदृशं। रोषभरेण कोपातिशयेन कुटिला कुटिला भ्रूर्यत्र। तादृशं। किमिव। उपरि भ्रमता संचरता भ्रमरेण आकुलं व्याप्तं शोणपद्ममिव रक्तपद्ममिव। अत्र रोषारुणे मुखे शोणपद्मतादृशं बोध्यं वारंवार रोषवक्री भवतां भ्रुवां भ्रमद्भ्रमरोपमा बोद्धव्या। अनेन गुणकीर्तनं स्याच्चतुर्थ्यवस्था कथिता। तदुक्तं। अंगप्रत्यंग लीलाभिर्वाक्चेष्टाहसितेक्षितैः। नतस्य सदृशः कश्चिदित्यादिकं गुणकीर्तनमिति। शोणः कोकनदच्छविरस्मरः। अनेन व्यभिचारि सौंदर्यं कथितं। क्रोधस्यापि शोभाप्रदत्वात्। किंच माधुर्यं नामेत दुक्तं तदुक्तं। माधुर्यं नाम चेष्टितानां सर्वावस्थासु चारुतेति। ३। नामहमित्यादि। अहं वने

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

किंतामनुसरामि। किमिति तस्याः अनुसरणं करोमि। हे इ किं वृथा विलपामि किमि
ति वृथा विलापं करोमि हृदि संगता हृदये लग्नां तामनीत्वां निरंतरं पत्रा मतिशयेन
रमयामि क्रीडयामि वियोगे संयोगस्फूर्तिर्महाभाव विकारोयं। अथवा किंनाद्रः
प्रश्नो। अहं तां हृदि संगतां अनित्रां किं रमयामि किं वनेतो अनुसरामि किं वृथा विल
पामि स्वर्थः॥४॥ तन्वीति। हे तन्वि कृशांगि तव हृदयं असूयया मयि दोषाविष्कर
णे खिन्न खेदयुक्तं आकलयामि पश्यामि। अनामीत्यर्थः। इयं चोद्वेगावस्था। तदुक्तं
शृंगार तिलके। यस्मिन्नम्यं मरस्यं स्यान्न च हर्षाय किंचन विद्वेषः प्राणितव्येपि स
उद्वेगः स्मृतो यथे। इयं तु श्री राधायां युज्यते।

तामहं हृदि संगतामनिशं भृशं रमयामि। किं वनेनुसरामि
तामिह किं च विलपामि॥४॥ तन्वि खिन्नमसूयया हृदयं तवा
कलयामि॥ तन्न वेद्मि कुतो गतासि न तेन तेनुनयामि॥५॥

तथा च मनसः खेदयुक्तत्वात् न्वीति संबोधनमुचितमेवेति। तन्न वेद्मि त्वं कुतो ग
तासि तदहं न वेद्मि तेन तव नते न प्रणत्या अनुनयामि सान्त्वयामि स्वर्थः कचित्तु तेति पाठः।
तदा तेनु तेन तव स्वसा गनुनयामि सान्त्वयामि स्वर्थः। अथवा नु इति वितर्के। तेनेति लक्ष
णे त्वयं। तथा च स्वां मार्गलक्ष्मीं कस्य गतासि तन्न तां मार्गलक्ष्मी कस्य गतासि तेनुनयामि
न वा नुनयं करोमीति संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठी। अनेन विलापावस्था कथिता। त
दुक्तं शृंगार इ तिलके वक्ष्मी ति मनो यस्मिन्नसौ सुख्यादित स्ततः। वाचः प्रियाश्रया एव
स प्रलापः स्मृतो यथेति॥५॥ दृश्यसइति। अपि हे सुंदरि पुरेव पूर्वमिव ससंभ्रमं सादरं
भंग्या सचकितं वा परिरंभणमालिंगनं किं किमिति न ददासि न प्रयच्छसी स्वर्थः॥६॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

ससंभ्रममिति स्वामिन्यपि प्रियतमाश्लेषे तद्वेगादिव्यञ्जनाद्विषकानुभावविशेषो ध्वनि
तः। तदुक्तं। इष्टेपि मानवर्गाभ्यो विवेकः स्यादनादर इति। तथा। प्रियोक्तिलक्षेण वि
पक्षसन्निधौ स्वीकारितां पश्यन्त्रिखंडमौलिना। त्रामात्ति वामा हृदयंगमामभिव्यंजं दद
यायनिरासलीलयेति। यथा वा। स्फुरत्सयेति ष्टन्सास्वित्त वमुखक्षिप्तनयनः प्रतीक्षीसस्यां
रुसायं भचदवसरस्याप्यदमनः दर्शार्वगीप्यामोद्गरण गुरुहेलागहनयावं संतीवक्षी
बेलमिह वनमालां रचयसीति। संमे ममपुरतो यतः दृश्यसे गतागतं यातायातं विदधा
सि करोषि चिरहिणो हि चितानुषंगात् सर्वतस्तामेव पश्यति। यथा। प्रासादे सा दिशि दि
शि तु सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्यंके सा पथि च सा तद्वियोगातुरस्य हंहो चेतः प्रकृतिर
परा नास्ति मे कापि सा सा सा सा जगति सकले कोयमद्वैतवादः। दो क्षम्यतामिति॥ ॥

दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि। किं पुरेव ससंभ्रमं परिरं
भणं न ददासि। ६। क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि। देहि
सुंदरि दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि। ७। वर्णितं जयदेवकेन हरे
रिदं प्रणतेन। किंदुबिल्वसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन। ८।

तिहे सुंदरि दर्शनीयरूपे क्षम्यतां मम अपराधं क्षमस्व। कदापि तवेदृशं अपरं विप्रियं
न करोमि न करिष्यामि इयं चोन्मादावस्था तदुक्तं रसार्णवसुधाकरे। अतस्मिंस्तदिति भ्रांति
रुन्मादो विरहोद्भव इति। पुनः किंचित्संजातविवेकः कथयति। देहीति हे सुंदरि मम इति संबंध
मात्रे षष्ठी दर्शनं देहि प्रयच्छ। तद्दर्शनसंप्रदानत्वाद्योगापि त्वं मम रूपया दर्शनं देहि इत्यो
पि न चतुर्थी स्या। ते भाच सुंदरीति। संबोधनेन प्रोत्साहयति। मन्मथेन कामेनाहं दुनोमि
संतप्तो भवामि। ७। वर्णितमिति जयदेवकेन जयदेवेन। स्वार्थे कः। इदं हरेः कृष्णस्य रितं वर्णितं
कीदृशेन प्रणतेन अथवा हरिमि स्वर्यं प्रवणेनेति पाठे हरिपरायणेनेत्यर्थः। पुनः कीदृशेन

[illegible]

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रमणेनचंद्रेनयथासमुद्रोस्तनेनचंद्रेणेतस्येन्नतिः क्रियते। तथास्यकुलस्योन्नतिःजयदेव
कृतेनेतिचंद्रसाम्यं। किंतुबिल्वनामजयदेवकुलोत्पन्नकश्चित्किंदबिल्वनामाकश्चिद्भागवतः
समुद्भवः॥ कश्चिश्चजयदेवपूर्वपुरुषइतिकथयंति॥ गौरिदुरेणतिलकोहरिरोहिणीरोर
तिहरावली। तथाचपमावस्याउत्कर्षकथनायरोहिणीरमणेस्कृतं॥ ८॥ इतिसप्तमप्रबंधः॥
इदानीकामएवमेदुःखंप्रयच्छतीतितमेवोपालंभगोचरंकरोमीत्याशयनाहा। हृदीत्यादि।
हेअनंगकदर्पमयिनप्रहरप्रहारंमाकुरु। किमितिवितर्केमयहरभ्रांत्यासामाहादेवभ्रमे
णक्रुधाक्रोधात्वंधावसीतिकिमुवितर्कयामि। अथवाउदितिहेअनंगहरभ्रांत्यामपिकिं
किमितिधावसि। कीदृशेमयिप्रियारहितेविरहितोहरःसर्वदाप्रियायुक्तेहलघुना। प्रिया
रविहितइतिमयिहरभ्रमोनयुक्तइतिभावः। यथाचप्रियाविरहसंतप्तमयिप्रहारोन॥

हृदिबिसलताहारोनायंभुजंगमनायकः कुवलयदलश्रेणीकंठेनसागरलद्युतिः।
मलयजरजोनेदंभस्मप्रियारहितेमयिप्रहरनहरभ्रांत्यानंगक्रुधाकिमुधावसि॥ १॥

चितध्वनितं। कामःपूर्वंहरेणतच्छरीरंदग्ध्वागरहितःकृतइतिहरस्यकामस्यमहद्वैरसूचना
यानंगपदेनसंबोधनं। भ्रमबीजंनिरस्यति। हृदयेबिसलतायाःमृणाललतायाःहारःतद्वि
रहजन्यसंतापशांत्यर्थंधृतः। ननुभुजंगमनायकःसर्पराजोवासुकिः। रयंचकंठेकुवलय
पदलानांनीलोत्पलपत्राणांश्रेणीपंक्तिःशैत्यायधृता। ननुसागरलद्युतिः। विषकांतिःद
दंसर्वांगितापशांत्यर्थंधृतंमलयजरजश्चंदनधूलिः। ननुभस्मविभूतिः। अंगेलिप्तःप्रतिपि
लचंदनद्रवोपिविहारहता। पश्चाद्धूलिभूतइतिरजःपदेनसूचितं। तस्माद्बिसलतायांत्रोस्य
दीर्घत्वादिदर्शनात्रवासुकिभ्रमः। नीलोत्पलदलपंक्तौश्यामत्वादिधर्मदर्शनाद्गरलभ्रम
चंदनरजसिभस्मभ्रमश्चा मयिमहादेवभ्रमःतवनयुक्तइतिभावः। अयंचभ्रांतिमानलं
कारः। सादृश्याद्वस्त्वंतरप्रतीतिर्भ्रांतिमानितितल्लक्षणात्। वितर्केकिंकिमुतत्वेस्मर२३
संबुधोरुषात्कोचेति विश्वः॥ २॥ कुसुमसायकेनक ःप्रसिद्धः। अतइमानेवकृतमंज

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रीरूपा बाणान् धनुष्यारोप्यमांतापयिष्यतीति शंकया पुनरपि कामायैच दैन्यं करोतीपा
णाविसादिना। हे मनसिज मदन अमुं पुरस्थितं चूतसायकमाम्रपुष्परूपबाणं पाणौ ह
स्ते माकुरु। वसंतकालीनपुष्पोद्गमंदृष्ट्वा हस्ते चापं धनुमरोपय प्रसंचायुक्तं माकुरु। यद्वा
चूतसायकं हस्ते माकुरु हस्तेपि चेत्करार्पितदा मुंसायकं मा आरोपयामि संदेहीत्यर्थः। अ
त्र मनसिजपदेन मन्मसो जातस्य ते मत्संतापकारि च मनुचितमितिध्वनितं हे क्रीडानि
र्जितविश्व। क्रीडया लीलया निर्जितं विश्वं जगद्येन तादृशा। मूर्छितस्य मूर्छां प्राप्तस्य जन
स्य मादृशस्य आघातेन नव किं पौरुषं अपितु न किमपीत्यर्थः। अथवा मूर्छित जाना घा

पाणौ मा कुरु चूतसायकममुं मा चापमारोपय क्रीडानिर्जितविश्वमूर्छि
तं जनाघातेन किं पौरुषं। तस्या एव मृगीदृशो मनसिजप्रेंखत्कटाक्षाशु
गश्रेणीजर्जरितं मनागपि मनो नाद्यापि संधुक्षते॥ २४॥ ॥ ॥

षमित्यर्थः। मूर्छितत्वे हेतुमाह। तस्या एवेति। तस्या एव मृगीदृशो हरिणीदृशः। तस्या ए
वेति विरहाधिक्येन राधानामग्रहणान्नाम्नि प्रतिपाद्यते। प्रेंखंतः प्रसर्पंतो ये कटाक्षाः त
एव आशुगाः बाणास्तेषां श्रेणीभिः पंक्तिभिः जर्जरितं खंडखंडीकृतं मनो मनागपि स्वल्प
मपि न संधुक्षते न स्वस्थं भवति। अद्यापि पर्यंतमपि धुक्षधिक्षसंदीपनक्लेशनजीवने
ष्विति धातुरनुसारात् न संधुक्षते। न जीवत्यर्थः। द्वितीया तथा च। तत्कटाक्षरूपबाणैरहं मू
र्छितः। संप्रति मयि चूतमंजरीरूपे सायकप्रहारो मृतमारणमाचरतीति भावः। लीलयैव
येन विश्वमपि जितं तस्य ते मूर्छितजने पुप्रहारो यन्मोहनिकरस्तदपि ध्वनितं सायकः शरः ख
ड्गो रितिविश्वः। तथा स्त्रियां धनुश्चापाविष्वासरः। किं पौरुषमिति द्वितीयव्याख्यानप
क्षे किंक्षेप इत्यनेन समासः। आशुगो मारुते बाणे इति विश्वः॥ २४॥ ननु तत्कटाक्षादिस्म

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

रणादेवनवदुःखंभवतिकामस्यतत्रकोपराधइत्यतआह। भ्रूपल्लवमिति। किंभूतास्येपे
यस्याराधायाः स्मरेण कामेन अस्त्राण्यर्पितानि स्थापितानि तत्तद्याभिमानस्त्राणि
वीरेणहस्तेस्थापयितुमुचितानि लुनेत्रस्तत्राह। निर्जितेत्यादि। निर्जितंजगंत्तिये
स्तानि। तथाचैरेवाभिर्जगज्जयं स्यात्तत्र स्थापितानीति भावः। नत्वत्र किंभितिनस्थापि
ता नास्तत्थाह। अनंगेत्यादि। अनंगस्य कामस्य जयाय यजंगमदेवतायां गमनशीलदेवता
यां तथा च तयैव त्रैलोक्यजयस्य निर्दतानि जातानि प्रयोजनानि त्रेयस्थापितानीति
भावः। देवत्रपाद्यदस्तं दीयते तत्केनापि न प्रतिहन्तुं शक्यत इति ध्वनितं। अहो देवतायाः म
हात्म्यं अंगाधिनैवैयत्प्रसादेनजगज्जितमतएवानंगस्त्वजितत्वादेवदेवेशः श्रीकृष्णो निहायत्तां

भ्रूपल्लवं धनुरपांगतरंगितानि बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण तस्या
मनंगजयजंगमदेवतायामस्त्राणि निर्जितजगंति किमर्पितानि ॥२९॥

निक्षेपां कानिताम्यस्त्राणि इत्यतआह। भ्रूपल्लवमित्यादि। भ्रूपल्लवमेव तदेव धनुः। अपां
गतरंगितानि कटाक्षस्य गतागतानि बाणाः श्रवणपालिः कर्णलताप्रांत एव गुणः प्रत्यं
चा। घननीलस्निग्धसार्द्रत्वैः पल्लवत्वेन निरूपणं। वक्रत्वेन धनुष्ट्वेन निरूपिता। अपांग
मंगहीनेस्याच्चेत्रांतेतिलके पिचेत्ति विश्वः। पालि कर्णलताग्रे सीमांकावेत्यपभ्रंशयोरि
ति चा॥ संप्रति राधांगविलसितान्येव स्मरबाणरूपाणि मां पीडयंतीति तस्या एवो
पालंकरोमीत्याशयेन काममुपेक्ष्य पुरःस्थितामिव राधां संबोध्याह। भ्रूचापेति। भ्रूचा
पे भ्रूरूपे धनुषि निहितोर्पितः कटाक्षविशिखः कटाक्षरूपो बाणो मर्मव्यथां मम मर्म
पीडां निमातु करोतु धनुष्यारोपितस्य बाणस्य परमर्मपीडनमेव धर्म इति। तदुचि
तमेव। अथच कुटिलो वक्रः श्यामात्मा श्यामः आत्मा स्वरूपं यस्य एतादृशः कबरी
भारोपि प्रथितवेणी केशसंचयोपि मारोद्यमं मारायमारणाय उद्यमं पराक्रमं क

रोतु। अथवा मारस्य कामस्य उद्यमं करोतु यो नर्मलिनं कुटिलश्च भवति। सोप्यमा
रणाय यततद्‌रूपिनानुचितं अथवा। हेतन्वि अयं बिंबाधरो बिंबफलतुल्योध
रो मोहं मूर्छा तनुतां तनोतु। कीदृशो रागगयान् रक्तता विशिष्टः इदमपिनानुचिंन
यतो यो रागवान्मा तस्य युक्तः स परं मोहं करोत्येवेति। अयं तव सद्वृत्तो सद्वर्तुलः
स्तनमंडलः कुचविस्तारो मम प्राणैः कथं किमिति क्रीडति प्राणग्रहणरूपां क्रीडां
किमिति करोति। सद्वृत्तस्य सच्चरितस्य परप्राणग्राहित्वं मनुचितमिति भावः।
विरोधनामायमलंकारः।। सद्वृत्तरूपगुणस्य परप्राणग्रहणक्रियाविरोध
कथनात्। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। विरोधः सोवि

भ्रूचापनिहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मर्मव्यथां श्यामात्मा
कुटिलः करोतु कबरीभारोपि मारोद्यमं मोहं तावदयं च तन्वि
तनुतां बिंबाधरो रागवान् सद्वृत्तस्तनमंडलस्तव कथं प्राणैर्मम क्रीडति।।२४।।
रोधेपि विरुद्धत्वेन यद्वचः इति। विशिखस्तोमरे शरे इत्यमरः। मारो मृत्यौ विघ्नेनंगे
ति विश्वः। बिंबफले बिंबिकायाः प्रतिबिंबे च मंडले देहच्छायायामपि। रागोनु
रक्तौ मात्सर्ये रंजनेपि निगद्यते इति विश्वः। चरिते वर्तुले वृत्तमिति शाश्वतः। आ
त्मा देह मनो ब्रह्म स्वभाव धृति बुद्धिषु इति विश्वः।।२४।। ननु तस्या अपि नापराधो
न स्मरस्य किं तु तदंगस्पर्शादि विषयालाभात् चंचलं स्वेन लांछनः खीकरोतीत्य
तो नुभूयमानानां मन्वानआह। तानीति। स्पर्शसुखानि तदंगस्पर्शजन्यानि
सुखानिदानीं अनुभूयमानानि तानेव पूर्वानुभूतान्येव एतेन त्वगिंद्रिय ४२।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विषयलाभः कथितः दृशौ नेत्रयोः तरलाश्चचलाः स्निग्धाः स्नेहगर्भा विभ्रमाः
विलासास्त एव पूर्वानुभूता एव। अनेन चक्षुर्विषयलाभ उक्तः। वक्त्राम्बुजसौ
रभं तस्या मुखपद्मसौरभं तद्वा। अनेन घ्राणस्य विषयप्राप्तिरुक्ता। गिरां तद्व
चसां सुधौघमृतं स्पंदते स्रवसे चं[illegible] लोचकी मा वक्रत्वमिदानीं श्रोत्रेण गृ
ह्यमाणः स पूर्वानुभूत एवानेन श्रोत्रेन्द्रियस्य विषयसान्निध्यमुक्तं। बिंबा
धरमाधुरी तस्याः बिंबफलस्याधरस्य माधुरी मधुरता मधुनाम सा स्वाद्य
माना सैव पूर्वानुभूतेवानेन रसनेन्द्रियविषयलाभ उक्तः। इत्थं च प्रकारेण चि
य संगोपितत दिन्द्रियाणां स्वस्वविषयासक्तावपि माने

ता[illegible] विभ्रमास्त[illegible]
ज सौरभं[illegible] माधुरी[illegible]
बया संगोपि[illegible]

संभन्न नश्वत स्यां राधायां लग्न समाधि तदेकाग्रं यदि हन्तेति खेदत दा विरहस्मा
धिस्तद्विश्लेषजन्यो व्याधिः कथं वर्धते। अपि[illegible] विरोधालंकारसूचनार्थः। बा
ह्येन्द्रियविषयासंगे समाधेरसंभावाद्बाह्येन्द्रियवृत्तिनिरोधे सति मनसा यकाग्र
ता या एव समाधिपदार्थत्वात्तथा चतत्तदिन्द्रियाणां स्वस्वाभिलषितविषयाला
भ एव विरहः संभवति मम च तत्तदिन्द्रियाणां विषयविच्छेदस्याभावान्मनसस्तद्वि
त्तनैकपरत्वात्तया सह विश्लेष एव नास्तीति कथं विरहजन्यव्याधिसंभव इति भ्रा
न्तः। समाधौ व्याधेरनुदय इति ध्वनितं च एवार्थः। गोभस्वरूपसत्सं[illegible]
मया अमीस्मरः। तस्मात्कोऽप्यद्भुतोदुर्वितर्क्यस्त्वत्प्रेमविवर्त इति सिद्धांतः॥२५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

इदानीं सर्गांतिमाशिषमाशास्ते। तिर्यगिति। मधुसूदनस्य श्रीकृष्णस्य कटाक्षोर्मि
यः नेत्रांतदर्शनतरंगा वः युष्माकं क्षेमं ददतु कल्याणं प्रयच्छंतु दुरितासद्भावेन
क्षेमदातृत्वं संभवतीति दुरितदारुणसामर्थ्यघातनाय मधुसूदन एदोपादानं अ
त्रिनापल्यं सूचनायेति वा। किंलक्षणः मधुरे अमृतादपि मधुरिमाश्रये राधाया
मुखबिंबमिव तस्मिन् मृदुस्पर्दश्चंचले संमुग्धमनोज्ञे सुंदरं वा यथास्या देवं
कंदलिता पल्लविताः तथा चंदुदर्शनानंतरं गा अतीव पल्लविता भवंतीति कटाक्षाणां
तरंगसाम्यं। कचित्प्रेम्णा कंदलिताः सुमुग्धमधुरे राधाननेंदौ सुधासारे चौम
धूसूदनस्य ददतु क्षेमं कटाक्षोर्मय इति पाठः। तदा किंविशिष्टे मुखेंदौ सुष्टु

तिर्यक्कंठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य वंशोच्चरद्‌द्वीतिस्थानकृता
वधानललनालक्षैर्नसंलक्षिताः। संमुग्धं मधुसूदनस्य मधुरे राधा
मुखेंदौ मृदुस्पंदं कंदलिताश्चिरं ददतु वः क्षेमं कटाक्षोर्मयः। २६। तृतियसर्गः।

मुग्धं च तन्मधुरं च तत्र क्षिप्रत्वेन वा प्रियत्वे चेत्यर्थः। मधुरस्तु प्रियेस्वादाविति पुनः
कीदृशो सुधासारे। ननु अन्यासु पतत्सु कथं राधामुखचंद्रएव पल्लविता ऊर्मय अत आ
हा वंशोच्चरद्गीतिस्थाने गुणानपदेषु स्वरग्रामादिषु कृतावधानैः समर्पितचित्तव
तिभिः। ललनालक्षैः कामिनीकदंबैर्न संलक्षिता नावलोकिताः। तथा च सकल एव
कलत्रकदंबो वक्त्राघ्व निमोहितो न किंचिदपश्यदिति तत्रैव पल्लविता इति भावः। वंशापूरणे
स्वभावमनुवर्णयति किंभूतस्य तिर्यक्वक्रः कंठोयस्य विलोलश्चंचलो मौलिः किरीटोय
स्य तरलः उत्तंसः तिर्यक्कंठश्चासौ विलोलमौलिश्चासौ तरलोत्तंसश्चेति कर्मधारयः।
तथाविधस्येत्यर्थः। गीतिर्गानं ललनानुनिबिनीस्मरः। उक्तं सकृद्‌र्णितरेपिसुंद

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रेनायकेपिचेतिधरणि॰कंदलंतुनवांकुरेकलध्वनावुपरागेचनितुम्बिपीडालको
कंठाम्ल ग प्रकाशावीविषुवस्त्रसंकोचलेखायामिति॥२६॥ ॥इतिश्रीगीत॰मुग्ध॰
मधुसूदनोनामतृतीयःसर्गः॥३॥ पूर्वसर्गेश्रीकृष्णस्यविरहजनितावस्थावर्णि
ता॥अत्रतुश्रीराधाविरहावस्थाश्रीकृष्णप्रत्याह॥यमुनेत्यादि॥राधिकायाःसखीमाध
वंश्रीकृष्णंप्राहवक्ष्यमाणमुवाच॥राधिकेत्यनुकंपायांकन्॥कीदृशी॥प्रेमभरेणरा
धाविषयकस्नेहाधिक्येनउद्भ्रांतंउक्षिप्तंचलनादिक्रियांकर्त्तुमशक्यं॥अतएवत
दन्वेषणंविहाययमुनायास्तीरेयद्वानीरनिकुंजंतत्रमंदेनिरुत्साहंआस्थितमा
सीनं॥अमंदमितिक्वचि"नविशेषणंया॥अतिशयव्याकुलांराधांदृष्ट्वाअमंदस्तव
गमोहेतुर्यः॥मंदःखलेमंदगतौमूर्खेस्वैरिणिरोगिणीतिविश्वः॥सत्रेमाभेदरहितं
यूनोर्येद्रावबंधनंद्रुतिरसार्णवसुधाकरे॥रागातदेवगीतेन
यमुनातीरवानीरनिकुंजेमंदमास्थितं॥प्राहप्रेमभरोद्भ्रांतंमाधवंराधिकासखी॥२७॥
दर्शयति॥निंदतीत्यादिना॥ध्रुवपदमिदं॥गानस्यास्यकर्मणाट्रागः॥तल्लक्षणं॥कृपाणपा
णिर्गजदंतपत्रमेकंवहन्दक्षिणकर्णपूरे॥संस्तूयमानःसुरचारणाद्यैःकर्णाटरागोऽग्नि
लिखंनीलद्युतिः॥एकतालीतालः॥तल्लक्षणंकथितंप्राक्॥विरहोत्कंठितानायिकास्यां
नेहागतःसमुचितेपिवासुदेवोप्राणेश्वरोहिगुरुकार्यवशान्नयाः॥
दुर्वारवृत्तविरहज्वरतापितांगीमुत्कंठितांवदतितांभरतःकवीन्द्रः॥गीतार्थस्तु॥हे
माधवसाराधात्वविरहेदीनांदुःखितां॥भवात्कसखीकएवेनितदुःखंजानाति
माधवपदेनकटाक्षितं॥हाकष्टंयदिदुःखितानहिकथंवरिचतितांहिकथंवरिचति
तुदाहा॥त्वयिलीनामग्नाकस्मादिवमनसिजस्यकामस्यविशिखाणास्त्वद्या
दिवाभयेनोमनसोज्ञातइतित्वयिलीनायानतद्भयमितिमनसिजेनेतिपदेनैध्व

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

निते। मनुमयिकथंलीनेसनआह। भावनवेति। भावनया सर्वविषयनिंदापूर्व
कत्वात्स्मरणेनेसर्थः। ध्रुवपदं। विषयनिंदामाह। चंदनं मलयजं निंदति विर
हिणा सुपतापकरोत्वधात्री सा धारा निंदां विक्षनीति निंदां करोति। किंच। इं
दुकिरणं सुधांशुकरं अनुलक्षि स्वस्य खेदं कष्टं विंदति। प्राप्नोति तत्राप्यधी
र मन्ये। धीरस्तु कुंकुमस्वल्पं तु नि धैर्यं वतिञ्छिसमरः। अधीरं धैर्यरहितं।
यथा स्यात्तथा निंदति वा। अधीकमीरयति। कामशरानीरयतीति इतिचंदन
विनोषणे वा। अपिच। मलयसमीरं मलया संबंधिवातं। व्यालनिलयमिलने
न व्यालानां सर्पाणां निलयो निवासश्चंदनवृक्षस्तस्य मिलनेन संसर्गेण गर
लमिव विषमिव कलयति मन्यते। चंदनवृक्षस्थितः सर्पैः पीतोद्गीर्णा एते
मलयवायवोऽत एव समीरयति स्या

निंदति चंदनमिंदुकिरणमनुविंदति खेदमधीरं। व्यालनिलयमिल
नेन गरलमिव कलयति मलयसमीरं॥१॥ सा विरहे तव दीना। माध
व मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना॥ ध्रुवपदं।

नास्थानां तरं वस्तु बालकसंभावाद्विषमायाः। कथमन्यथा शरीरसंपर्कादेव मूर्छा
जनयतीति गरलमिव मन्यत इति भावः। तथा च दुःखितस्य विरहिणो हि सुख
हेतवोऽपि दुःखायैव भवतीति ध्वनितं। विरहोत्कंठयेन स्मरणरूपां दशां च प्राप्नोति।
तदुक्तं शृंगारतिलके। दोषाय त्रान्यकार्येषु तदेकाग्रं च मानसं। श्वासैर्मनोरथैश्चापि
चेष्टा तत्स्मरणं यथेति। इंदुर्निंदति पद्मकं दलदलीतल्पं न वा मन्यते कर्पूरं किर
ति षयाति न रति प्रालेयधारागृहे श्वासैः केवलमेव खिद्यति तनूर्जाता व्यसौ
बालिका यत्कोपि सुवासखिस्मरसरवश्चेतस्यमुष्मिन् स्थितः। व्यालो भुजं
गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदंतिमीति विश्वः। गरलं तु विषे नागे गरलं तृणपूलकेति॥१॥

अचिरैरेनिः स्वैरतो हृदये मर्मणि हृदयरूपमर्मस्थाने सजलनलिनीदलजालं ज
लसहितपद्मिनीपत्रसमूहं वर्मकवचं करोति। कीदृशं। विशालं किमर्थमिवाअ
विरलं यथा स्यात्तथा निपतितो यो मदनशरः कामबाणः तस्माद्भवदवनायैव
भवतो रक्षणायैव तस्याः हृदये लसच्चरांति स्व सि अतो अविरलनिपतद्भिर्मद
नशरैस्तैः पीडा माभूदिति कमलिनिपत्रैः सन्नाहमिव करोतीति भावः। केचित्तु की
दृशं वर्म। अविरलनिपतत्तित्तमदनशरादवनाय रक्षणाय भवदिवसंपद्यमान
मिवेति व्याकुर्वंति। अथवा नरस्तेण प्रीतावितिविग्रहप्रकारः। यथा सहस्थलं मर्मस्य
पि विशालं विस्तीर्णमपि भवदवनायेति प्रथममास्थाने सख्याः स्नेहाधिक्यं सूचितं

अविरलनिपतितमदनशरादेव भवदवनाय विशालं हृदयमर्मणि
नर्म करोति सजलनलिनीदलजालं। अथ कुसुमविशिखशरतल्पम
नल्पविलासकलाकमनीयं। व्रतमिव तव परिरंभसुखाय करोति कु

तेन दूतिकर्म कुशालेत्वमपि कथितं। अथ कुसुमेति। सा कुसुमशयनीयं पुष्पशय्यां करो
ति रचयति। कीदृशं। अनल्पविलासकलायां बहुनर्मक्रीडाकलायां कमनीयं कांक्षणीयं।
एवंभूतावस्थायामपि तदागमनाशया। अनुरागयत्नेन कुसुमशय्यामारचय्यत्वमा
गतः तदृष्टिरेव तिष्ठतीति भावः। किमिव। कुसुमविशिखः कामः तस्य ये शराः कुसुमरू
पाः तेषामल्पं शय्या यत्र तादृशं व्रतमिव। किमर्थं। तव परिरंभसुखाय आलिंगनसुखा
भिलाषये तल्पं तु शयनीयं स्यात्तल्पं मदकलत्रयोरिति विश्वः। एभिः षड्भिः पदैरुद्वेगाख्या
पंचम्यवस्था कथिता। सुखस्पर्शं पुष्पमपि बाणतुल्यं भवतीति ध्वनितं। अथवा। सा
अनल्पविलासकला कमनीयं कुसुमशयनीयं तव परिरंभसुखाय कुसुमविशिख
शरतल्पं व्रतमिव करोतीत्यर्थः। अथ वहतीति। सा दिसउदारं सुंदर मानकमलं मुखपद्मं
वहति धारयति। प्रेमागता कदाचित्तेन उदारमिति वा। कीदृशं। वलितं वक्रागतप्रसृ

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

णायतिर्यकुसा सारित्ते विलोचने नेत्रे एव जलधारो रसुवर्षिणो मेघै यत्र तादृशं। तत्र नि
रंतराश्रुवर्षिणे न नेत्रयाजलधरत्वेन निरूपणं कमिव चंद्रमिव। कीदृशं। विकरा
लाः विशालाः वायो विधुंतुदस्य राहोर्दंतास्तैर्यद्दलनं पीडनं तस्माद्गलिता प्रच्युता
मृतस्य धारा यतः तादृशं। अत्र मुखस्य विधुना। नेत्रजलस्याचामृतं धारया सादृश्य
वाक्योपमा बोध्या तथा चानेन चैवर्ण्यमिति ध्वनितं विकटः सरे प्रोक्तो विशालवि
करालयोरिति विश्वः। तमस्तु राहुः स्वर्भानिः सैंहिकेयो विधुंतुद इत्यमरः॥४॥ वि
लिखतीति। किं च रहस्ये कांते कुरंगमदेन वस्तूर्या भवंतं लिखे

वहति च वलितविलोचनजलभरमाननकमलमुदारं। विधु
मिव विकटविधुंतुददंतदलनगलितामृतधारं॥ध्रु॥४॥ विलिखति रहसि कुरंगमदे
न भवंतमसमशरभूतं। प्रणमति मकरमधो विनिधाय करेण शरेण चूतं॥५॥

ति। कीदृशं। असमशरभूतं कामरूपिणं तेश्च आसनस्थाने मकरं विनिधाय स्वेनानवके
न च चूतेन नूतनाम्रमंजरीरूपं शरं बाणं च विनिधाय प्रणमति नमस्करोति। मकरवाहनस्त्व
मेव मोक्षमिति संतापयसी निप्रणाम्य प्रेष्ठं हां याचते इति भावः। तथा च वाहनारूढ प्रियत
मः श्रीघ्रमागमिष्यतीति वाहनं लिखितमिति ध्वनितं विरहिणीव्यापारश्च कथितः।
न दाह भरतः। देवतापूजनं कुर्याद् बाह्लिभुजेबलिं। लिखेत्कांतप्रतिकृतिं पाठयेच्छुकसा
रिकाः। गणयेच्चावधिदिनं गीतं गायेत्तदाश्रिकां। एवंविधवियोगेन नयेत्कालं वियोगि
नीति। मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी गंधधूलिरेवेति हारावली। यद्यपि वियोगिन्याः का
ममूर्तेर्लेखनेन घटते तथाप्यत्र श्रीकृष्णस्य कंदर्परूपत्वात्तदाक्रांतचित्तत्वेन तद्रूपेण
लेखनं॥५॥ प्रतिपदमिति। प्रतिपदमिति स्तन श्रलेती पदं पदं प्रतिवचनं प्रतीति याः
इति निगदति जल्पति। हे माधव तव चरणे अहं पतिता त्वां नमामि। सर्वं। त्वयि विमुखे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

निश्लिष्टे सति सुधानिधिरपि अमृतविधिरपि चंद्रोपि तनु धाहं मद्य करिसंतापं तनोति विस्तारयति अतनुदाहं स्मरतापं वा। अतनुयता स्यात् श्वा वा तनुदुलक्ष्म्याः से मायाः लक्ष्म्याः धृवः स्वामी चंद्र समुद्रोत्पन्नत्वात् लक्ष्म्याः सहोदर इति लक्ष्म्यां निकटे स्थिते सति लक्ष्मी सपत्न्यपि मे किमप्यपकर्तुं त्रोनैको तित्वयि प्रतिकूले च सति स्वगिनी सापत्न्यं मयि स्मरं नसुधानिधिरपि मे तनुदाहं तनुतइति माधवपदेन ध्वनितं सुधानिधेः तापकारित्वं विरुद्धमिति विरोधनामायमलंकारः॥ ६॥ ध्याने त्यादि। अनिजायेन दुःखेन प्राप्यं अतीवदुरापं भवंतं ध्यानलयेन एकाग्रतया परः परिकल्प्य अंगीकृत विला। अथवा। अतीवदुरापं भवंतं दोसादिना अतीव दुर्लभं ता। ध्यानलये ना ध्यानं चिंतनं तत्र यो लयः तत्परत्वं तेन पुरोग्रे परिकल्प्य साक्षात्स्थापय मपक्षेतु विलिखति रहसी रूक्षत्वात् पुनः कल्पना। सा विलपति। कुलायेद

प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव तव चरणे पतिताहं। त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहं॥ ७॥ ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य भवंतमतीव दुरापं। विलपति हसति विषीदति रोदिति चंचति मुंचति

स्वजं वच॥ राधिकाले यदर्थ विलंबितोसि तत्रैव गच्छ साधुकाहसति प्रहसति। विषीदति। पुरस्थितो पिचरणो गृहीला नानुनयाति सर्वे विषादं प्राप्नोति। पुनः कथमयं वत्राः स्यादिति रोदिति। तदुक्तं रुदितमुतमस्त्रयो मितावि ग्रहे ष्वि। चंचति चाटति भिरनुसरंतं दृष्ट्वा गच्छति। पश्चादनुनीया लिंगितानापंमुंचति। स्वविश्लथदुःखं सृजति। यद्वा रोदिति पश्चादनुनयंतं प्रणयरोषान्मुंचति निरस्करोति अत एव तापं चंचति तापं प्राप्नोति सर्व अलंकारोत्र दीपकः। वहती सारण्यउन्मादावस्था कथिता तदुक्तं व्यास प्रोदितो कंप वसुधा लवणे इति। व्यापारो योयुतेयन सउन्मादः स्मृतो यथा॥ किल किंचित मितिना स्त्र्य लक्ष्यं भाव॥ तदुक्तं रत्नाकरे कोपाक्रहर्षाभिनासादेः संकरः किलकिंचितमिति। अलंकारलक्षणं काव्यप्रकाशे॥ रेव क्रिया सुबन्धी एककारके स्यादिति दीपकः। अस्यार्थः। बन्हीषु क्रि सुकारकस्य

गीत०
५६।

गोविंद०

श्रीजयदेवेति। श्रीजयदेवेन भणितं यदि मनसा नटनीयं अभिनेतव्यं भवनया स्वादनीयमित्यर्थः। तदा इदं कामसंतं ददातीतीदं श्रीकृष्णेनादृत्याभिलाषप्रदमित्यर्थः। अतएवाधिकं कं सुखं अधिकसुखवर्तमाना हरिविरहाकुलाया बल्लवयुवतिः तस्याः या सखी दूतिका तेन प्रेषिता तस्याः वचनं पठनीयं॥ इति दूतेरष्टमप्रबंधः॥ ८॥ सा लोचिते कुत्रापि निवृतिं न लभत इत्याह। आवासेति। त्वद्विरहे सा हरिणीरूपायते मृगीरूपमिवाचरति। विश्लेषव्याधिजनितपांडुवर्णा हरिणीरूपामिवाचरति वि श्लेषआधिजनितपांडुवर्णा हरिणीरूपेणोपमीयते। तथा च यथा मृगा धूवने समंतात् सदीप्तदावाग्निज्वालोद्विग्ना व्याघ्रेण त्रासिता। अन्येव्या

श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयं। हरिविरहा
कुलबल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयं॥ ८॥ आवासो विपिनायते
प्रियसखीमालापि जालायते तापोपि श्वसितेन दावदहनज्वाला
कलापायते। सापि त्वद्विरहेण हन्त हरिणीरूपायते हा कथं कं
दर्पोपि यमायते विरचयन्शार्दूलविक्रीडितं॥ १०॥ ध ६

धजाले वितते पतयती। दृष्ट्वा दिशश्च कितचकिता विलोकमाना कापि त्राणं न लभते तद्वत्। तदेवदर्शायति। आवासो मंदिरं विपिनायते अरण्यवदाचरति। प्रियः सखीपंक्तिः पिंजालायते। वियोगदुःखासहिष्णुतया प्राणमपि मोक्तुं प्रवृत्तायाः तन्निरोधकत्वात्। यद्वा तापश्यां सर्वं प्रियसखीदत्तमालापि ज्वालायते। यथा हरिणीबंधनार्थं जालं क्षिप्यते। तद्वदाचरति। तापो विरहजनितः संतापो विश्वसितेन निःश्वासेन साहायेन श्वासवायुना वनाग्निज्वालावलीवाचरति। एवं खेदमभिनयं साहा। हा कष्टं सा कथं वर्तते। यतः कंदर्पोपि शार्दूलविक्रीडितं विरचयन् कृतांतवदाचरतीति।

५६।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीजयदेवेति। श्रीजयदेवेन भणितं यदिमन सानटनीयं अभिनेतव्यं भवनया स्यादनीयमित्यर्थः। तदाह। कामस्तं ददातीति दं श्रीकृष्णेनाहं त्वाभिलाषप्रदमित्यर्थः। अतएवाधिकं कं सुखं अधिकं सुखं वर्तमानं। हरिविरहाकुलाया बल्लवयुवतिः तस्याः यासखी दूतित्वेन प्रेषिता तस्याः कचनं पठनीयं॥ तोनिद्रे अष्टमप्रबंधः॥८॥ सा लोचिनो कुत्रापि निवृतिं न लभत इत्याह। आवास इति। त्वद्विरहे सा हरिणी रूपायते मृगीरूपमिवाचरति। विश्लेषव्याधिजनितपांडुवर्णा हरिणीरूपमिवाचरतीति विश्लेषआधिजनितपांडुवर्णा हरिणीरूपेणोपमीयते। तथाच। यथा मृगी धूवने समंतात्सदीप्तं दावाग्निज्वालोद्विग्ना व्याघ्रेण त्रासिता। अगेव्या

श्रीजयदेवभणिततमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयं हरि[illegible]विरह
कुलबल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयं॥८॥ आवासो विपिनायते
प्रियसखीमालापि जालायते तापोऽपि श्वसितेन दावदहनज्वाला
कलापायते। सापि त्वद्विरहेण हन्त हरिणीरूपायते हा कथं कंदर्पोऽपि यमायते
विरचयन् शार्दूलविक्रीडितं॥१०॥ ४९

धजाले विततं पश्यंती। दन्नादिन्नाञ्च कित चकित विलोकमाना कापि न लभते तद्वत्। तदेवदन्नायत्त। आवासो मंदिरं विपिनायते अरण्यवदाचरति। प्रियः सखी पंक्तिः रपि जालायते। वियोगदुःखासहिष्णुतया प्राणमपि [illegible]कुप्रवृत्तायाः तद्रोधकत्वात्। यद्वा। तापश्यांस्यर्थं प्रियसखीदत्ता माला पिज्वालायते। यथा हरिणीबंधनार्थं जालं क्षिप्यते। तद्वदाचरति। तापो विरहजनितः संतापो विश्वसितेन निःश्वासेन साहाय्येन श्वासवायुना वनाग्निज्वालावलीवाचरति। एवं खेदमभिनयंस्याह। हा कष्टं सा कथं वर्तते। यतः कंदर्पोपि शार्दूलविक्रीडितं विरचयन् कृतांतवदाचरतीति।

४९।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अचिरेरेति। स्वैरसौहृदं मर्मणि हृदयरूपमर्मस्थाने सजलनलिनीदलजालं ज
लसहितपद्मिनीपत्रसमूहं चर्मकञ्चुकं करोति। कीदृशं। विशालं किमर्थमित्याह। अ
विरलं यथा स्यात्तथा निपतितो यो मदनशरः कामबाणः तस्माद्दुर्वदवनायैव
मच तेषां रक्षणायैव तस्याः हृदये लसर्वदास्तिष्ठसि अतो अविरलनिपतद्भिर्मद
नशरैरेतैः पीडामाभूदिति कमलिनिपत्रैः सन्नाहमिव करोतीति भावः। केचित्तु की
दृशं वर्म। अविरलनिपततित्तमदनशरादवनाय रक्षणाय भवदिव संपद्यमान
मिवेति व्याकुर्वन्ति। अवनं रक्षणे प्रीतावपि तिविश्वप्रकाशः। व्यथा सहस्थलं मर्मस्थ
पि विशालं विस्तीर्णमपि। भवदवनायेति प्रथममास्थाने सख्यास्नेहाधिक्यं सूचितं

अविरलनिपतितमदनशरादिव भवदवनाय विशालं। स्वहृदयमर्मणि
वर्मकरोति सजलनलिनीदलजालं॥ धा कुसुमविशिखशरतल्पम
नल्पविलासकलाकमनीयं। व्रतमिव तव परिरंभसुखाय करोति स

तेन दूतिकर्मकुशलत्वमपि कथितं॥ धा कुसुमेति। सा कुसुमशयनीयं पुष्पशय्यां करो
ति रचयति। कीदृशं। अनल्पविलासकलया बहुनक्रीडाकलया कमनीयं काङ्क्षणीयं।
एवंभूतावस्थायामपि सदा गमनाशया। अनुरागयत्नेन कुसुमशय्यामारचय्य त्वमा
गत न दृष्टिरेव तिष्ठतीति भावः। किमिव। कुसुमविशिखः कामः तस्य ये शराः कुसुमरू
पा। तेषामतल्पं शय्या यत्र नादृशं व्रतमिव। किमर्थं। तव परिरंभसुखाय आलिंगनसुख
प्राप्तये। तल्पतुल्यायनीयस्यात तल्प मदकलत्रयोरिति विश्वः। एभिश्लोकैः पदैरुद्वेगाख्या
पंचम्यवस्था कथिता। सुखस्पर्शं पुष्पमपि बाणतुल्यं भवतीति ध्वनितं। अथवा। सा
अनल्पविलासकला। कमनीयं कुसुमशयनीयं तव परिरंभसुखाय कुसुमविशिख
शरतल्पं व्रतमिव करोतीत्यर्थः॥ ७॥ वहतीत्यादि। सा उदारं सुंदरमाननकमलं मुखपद्म
वहति। धारयति। प्रेमामृतार्द्रा तत्सेन उदारमितिवा। कीदृशं। वलितैरनंगग्रस

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

णायतिर्यक्कृतासारित्तविलोचनेन नेत्रे एव जलधारोरसवर्षिणौ मेघौ यत्र तादृशौ। तत्र नि
रंतराश्रुवर्षित्वेन नेत्रयोर्जलधरत्वेन निरूपणं कमिव चंद्रमिव। कीदृशं। विकरा
लाः विकरालाः बाया विधुंतुदस्य राहोर्दंतास्तैर्यद्दलनं पीडनं तस्माद्गलिता प्रच्युता
मृतस्य धारा यतः तादृशं। अत्र मुखस्य विधुना नेत्रजलस्य चामृतं धारया सादृश्या
च्छ्लाघ्योपमा बाध्या तथा चानेन चैवर्ण्यमिति ध्वनितं विकटः सरे प्रोक्तो विकरालवि
करालयोरिति विश्वः। तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः इत्यमरः॥४॥ वि
लिखतीति। किंच रहसि एकांते कुरंगमदेन कस्तूर्या भवंतं लिखे

वहति च वलित विलोचन जलभरमाननकमलमुदारं। विधुमिवाव
कट विधुंतुददंतदलनगलितामृतधारं॥ मा०॥ लिखति रहसि कुरंगमदे
न भवंतमसमशरभूतं। प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतं॥ मा०॥

ति। कीदृशं। असमशरभूतं कामरूपिणं तेऽधः आसनस्थाने मकरं विनिधाय स्वीयकरे
नवचूतं नूतनाम्रमंजरीरूपं शरं बाणं च विनिधाय प्रणमति नमस्करोति। मकरवाहनत्वं
मेव मोक्षमिति संतापयसीति प्रणम्य प्रेष्ठं त्वां याचते इति भावः। तथा च वाहनारूढप्रियत
मः श्रीघ्रमागमिष्यतीति वाहनं लिखितमिति ध्वनितं विरहिणी व्यापारश्च कथितः।
नदाहभरतः देवतापूजनं कुर्याद्बाहुलिमुखे बलिं। लिखेत्कांतप्रतिकृतिं पाठयेच्छुकसा
रिकाः। गणयेच्चावधिदिनं गीतं गायेत्तदाश्रितं। एवं विधवियोगेन नयेत्कालं वियोगि
नीति। मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरिगंधश्च वेतिहारावली। यद्यपि वियोगिन्याः का
ममूर्तेर्लेखनं न घटते तथाप्यत्र श्रीकृष्णस्य कंदर्परूपत्वात्तदाक्रांतचित्तत्वेन तद्रूपेण
लेखनं॥५॥ प्रतिपदमिति। प्रतिपदमितस्ततश्चलंती पदं पदं प्रतिवचनं प्रतीत्य वा
रतिनिगदितिजल्पति। हे माधव तव चरणे अहं पतिता त्वां नमामि। सर्वः। त्वयि विमुखे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

हा कथं परमानंदजनकोपि कामस्तदाश्लेषो विपरीतमिव चरतीति हरिणीशब्देन
एवंभूतायामवस्थायामस्याः मृग्या इव त्वद्वियोगे स्नेहाधिक्यमिति ध्वनितं ॥ शा
र्दूलविक्रीडितं छंदः ॥२८॥ प्रथमपदेतद्ग्लान्यावस्था चित्रोक्ता अष्टमी व्याध्यवस्था
कंपिता ॥ तल्लक्षणं ॥ अभिष्टसंगमाभावाद्व्याधिः संतापलक्षणः ॥ अत्र संताप
निःश्वासौ शीतवस्तुनिषेधनं ॥ नोत्तरं भाषते प्रश्नेन गातं न शृणोति चेति ॥ तदे
व गीतेन प्रपंचयति ॥ स्तनविनिहितमपीति गीतस्यास्य देशाख्यरागः तस्य लक्षणं ॥
आस्फोटनाविष्कृतरोमहर्षा नि ॥

स्तनविनिहितमपि हारमुदारं ॥ सा मनुते कृशतनुरतिभारं ॥ध्रु॥
राधिका विरहे तव केशव ॥ ध्रुवपदं ॥

युद्धसन्नद्धविशालबाहुः प्रांशुः प्रचंडद्युतिरिंदुगौरः देशाख्यरागः किल मल्ल
मूर्तिरिति ॥ एकतालीतालश्च लक्षणं गीतास्य स्यात् ॥ हे केशव तव विरहे साराधि
का अनुकंप्या राधा ॥ स्तनविनिहितमपि स्तनयोरुपरि धृतमपि उदारं मुक्ता
हारं संभोगादौ स्वांगसंसर्गित्वादत्तं हारं ॥ अथवा पूर्वं येन स्वकंठधृतेन तव
संगमः प्राप्तस्तं अत एवोदारं बहुप्रदमपि अतिभारं मनुते ॥ तत्र हेतुः कृशत
त नुर्यस्याः इति ॥ अति कृशीयास स्त्रीजनैः प्राणरक्षार्थं वक्षसि समर्पितं तद्धारणे
अशक्या सा त्वया प्राणनीयेति भावः ॥ अनेन कार्श्यरूपो व्याधिरुक्तः ॥ कृशता
रूपोनुभावश्चायं ॥ तथा च कं सुखं तस्येशो नियंता केशः सर्वेषां सुखप्रद इत्य
र्थः ॥ एवं अमृतं मृतस्युत्तिजीवनं तद्रूपः केशः अश्वा सौवश्च केशवः ॥ एतादृशोन्व
या एवंभूता प्रणयिणी मत्सखी दुःखिता भवतीति नोचितमिति केशवेति सं
बोधनेन ध्वनितं ॥१॥ सरसमिति ॥ अपि च सा मलजपंकचंदनद्रवं वपुषि दे

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हेसखाकं यथास्यादेवं विषमिवपश्यति। कीदृशं सरसमसृणं स्निग्धार्द्रमपि। मसृणो कर्कशोस्निग्धे इति मेदिनीकारः। पंकः कर्दममपारयोरिति विश्वः। सरसः रसोद्बोधकरतिया॥३॥ श्वसितपवनं श्वासवायुं वहतिधत्तेमिति। कीदृशं अनुपमं परिणाहं उपमारहितः परिणाहो दैर्घ्यं यस्य तं कमिवाका मान्निमिव। कीदृशं सदाहं। सदाहं यथास्यात्तथा वहतीनिचा॥३॥ दिशि दिशीति। सा दिशि दिशि नयननलिनं नेत्रपद्मं किरति क्षिपति। कीदृशं। सजलकणजालं जलकणजालैः जलकणिकासमूहैः सहितं। किमिव विगलितं नालं यस्य एवंभूतं नलिनमिव। आर्यसाक्षेपा नोद्धृतिर्मूलपाय

सरसमसृणमपि मलयजपंकं। पश्यति विषमिव वपुषिसरसांकं॥२॥ श्वसित पवनमनुपमपरिणाहं। विरहदहनमिव वहति सदाहं॥३॥ दिशि दिशि किरति सजलकणजालं। नयननलिनमिव विगलितनालं॥४॥ नयन विषयमपि किसलयतल्पं। कलयति विहितहुताशनकल्पं॥५॥ त्यजति न पाणितलेन कपोलं। बालशशिनमिव सायमलोलं॥६॥

नयनावलोकनेन सक्तनालसजलप्रक्षिप्तपद्मेनोपलक्षितं। न यस्य स्नेहास्य नेत्र पद्मेन त्वदागमनमार्गरचनं करोतीति सपिध्वनितं॥४॥ किंच किसलयतल्पं नवपल्लव रचनीयं। विहितो हुताशनस्याग्नेर्विकल्पः संशयो यत्र तादृशं कलयति। किंभूतं नयनविषयमपि दृश्यमानमपि प्रसरोपलभ्यमानमपि निवा। अयवादृगोचरमपि वस्था चेयं कथिता॥५॥ त्यजतीति। सा सायं सध्यासये पाणितलेन कपोलं न त्यजति। की दृशं अलोलं अचञ्चलं दिवसस्तु यथाकथंचित् नीयते रात्रिस्तु गायमाना कथं नेतव्येति। कपोलपाणितलौ सायं चिन्तयतीति भावः। कमिव बालशशिनमिव प्रतिपच्चंद्रमिव प्रतिपदि गस्याद्वलनात् ऽमवा द्वितीयाचंद्रमिव सुरुवाग्रस्यकरतलकलत ५७

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

याऽर्धस्यदृश्यमानतया विरहेण पांडुतया। सायमुदयेनालोनया कम्रालेन चद्दिनाया चंद्रसा
म्याइयं चजडावस्थानदुक्तं। यत्र ध्यायति निःसंज्ञजडता सा प्रकीर्तिता। अत्र स्पष्टानि भिन्न
ले विवर्णं विविधिलांगत्ता। अकांडहं कृतिसं भानिश्वासकृन्तादयइति॥ हे हरि रिति। सा
निकाममनिन्नायेन हरिरिति हारीति जपति केवा विरहेण त्वां हृयोगेन विहितमार ध्यमर
णं यस्याः सैव। कथंयथा स्या सैकामं सा मिला षं। एवकं मादूत्वाम्यवस्थायां प्राप्तायामपि
साभिलाषमिति। तवानुरागं कुर्वाणा भिन्ने व शरीरे तव संगमामृतं काययमाणा चि
तामणिरूपस्य सर्वस्यभूतं नवमंगलरूपं नामजपति। परमेष्ठमंत्रं च दावर्तयतीत्यर्थः।
मनोहरगुणविशिष्टत्वाद्धरिरिति अखिलक्लेशाहरणाद्वा। अत्र प्रासभावे। अन्यथोज
न्मांतरे स एव वल्लभो भूयात्। अंतेमतिः सा गतिरिति न्यायात्। एवम्॥

हरि रिति हरिरिति जपति सकामं। विरहविहितमरणेव निकामं॥७॥

नुरागे दशावस्थाः कथिताः। तदुक्तं। अलोकालापसंमूढरागाकुलितचेतसोः। नयोर्भवि
दसंप्राप्तौ दशावस्था स्मरो यथेति। अभिलाषोथ चिंतास्मृती स्मृतिश्च गुणकीर्तनं। उद्वे
गो थ प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेव च। जडता मरणं चेति दशमी जायते क्रमात्। असंप्रा
सो भवस्सलास्तयोर्दश दशा यथेति शृंगारतिलके। अत्र तु निःसानंदरूपयो मधुररस
विग्रहयोः नवावस्था एव संमताः। अनुरागकाष्ठां दर्शयन् तदाभासत्वं दर्शितः। सा क्षांतुके
वा श्रीकृष्णस्य माधुर्यभरं दर्शनाये वशुकादिभिस्तादृग्जनेन निरूपितं। तेन नव
ना भिहलक्षणं कृतं। तत्र व्याधिलक्षणं। संतापवेदना प्रायो दीर्घश्वाससमाकुलः। तनूक
ततनुर्व्याधिरश्मोजायते यथेति। त्रोभाणां भिदा पूर्वमेव दर्शिताः। यद्यपि कटुपरिणाम
इव एते प्रभासंते तदप्यानंदरूपानुरागमूलत्वात् परमानंदनिधानश्रीमद्भगवदाश्रय
त्वात्। चमत्कारि महानंदरसचिकारित्वाच्च ने भाव कलाच्चानंदसंदोहाएव ह्येते भावा इ
ति सिद्धांतः वस्तुतस्तु न दुःखमयाः॥७॥ श्रीजयदेवेति। इत्यमुनाप्रकारेण श्रीजयदेवस्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

णितं श्रीराधिकासख्या गीतं श्रीकृष्णं प्रत्युपनीतं प्रापितं केशवपदं सुखमनुत्सरय
श्रीराधांभिस्मरणेन श्रीकृष्णस्य चरणप्रीतिं रांचिदधतु अथवा यत्सख्याः श्रीकृ
ष्णं प्रतिकथितं तदेव श्रीजयदेवेन रागतालादिना बद्धं गीतं गायतां शृण्वतां सुखयतु
केशवपदं तु पनीतं समर्पितं केशवस्य पदं स्थानं वैकुंठलोकं तत्रोपनीतं वा वैकुंठ
लोके तु गीयत इति भावः अथवा उपनीतं उपस्थितं गीतं केशवपदं केशवः पदं
स्थानं त्राणं वायस्य स वैष्णवः तं सुखयतु केशवस्य पदं स्थानमिति वा पदस्थाने
त्राण्यंच संज्ञिधि व्यवसाययोः त्राणेपि पदमाख्यातमिति विश्वः ॥ ८ ॥ एवं दश
म्यवस्था पर्यंतं विरहोद्रेकं श्रुत्वा निरूपाय मत्वा स्वयं च किंचिच्चिंतं प्रत्याह हे स्ववैद्यप्र
तिमाः स्ववैद्यः धन्वंतरिः स त्वं तिमा प्रतिबिंबियस्य तादृशाकृपश्राधिकेि विरह व्या
धिचिकित्सकतया त्वं प्रसीदसि प्रसन्नो भवसि तदा एता चस्य तनुज्वरे
श्रीजयदेवभणितमिति गीतं तु लयतु केशवपदमुपनीतं ॥ ८ ॥ राधि०
कामसंतापों साचरत्तनुः तद्योगा सौंदर्यादिभिः श्रेष्ठा तनुर्यस्याः सा तरसा तु संभो
गश्रृंगाररसरूपाधरामृतसंजीवने महौषधात् किं न जियेदपि जीवेदेव अन्यथा तद्र
सव्यतिरिक्तत्वेन तया हस्तको पि सक्तप्रायो भविष्यतीत्यर्थः संप्रति मूर्छा यां च कु मपा
रयंत्या तया हस्तकेन सुखमुपवन्हितो त्वं संगमाभावसो पि सज्जतीति भावः अथवा
अन्यथापरो हे स्ताकः हस्तः क्रिया प्रकारः वैद्योपचारः सत्कर इत्यर्थः क्वचित्तो न्यथाना
तकह इति पाठः तदा न्यथा य दि न प्रसीदसि तदा स्वत्तः तवापेक्षया न कोन आपत्यमेवात
कह इत्यर्थः तदेव का मज्वरजनितचेष्टितमनुवर्णयति सा रोमांचती सा दि रोमांचनि
पुलकोद्गमयतीत्यर्थः सीत्करोति सीत्कारो ति सीत्कारशब्दमनुकरोति मा किलासं रोमो
द्गमो द्गमनं कंठध्वनि करोतीत्यर्थः विलपति शब्देन मिलितः इत्यादि चिलापं करोति
तक विरोषिणो कठ्यास्वद्गुणानुलमयति कथयतीति या उत्कं पथेमय स्याविश्लेषसोढव्यर्थ
निकंपमुक्तोसती तामेतिलग्लानाभवतिअनननेपथुनेवण्यंरूपश्रसालिकः कथितः ४८

गायतिकथंप्ल्यतेमिश्रितयमतीतिविश्लिवयादुद्गमतिउशंकारः

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अनेनउन्मादः कथितः। तस्य विप्राणानि। प्रमीलती वा व्यक्रमेणचक्षुमीलितं स्या
त्तथिमनो धारयति। हृदि स्फुरिति उच्चातिगच्छति। कालेनेन क्षीणतया प्रमतति
त्वेय्य ग्रातिमूर्छा प्राप्नोति। अनेनमूर्छा कथिता। अपि शब्देन एतावस्थामप्य वस्था
यांसकलगुणगणालयं अशेषनायकशिरोरत्नं त्वामेव परमरसज्ञा सा पुलकादि
भि: सात्विकैः सीत्कारादिभिरनुभावैश्चितनादिभिर्व्यभिचारिभिरभिलाषाच्च स्था
भिश्च सीगर सोदयेन कामयते। सा सर्वथैव त्वया प्राणनीया। तथा च तस्याः संगमेद्ग
नमधुररसोत्सवः आस्वादनीयः इति भावः। वरतनुरनेन त्वयापित द्विरहं सोढुमक्षु
क्ष्यइतिध्वनितं ज्वरव्याधावेवं विधानि लक्षणानि भवंतीति। श्रीतादिनारोमाञ्चति
सारामांचति सीत्करोति विलपसकंपते। ताम्यति ध्यायत्युद्भ्रमति प्रमील
ति पतत्याति मूर्छत्यपि। एतावत्स तनुज्वरवरतनुर्जीविन्न किंतरसात्वं
वत्राति मप्रसीदसियदि सत्कोन्यशाहरतानः। स्मरातुरां देवतेये वहच
त्वद्दृगसंगामृतमात्र साध्यां। विमुक्त बाधां मुरुष्व वज्ञादपिदारुणोसि।३०।
लपति मोहाच्च किंचिद्वदति। कंपयुक्ता भवति चिंतयति। कथं जीवामि। सा दिक्षु मभि
ला निमाग्नोति। अबलत्तया क्षितौ निमीलति भूमौ लुठंति। दाट्येन वातेनोद्द्ठति
मूर्छां प्राप्नोति एवं विधेपि ज्वरे महावैद्य प्रमुक्त सिद्धरसा जीवद्वा। तथा च संगम
रसादस्या पिजीवनमित्यर्थः। क्रियादीपकोयमलंकारः। शार्दूलविक्रीडितं छंदः।
अपीतिश्लेषयति। स्मरातुरा ति। हे देवते च चद्दच देव वेय्या वध्वीनी कुमारीता भ्यामपि
मनोहरमूर्त्ति त्वयरति जीवनरसज्ञे ति वा। अस्माकमिष्टदेवता रूपम नोज्ञ वेद्या पुनः
पुनः विरहव्याधेः रक्षणात्। उपसमीपेस्मिन्नेव वनेनी कटे वर्तमानां राधां कथं स्मृ
तां स्मरातुरां कामेन रुग्णां भग्नां विमुक्त बाधां विगत पीडां न कुरुषे न करोषि। द्र
द्रवज्रादपि दारुणोसि कठिणोसि। अथवा हे उपेंद्र

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

यत्नेणाप्यत्राकथंकर्मयेनत्वयासाध्यते। अतः स्वरक्षणार्थमिंद्रेण त्वं तन्नतेनवज्रादपिक
ठिनः सुरसर्थः। नत्वोषधंनिवार्यसंपादनीयं किमेवलमुपालभ्यते आह। त्वदंगसंग एवय
दमृतंपरमानंदरूपजीवनौषधंतन्मात्रसाध्यं। नदेकप्रतीकारो अथवा त्वदंगसंगः तया
गसुखमिति वासंगसुखं तथासक्तिरिति रलकोशः। उपेंद्रवज्रानामएतच्छंदः॥२॥ न
नुयावदहमागमिष्यामि तावच्छीतोपचारैरूपचर्यतामित्यत आह। कंदर्पेत्यादि। आहो अश्च
र्यं अस्याश्रमेतश्चितं चंदनचंद्रमः कमलिनी चिंतासु मलयजसुधांशुपद्मिनीस्मरणे
पि संताम्यति ग्लानिं प्राप्नोति। तत्रापि चिरं। कि

कंदर्पज्वरसंज्वरातुरतनोराश्चर्यमस्याश्चिरं चेतश्चंदनचंद्रमः
कमलिनीचिंतासु संताम्यति। किंतु क्लांतिरसेन शीतलतरं त्वा
मेकमेव प्रियं ध्यायती रहसि स्थिता कथमपि क्षीणा क्षणं प्राणिति

भूतायाः कंदर्पज्वरेण यः संज्वरः संतापः तेनातुरस्तनोर्व्यथितदेहायाः विरोधोयमलंकारः
नत्वेतादृक्संतापेन कथंजीवतीति। अन्यदप्याश्चर्यमहा। किंचिति। रहस्येकांते स्थिता
त्वामेकमेव प्रियं एकं वा द्वितीयं अन्यनिरपेक्षमपिसंबंधः। प्रियं मासवल्लभं अतएव क्लां
तिरसेन शीतलतरं अननुभूता। श्चितापेन अतिशायेन शीतलं नत्वाभूतमपि त्वामेवएक
न मेव प्रियं अन्यवल्लभामिनिवा ध्यायंती कथमपि महता कष्टेन क्षीणा कृशा क्षणं प्राणि
ति क्षणमात्रं जीवंति। अस्मान्नैव क्षणे त्वया तत्समीपे गंतव्यमिति भावः पुनस्तस्याः द
र्शनमपि ते दुर्लभमिति सूचयति। अथवा क्षणं प्रतिक्षणं ध्यायंतीति योज्यं। यस्याचि
तनेन जीवति। तस्य दर्शनेन निरुजा भविष्यतीति किं वक्तव्यं। शीतलात्ताम्यति जीव
तिचेत्साश्चर्यं दृष्टिं। क्लांतिवशेन शीतलतेनुमिति पाठः क्लांतिवशेन क्रमाभिनादनहे

प

प्रमो॥ क्रांति यत्रोतिनिवारनः सूर्येनपेपस्याविति विश्वः। शीतलाकामज्वरजनितसं
तापहरानुयस्यतामिति। ज्वरे विरहश्रीतलापपिजीवती स्याश्चर्य। शार्दूलविक्रीडि
तं छंदः॥३॥ पुनरपि उद्दीपनविभावेन विरहोद्रेकमाह। ययोः श्रीराधयोत्तवसंगमे
पितेविरहैः क्षणमपि नसेहेन सोढः। कथंभूतयानयनयोः पक्ष्मिमिलितं निमेच
तेनखिन्नया खेदयुक्तया। किमिति धात्राचक्षुषोर्निमिषः सृष्टो यतः प्रियतमा
वलोकेप्रत्यहो भवती तदुक्तं। जनदी स्ततां पक्ष्मकृद्ब्रह्मामिति। सा सो चिरविर
हेणरसालस्याम्रस्यशाखां पुष्पितां ग्रमागो यस्यास्तां दृष्ट्वा वसतेकथं श्वसिति

क्षणपिविरहः पुरानसेहेनयन निमीलनखिन्नयायया ते। श्वसि
तिकथमसौ रसालशाखं चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताग्रां॥ वृष्टि
व्याकुलावनरसाद धृतगोवर्धनहि त्रिवल्लववल्लभाभिराधिकानंद
श्चिरंचुंबितः। दर्पेणेवनदर्पिताधरतरी सिंदूरमुद्रांकितो बाहुगोपतनोतु भव

केनप्रकारेणजीवेतु। दुःखवलितानि निःश्वसितानि वहतीमिवा। छं दोपि पुष्पिताग्रा
नामकमिति॥ १॥ वृष्टिव्याकुलेति। कंसद्विषः श्रीकृष्णस्य बाहुः भवतः शुभ्रंवो श्रेयां
संकल्पाणानितनोतु विस्तारयतु। अन्योपिवरः सो नैदिस्सितेप्रयच्छतीति बाहोः कर्तृ
त्वयामर्थ्यसूचनार्थमत्र कंसद्विट्पदोपादानं। कथंभूतस्य गोपतनोः परमोदार
श्रीगोपराजकेलीतत्वस्यदानृत्वेदंत्यमिति। उद्धृत्यगोपवर्धनं गिरिं विभ्यन्। कृतः
वृष्ट्याव्याकुलंय द्गोकुलंतस्ययद्देवनंपालनंतत्ररसोरागो वार्यचातस्मात्। कथंभूतो
बाहुः। बल्लवबल्लुवाभिनहि यामिः। अधिकानंदाश्चिरंचुंबितः। पुनः कीदृशः दर्पेण सौ
भाग्यमदेनत्ताभिश्चुंबितोथ मर्पिताया धरतटीनयासिंदूरमुद्रांकितश्चिन्हितः। ध
भरतटपएवभिंदूरद्रका स्ताभिरितिवा॥ शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं॥ इति श्रीगीतगोविं
दे नवमप्रबंधः॥ ९॥ श्रीगीत॰ स्निग्धमधुसूदनोनामचतुर्थः॥ ४॥

हेः॥ विद्धसमकंलिम्रां॥ तः

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गीत०
५०

पूर्वसर्गे श्रीराधायाः प्रेमचेष्टितं निरूप्येदानीं पंचमसर्गे श्रीकृष्णचेष्टितं वर्णयति। तत्र प्रियायाः विरहं चरितं च श्रुत्वा तापमितस्त्रस्तः संकेतनिकुंजे स्थितः स सापराधया त्वं कममनं हृदयः स्वयमगच्छन् विरहदुःखानिवेदनानुनीयानीयतामिति सखीमहितवान्। अहमिहेत्यादि। इति मधुरिपुणा एवं प्रकारेण स्वयं नियुक्ता आज्ञप्ता सखी एत्य राधां इदं वक्ष्यमाणं जगद उवाच। स्वयं मधुरिपुणेति यातिरिरः कथिता। इति कांत्वं राधायाः हि गच्छ मद्वचनेन सामनुनीय। मनु सामानवती स्वयमेव गत्वा अनुनीयतां कृतापराधेन मया क्षीसोवक्तं नत्रा क्यते अत स्त्वं अनुनयेति भावः। चानयेथाः म सीमीपमानय। ननु कदाचित् सा यदि आयास्यता। चपलस्त्वन लज्ज से चेत तत्र दैन्यमाह। अहं तदेकनिष्ठ इहैव तां बहुकालं मतीक्षमाणस्तिष्ठामीति॥२॥ यत्सौ से जगदत्तदेव गीतेन कथयति। वहतीत्यादि।

अहमिह निवसामि याहि राधामनुनय मद्वचनेन चानयेथाः। इति मधुरिपुणा सखी नियुक्ता स्वयमिदमेत्य पुनर्जगाद राधां॥३॥ वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय। स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलनाय॥१॥ तदविरहे वनमाली सखि सीदति॥ ध्रुवपदं॥

गीतस्यास्य वराडीरागः रूपकतालः। रागलक्षणं तु। विनोदयंती दयितं सुकेशी सुकंकणा चामरचालनेन कर्णे दधाना सुरपुण्यगुच्छं वराङ्गना येयं कथिता वराडी इति। उद्दीपनविभावैः विरहोद्रेकमाह। हे सखि। वनमाली श्रीकृष्णस्तव विरहे त्वद्वियोगे सीदति। वनमालां धारयन्नपि अवसानो भवति। सुरतोत्सवे बहुयनादिभिः प्रासीतृदंग संसर्गिणी मालां धारयन्नपि अवसानो भवति। तत्र वनमाली पदोपादानो अथवा सकान्यसगः तव संकेतमनोरमनिकुंजे वनमाला विनीया वतनिजनतो। विरक्तं गन्तव्यमिति भावः। ध्रुवपदं। कं सति। मलयसमीरे मलयाचलसंबंधि वातवहति। किंकृत्वा मदनं काममुपनिधाय समीपमानीय

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पूर्वसर्गे श्रीराधायाः प्रेमचेष्टितं निरूप्येदानीं पञ्चमसर्गे श्रीकृष्णचेष्टितं वर्णयति। तत्र प्रियायाः विरहं च रितं। अश्वातापमिस्थस्य संकेतनिकुंजे स्थितः स सापराधया गुंकमानेहृदयः स्वयमगच्छन् विरहदुःखं निवेदनानुनीयानीयतामिति सखीमहितवान्। अहमिसादि। इति मधुरिपुणा एवं प्रकारेण स्वयं नियुक्ता आज्ञप्ता सखी एतां राधां इदं वक्ष्यमाणं जगद उवाच। स्वयं मधुरिपुणेति यार्तिस्वरः कथितः। इति कां त्वं राधाया हि गच्छ मद्वचनेन सा मनुनीय। मनुसामानवती स्वयमेव गत्वानुनीयतां कृतापराधेन मया क्षौसो वक्तं न शक्यते अत त्वं अनुनयेति भावः। चानयेथाः मसीमीपमानया नानुकदाचित् सा यदि आयास्यता। चपलत्वं न लज्जसे चेत तत्र दैन्यमाह। अहं तदेकनिष्ठ इहैव तां बहुकालं मतीक्षमाणस्तिष्ठामीति। ॥२४॥ यत्नौसे जगद तदेव गीतेन कथयति। वहतीसादि।

अहमिह निवसामि याहि राधामनुनय मद्वचनेन चानयेथाः। इति मधुरिपुणा सखी नियुक्ता स्वयमिदमेत्य पुनर्जगाद राधां ॥२४॥ वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय। स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलनाय ॥१॥ तद विरहे वनमाली सखि सीदति ॥ ध्रुवपदं ॥

गीतस्यास्य वराडी रागः। रूपकतालः। रागलक्षणं तु विनोदयंती दपितं सुकेशी सुकंकणा चामरचालनेन। कर्णे दधाना सुरपुण्यगुच्छं वरांगनयं कथिता वराडीति। उद्दीपनविभावैः विरहोद्रेकमाह। हे सखि वनमाली श्रीकृष्णस्तव विरहे त्वद्वियोगे सीदति अवसानो भवति। लुत्तो सर्वेबहुयनादिभिः प्रासोत्वदंगसंसर्गिणी मालां धारन्तलुधि वणः सीदत्युत तस्मनि सेरेति वनमालीपदोपादानो। अथवा सकाम्यसगः तवसंकेतमनोरमनिकुंजे वनमाला यितीयावततिजनतो विश्वत्य गंतव्यमिति भावः। ध्रुवपदं। कं सति मलयसमीरे मलयाचलसंबंधिवातवहति। किं कृत्वा मदनं काममुपनिधाय समीपनिरुक्त

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दहतीति। किंच निशि निशिरमयूखे हिमकरे दहति सति संतापं जनयति सति मरणमनुकरोति। दशम्यवस्थाजनितपीडामनुभवति। दुःखानुभवेति तिरस्कृतश्चन्द्रः समस्तजनसंतापहरोपि सद्विश्लेषेलक्षावस्थरः दहतीति भवः। अनुकरोतीति। सनेन अनिष्टं वारितं। दशम्यवस्थासदृशी पीडामनुभवतीति। तस्याः प्राणाः ध्याकष्टेन जीवितं धार्येरेतीसर्थः। अथ च मदनविशिखे पतति सति कामबाणे मारयति सति विकलत्तरोति विलपत्सनित्रायेन विलापं करोति। हा प्रिये कासि रहस्यरसेत्ति। २। किंच। मधुपसमूहे मधू पिबंतीति मधुपा भ्रमरास्तेषां समूहे ध्वनिति गुंजति सति श्रवणं कर्णावपि दधाति हस्ताभ्यामाच्छादयति। एतेपि कामानुगाः मधुपानेन मत्ताः कामजयघोषं तद्धोषयंतीत्यतस्तैः कर्णमुद्रणं क

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति। पततिमदनविशिखे विलपति विकल
तरोति। ध्वनति मधुपसमूहे श्रवणमपिदधाति। मनसि वलितविरहे निशि
रुजमुपयाति। ३। वसति विपिनविताने सजति ललितधाम। लुठति धरणिशयने

दिविषयसागं नत्वामेवाह निशं कामयत इति भावः। महामधुरमोहनं ते वचनामृतं निपीयकेनान्यत्र रुचः। कृतिगोचरः क्रियते इति वा। ननु दिवा दृष्टिः कृतिनो द्विगुणसक्ते द्रियविषयः हृदि रात्रौ सुरपि स्यात्तत्राह। तद्विरहयुक्तेन मनसि रात्रौ अधिकपीडामुपयाति प्राप्नोति। निशि विरहव्याधेरुद्रेकात्। निशि तितद्वसपि प्रायेण क्षणस्यापि युगायमानसात्। ३। वसतीति। ननु बोधुभिरपेक्षितो सौ तेः कथं न सुखी क्रियते तत्राह। ललितं मनोहरं धाम पितुर्व्रजराजस्य व्रजरूपं स्थानं गृहं वा सजति जहाति। विपिनविताने वनविस्तारे वसति संतिष्ठते। सकलजनपरित्यागेन योगीव कांतारे निगूढं वसतः नैकुतः सुखमिति भावः। अथवा धाम शरीरं अखिललावण्यास्पदं श्रीविग्रहमपि त्वां विना नाना स्तत्र इत्यर्थः। धामदेहगृहरश्मिस्थानेजन्मप्रभावयोरिति विश्वप्रकाशः। धामशब्दार्थान् सर्वानपि सज तीति ध्वनितं। ननु किं प्रमाणं मय्येवेत्तानतीप्रीतिः तदनुभा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

वेनदर्चयिति। सततवल्लभः धरणिशयने भूमिशय्यायां लुठति। त्वच्चरणारविंदमकरंदसं
सिक्तश्रीवृंदारण्यभूमौ लुठनं करोति। अपिच। तव नाम। हे प्राणेश्वरि प्रिये राधे इति। ए
वं बहुवारं विलपति विशेषेण लपति अन्यसाधनं साध्यं सर्वं त्वदेकनिष्ठः त्वत्ध्यानं दानी
यति भावः।।४।। भणतीति। कविजयदेवे भणति कथयति सति विरहविलसितेन वियोग
विलासेन हरिः उदयतु आविर्भवतु अर्थात् गायतां शृण्वतां मनसि। कीदृशे मनसि रभ
सः प्रमोत्साहः तस्य विभवः प्राचुर्यं यत्र तादृशे।। केन सुकृतेन सुदुर्लभगोचदाराधनभूतात्व
रणं सुकृतेनेन। अथवा श्रीगीतनयजयदेवकृतं गीतितेन। परमश्रेष्ठदुःखश्रवणा महि
ध्यानतयाकुलचित्तां श्रीराधां दृष्ट्वा सखी स्पष्टितवाक् वक्ष्यमाणवर्तिपंचपदीयं दशमी।।५।। गो
इतिश्रीगीतगोविंदे दशमप्रबंधः।।१०।। ।।पूर्वयदुक्तं त्वदेकनिष्ठ।। ।। ।।

भणति कविजयदेवे विरहविलसितेन। मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु
सुकृतेन।।५।। पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरासादिताः सिद्धयस्तस्मिन्नेव निकु
ञ्जमन्मथमहातीर्थे पुनर्माधवः। ध्यायंस्त्वामनिशं जपन्नपि तवैवालो
पमन्त्रावलीं भूयस्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरिरम्भामृतं वाञ्छति।।२५।। ।।

त्वामेव वांछति। तदेव श्लोकेन द्रढयति। पूर्वमिति। हे सखि माधवः श्रीकृष्णः भूयः पुनः
त्वदीये कुंभाविव कुचौ तयोः निर्भरं गाढं यः परिरंभः आलिंगनं तदेवामृतं आमृतवस्तु
दुर्जीवनं संपादकं परमानंदसंदोहलक्षणं वांछति। अनेनामृतरसपूर्णाविमृतमयस्व
र्णकलशाविति ध्वनितं। माधवपदे न पूर्वोक्तगुणविशिष्टोपि त्वया वशीकृतः सन्नु
मैवमनतरतितस्यासौभाग्याधिक्यं सूचयन्नभिसारप्रेरितुं त्वरयति। ननु मया कथं वशी
कृतः कथं चेष्टदेवताराधनव्यतिरेकेण परमानंदं कामयते इत्यत आह। त्वामेवेष्टदेवता
मुनिशं निरंतरं ध्यायन् अपिच। तवालापा एव महामाधुर्यविशिष्टा रहसि संभाषणानि त
एव मंत्राः हृदि मनुरिवावर्तनं तासां आवली श्रेणी जपन्। ननु जपादिकं इष्टदेवतासंबंधि
तीर्थे कृतं स्फुटं सिध्यतीत्यत आह। निकुंजमन्मथमहातीर्थे मनोमथ्नातीति मन्मथः तद्रूपो ५१।।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हितोदरः मन्मथस्य विलासः साध्यते यत्रेति वा तन्महातीर्थं स्फुटमिति सिद्धकरं च तस्मिन्वस
सेन्। महत्त्वं दर्शयति। पूर्वपरा यत्र यस्मिन् तीर्थे प्रियाप्राणकोटिवल्लभया सह रति
पतेः कामस्य सिद्धयः आसीदिताः प्राप्ताः मंत्रावलीपदोपादानान् मालामंत्रत्वमस्य प्रति
पादितं। तेन सिद्धत्वात् तत्कालफलप्रदानसामर्थ्यं च। निकुंजे स्वनेनापि दुकूलं स्वत्र प्राप्ते त्रि
यां दत्ते मालामंत्रे तथैव च। वैदिकेषु च सर्वेषु सिद्धारी नैव चिंतयेत्। गृहगोष्ठवनाराम
नदीनगसुरालये। समीपे वा गुरोस्तस्य सिद्धिः स्यादुत्तरोत्तरेति एवं शब्देन निश्वाद दर्शितं।
चसन्निति यावत् सिद्धिस्तावत् स्थैर्यं च। एवं सदैव देवतां ध्यायन् सिद्धक्षेत्रसिद्धमंत्रान् जप
न् सिद्धक्षेत्रे सिद्धमंत्रान् जपन् अनन्यस्थिरः आशु सिद्धिं प्राप्नोतीति ध्वनितं इदं चतुरसो द्बोध
कं वर्णनं चातुर्यं तयोः स्फुटमुख्यशृंगार एव रसः॥२५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेषं। न कुरु नितंबिनि गमन
विलंबनमनुसर तं हृदयेशं॥१॥ धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली॥ध्रु०

एवं स्वविषयकानुरागं श्रुत्वा प्रसन्नां तां अभिसारयितुं उद्दीपनविभावं दर्शयंती सखी श्रीकृ
ष्णस्याभिसारमाह रतिसुखेत्यादिना। गीतस्यास्य गुर्जरी रागः। एकताली तालः। गीता
र्थस्तु हे नितंबिनि प्रशस्तनितंबवति। हृदयेशं प्राणकोटिप्रियं अनुसर अनुगच्छ यस्मा
च्छ्रीकृष्णो न त्वां विना क्षणमपि स्थातुं शक्यते तत्त्वया स्वमर्पितेन वशीकृतचित्तासि त्वं हृदये
शाभिसरणेन ध्वनितं। नवहृदयमीशोऽस्येति वा। तं नवहृदयानुवर्तिनमिति स्पष्टः। किंच।
हे नितंबवति मंदगामिन्यास्ते विलंबनमकार्यमिति नितंबिनीति संबोधनेन। अंतोग
मनविलंबने अभिसाराभकालातिक्रमं न कुरु मा कृथाः। कीदृशं अभिसारे गतं अ
भिसियते स्मिन्निति अभिसारः संकेतस्थानं तत्र गतं प्राप्तं। कीदृशेऽभिसारे। रतिसुखे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संभोगखलु संसारमुख्यं यत्र तादृशे। अथवा संभोगसुखाय सारे। पूर्णो सुरत संपत्ति संपाद
नेन सर्वस्वरूपे इत्यर्थः। कथंभूतं दमनः जगन्मोहनकाः तथापि मनः चित्तं हरतीति तथा
भूतो चपलोऽभिसारोचितमंडनक्रियाय स्यतं किं वक्तव्यं मंगसौष्ठवमित्यर्थः। अथवा मद
नं कामं मनश्च हरतीति तथा तं। अथवा। मदनं अनंगं मनोहरवेषं नटपंजन मूर्त्ति।
अनेन वीर्यवानिति नायकगुणउक्तः। मदनादपि मनोहरवेषोयस्येति वा। अनंगनाने
कर्म गत्वेन महाचित्तौकल्पाछीभ्रममभिसरणीयमिति भावः। संकेतस्थलं दर्शयति। यमुनायाः
तीरे वने गहने वनमालीकृतवनमालादिवेषः वसति। अन्येषामभिसारिकाः वंचयितुं वन
माला द्वितीयः तत्प्राप्तिनिमित्तमात्मानं संगोपय्य गहने संतिष्ठतइत्यर्थः। वनमाली सने
नालिंगनेनोत्सुकस्य ध्वनितो। कीदृशे। धीरो मंदः समीरे वायुर्यत्र तादृशे यमुनातीरे वने सने
नत्रैस्य सौगंध्यं च कथितं। त्रैगुण्य वायुनान्वेषितइत्यर्थः। धीरः चतुरो वा। भवतां सेवनाय गु
णैः सावधान इति। धीरपंडितमंदयोरिति इति श्रवपदं ॥१॥ ननु कथं मदर्थं सवाभिसरं
तिष्ठति। मय्यनुरक्तश्चेत् तत्राह। नामसमेतमित्यादिना। संप्रतितव वल्लभो मृदु अल्पा
व माज्ञानासैवं नामकीर्तनार्थं चितत्यापूर्यमाण तालो मलंयथा स्यात् तथा वंशं ध्वनतीति।
तवानुरागानुभावोयं। अभिसारसंकेतं दर्शयति। हे राधे प्राणेश्वरीति त्वं नाम सहितं यथा
स्यादेवं कृतः संकेतः संगोपनार्थं संज्ञागीतादिना यत्र तादृशं मया सह कृतः संकेतो यत्र
ति वा तादृशं तवाभिसाराया नुनयपूर्वकं वादयतइत्यर्थः। अथवा नामसमेतमित्या
दिना तव सौभाग्यस्थापनायैव साभिप्रेत्य कोदि वल्लभात दर्शनवाभिसारे तिष्ठंभी
तिय स्या मा यातु सारप्रसादस्यत्र माया शिति वादयते। किंच नन्विति संबोधने। तेत
नुसंगतः त्वदंगसंबंधीयः स्वल्पमपि संबंधी वायथा कथंचिद्दूरादि संसर्गवान्
पवनो वायुः तेन स्वभावादेव चलितं न तु नवप्रेरणान त्रापितवाटव्याः रेणुमपिब

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हुमनुते। यदृच्छया प्राप्तमणिकं यथा स्यादेवं माधिक्रियते। यन्मोहं तत्संसर्गि मरुता स्पृष्टं न
रजसा यत् स्फुरयते मा दृशो जनयति। यद्येवं तथा किं वक्तव्यं त्वद्गमरसः। तन्निति
पाठे हेतनु। हेतान्वितनु कान्दस्य संबोधने ह्रस्वः। अथवा। पूर्वं बहु मनुते ततश्च तनु
ते तानप्रतान मुद्रया ज्ञीनः परमानंद प्रदश्चायं रेणुरिति गायति। अतन्वन लघं अथ
मवेदेव मिति क्रियाविशेषणं च॥२॥ किंच तस्य सर्वेंद्रियाणां मनस प्रवृत्ति स्वप्य
पितां। स्त्रेह्साह। पतत्ति समोहनः परमकोमल पल्लवैः पुष्पदलैश्च परम सुकुमारा
ण्यां स्वकर पल्लवाभ्यां त्वदर्थं शयनं कंदर्पलीलोचितानां याम्यां विविधां विचित्र सांगंध्य
संसिक्तोपधानादिभिः रचयति निर्माति। रसावेगे नास्य। सचकितनयनं चचला
वलोकं सहितं यथा स्यादेवं तव पंथानं सदागमनवर्त्म पश्यति। एतौ इंद्रियाणां तत्सर नचक्षुरादि

२॥ नामसमेतं कृतसंकेतं वादयते मृदु वेणुं। बहु मनुते ननु ते तनुसंगत
पवनचलितमपि रेणुं॥२॥ पतति पतत्रे शंकितभवदुपयानं॥ रच
यति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पंथानं॥३॥

स्वं कथितं। तदेवाभिनयेन दर्शयति। कथंभूतं पंथानां शंकितभवदुपयानं। शंकितं भव
त्या उपयानं समीपे गमनं यत्र तादृशं सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः इति भवत्याः शब्द
स्य पुंस्त्वं। कसति। पतत्रे पक्षिणि पतति वृक्षात् वृक्षांतरं गच्छति सति। पुनः कसति। पत्रे वृक्ष
पत्रे विलसति। अनेन मनसस्तादात्म्यं दर्शितं। यथा कृष्णाभिसरत स्त्वयाप्यस्य भिम
रोचितं व्यापारयती भवेसाह। मुखरमिति। हे सखि कुंजं चल गच्छ। नीलनिचोलं प्रच्छद
टं शीलय परिधेहि। सतिमिरपुंजं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणं। उद्योते हि अभिस
र प्रतिबंधः स्यादिति। अथवा कीदृशं कुंजं तिमिरपुंजेनांधकारसमूहेन सहितं। तिमिर
पुंजं नीलनिचोलादिभिः अभिसारानुकूलरसपोषकसामग्री कथिता। गोरागयालयानी
लवस्त्रादिभिः शोभाविशेषतया मोहनस्यापि मोहनत्वं भविष्यति। निध्वनितां। पतिकूले वारयति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

मंजीरं नूपुरं सुजः कीदृशं अधीरं अमदंगत्याल्पमित्यर्थः। अतएवाभिसारे मुखरं वाचा
लं। समयोचितं न जानातीति तथाभूतं। न केवलमेवं किंतु केलिषु लोलं। चंचलं। केलिसु
लोलमिति पाठे केलौ क्रीडायामतिचंचलमित्यर्थः। कमिव रिपुमिव संभोगक्रीडानन्दगोष्ठी
सुधास्वादप्रतिबंधकत्वात्। रिपुमिव त्याज्यमिति भावः। केचित्तु शृंगारोपयोगित्वान्नूकमं
उधारणतात्पर्यमिति॥ ननु मंडनत्यागेन शोभाहानिः स्यादिति परस्परमीलितैर्भूष
णभूषणांगैरेव परमशोभा भविष्यतीत्यर्थं जनयन्नाह। उरसीति। हे पीतेन नूपुर टगोर
गि। मुरारेः। मुरयति वेष्टयति स्वभुजाभ्यां गाढमालिंगनेनेत्यायेति मुरं वेष्टने औणादि
क आरिप्रत्ययः। मुरारिः श्रीकृष्णः तस्य उरसि पक्षसि राजसि राजिष्यसीत्यर्थः। वर्तमान
सामीप्ये वर्तमानवद्वेति। लृट्योगे लट् कदारिति विपरीते पुरुषायित सुरत समये॥

मुखरमधीरं त्यज मंजीरं रिपुमिव केलिसुलोलं। चलसखि कुंजं सतिमि
रपुंजं शीलय नीलनिचोलं॥ध्रु॥ उरसि मुरारेरुपहितहारे घन इव तरल
बलाके। तडिदिव पीते रतिविपरीते राजसि सुकृतविपाके॥५॥ ॥

किं विशिष्टे उरसि उपहितहारे पुंभावमापन्नया त्वया तदालिंगनव्यवधानरूढभूषणरहित
स्वकीयकंठस्थितः। आलिंगनचातुर्येणैव शोभाविशेषदर्शनाय उपहितः समर्पितः हारो
मुक्ताहारो यस्मिन् तादृशे। तत्र दृष्टांते। कीदृशे इव घन इव तरलबलाके। तरलाचलाबलाकाब
लपंक्तिर्यत्र तादृशे। घन इव मेघ इव पुंभावचलितेन हारस्यापि चाचल्यं ध्वनितं। केव तडिदिव।
विचित्रविविधचमत्कारवती विद्युदिव दृष्टांतेनानेन सुरतकौशलं ध्वनितं। अभूतोपमेयं
कथितेति। विविधमंडितस्य जलमेघोपरि चंचलात्र कपंक्तिः तदुपरि बहुकालस्थैर्यवती
विविधविचित्रचमत्कारवती च विद्युल्लता यदि स्यात्तदा एव भवति। तदाभावात्तत्राल्पदृभि
प्रलोभनीयं। विशेषणमाह। कीदृशे उरसि सुकृतविपाके। सुकृतस्य शोभनाच
रितस्य विपाके विचित्रफलरूपे इत्यर्थः। विपिन रतौ सुकृतस्य सुष्ठु विलासरूपां च ५३॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रितस्यविपाकोयस्मिन्निति वा। तरलबलाकइत्यादिपदान्यपि तद्विशेषणानीतिवा।
तरलातरलाचचलाबलाकाकामकीसंभोगरसाक्रांतावर स्त्री यत्रतादृशे। पुनः की
दृशे। यितेगिरिधातुभिःकुंकुमादिनावामंडितलाताकासाक्रांतसाहारतिविपरीत
स्त्रियपुरुषायितंयवतादृशे सुकृतविपाके। तस्यसुकृतस्यविपाकः श्रीराधायाःता
दृशाचेष्टितरूपैवफलासिद्धिर्यस्मिन्नितिवा। अथवानायिकायाः संबोधनानि। उप
हितहारेइत्यादि उपहितः प्रथमसमागमेश्रीकृष्णेनोपहारीकृतः हारोयस्याःसातादृशे
अनेनदानादिकोपायोदर्शितः तथाचातवकंठधृतः तदुरसितस्मिन्समयेतादृशाशोभा
प्रदोभविष्यतीतिभावः पुनःकीदृशेरतिविपरीतारसिविपरीतंपुरुषायितंयस्याःतादृ
।

विगलितवसनंपरिहृतरसनघटयजघनमपिधानं॥ किसलय
शयनेपंकजनयनेनिधिमिवहर्षनिधानं॥ ६॥ धीरस०॥

तस्यसुकृतस्यपरमफलरूपेनाभिप्सितत्वात्। विपरीतरतेउत्सस्यैवविशेषणानीतिवा।
तदासुकृतविपाकेउभयोःपुण्यपरिपाकत्वात्। पितत्रहेतुःतरलबलाके तरएवउपहितह
रेहारेइति। बलकाबकपक्षोस्याद्बलाकाबिसकंटिका। बलाकाकामुकीत्रयाबलाकश्चब
कीमतइतिशाश्वतः। विपाकःकीरतिस्वादोपरिणामेचदुर्गताविति विश्वः। ५॥ पुरुषायि
तंनिरूप्येदानीनायककर्तृकंसूचयति। विगलितेत्यादि। हेपद्मयने। श्रीकृष्णरचि
तनवपल्लवशय्यायांजघनमारोपय। कीदृशंजघनंविगलितंवसनंविशेषेणस्वबलि
तंस्वयमेवकंदर्पकोटिरमणीयंका। तस्यसंगमेपरमरसज्ञायाःश्रृंगाररसविक्रमेणवस्त्र
नमन्मथशरमथितचित्तेनप्रेष्ठो नदूरीकृतोसुद्रघटिकाम स्मातादृशं। तेनेववाविग
लितवसनमितिचा। पुनःकीदृशंहर्षनिधानंपरमानंदं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्यावभिचारिगर्हं कमिव निधिरिव। नायकशिरोमणिरभिष्टधनमिव। अथवा। वि
परीतरतमेव वर्णयति। सदाह हे सखि किसलयशय्यायां पंकजनयने श्रीकृष्णे परि
हृतरशनादिलक्षणं स्वजघनं तस्मिन्योजयेत्यन्वयः। तादृशावसरे ईक्ष्यमाणरच
नाया अनुपयोगित्वाद्विगलितयत्नेनमित्यपियुक्तमेवा। अन्यत्समानं॥ दीर्घवि
लंबमाना दृष्टाम्भेदमेदरूपमुपायदर्शयति। हरिः सुंदरवरः अभिमानी अभित
सर्वतोभावेन त्वां प्रियां मानयती सभिमानी। लप्स्यति येन सोऽभिमानवानि
ति वा। अयमर्थः यथाहं अस्यातुलितवल्लभाहाभिति मानवती तथा सोपायं ममा
पीयवल्लभाम मामभिलषितं पूरयिष्यती सभिमानवानिति। अतो मधुरिपो मधु
वसतः तल्लोभकत्वेन रिपुयस्य तादृशस्य कामं संभ्रमणरूपाभिलाषं पूरयपरिपू

हरिरभिमानी रजनिरिदानीमियमपि याति विरामं। कुरु
मम वचनं सत्वररचनं पूरय मधुरिपुकामं॥७॥ध्रु॥

पुणांकांतः प्रियसहायेनानंदितः त्वया वशीकृतो भविष्यतीति भावः। मधुभ्रतरसा मधुव्रत
इव। मधुररसास्वादातुरस्य मधुरिपोरिति वा। अपि च। इयं रजनिः रात्रिरपि इदानीं सम्प्र
ति विरामं याति। अवसानं गच्छति। मद्वचनं यद्वाक्यं कुरु। कीदृशं सत्वररचनं त्वरासहितं
गमनं रचयती ति तादृशं। सत्वररचनं यथा स्यादेवं। चुलसरिकुजभिस्यादिलक्षणं मधु
कं कुर्विति वा। एवं कृतं अभिलाषपूरणे न रजन्यवसाने च यदितद्वद्राग्रहेण औदा
स्यमाचरेत्तदा अहेतु कचिरहदुःखज्वालाजालेपतनं भविष्यतीति मदीदर्शितः। केचि
च्चाभिमानी दर्पवानिति। व्याचंतित तद्राधायामनुकूलसाधृष्टनायकगुणविशिष्टे
न रसभंगः स्यादिति तन्नयुज्यते। कश्चिच्च हरिरतिमानीति पाठस्तदा नायककर्तृकसुर
तनिरूपणेन किं मय्येवं तस्य नैरपेक्ष्येणैव कर्तव्यमत आह। कामं कंदनं हरतीति हरिः सचासौ रति
प्रसंभोगस्तं बहुमानयती सर्थः रजनिश्च विराम विशेषेण रामम अभिरमण्याति प्राप्नोति एवं रसपोष

कामभीरुसुदायीसंपन्नेरहानीमिवमधुरिपोः संकोगं कांतुणां कुर्विति भावः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हुमनुते।यदृच्छयाप्राप्तमपिकिंयथास्यादेवमाद्रियते।धन्योहंतत्संसर्गिमरुतास्पृष्ट
रजसायत्स्वरूपतेमाहंभोजनइति।यद्येवंतथाकिंवक्तव्यंत्वंदुर्गमरसः।तच्चिंति
पाठे।हतनु।हेतन्वित्तनूशब्दस्यसंबोधनेह्रस्वः।अथवा।पूर्वंबहुमनुतेततश्चतनु
तेतानप्रतानमुद्रयाशीतः परमानंदप्रदश्चायंरेणुरितिगायति।अतनन्वचनलंबथ्य
भवेदेवभित्तिक्रियाविशेषणंच॥२॥किंचतस्यसर्वेंद्रियाणांमनसश्चवृत्तिस्त्वय्य
पिता।स्वेदृसाहं।पततिसमोहनः परमकोमलपल्लवैः पुष्पदलैश्चपरमसुकुमारा
भ्यांस्वकरपल्लवाभ्यांत्वदर्थंशयनंकंदर्पलीलोचिताशय्यांविविधंविचित्रसंगंध्य
संसिक्तोपधानादिभिः रचयतिनिर्मातिरसावेगेनास्याः सचकितनयनंचचला
वलोकंसहितंयथास्यादेवंतपपंथानेत्वदागमनवर्त्मपश्यति।एतैंद्रियाणांतत्सर नचसुरारि

१नाममसमेतंकृतसंकेतंवादयतेमृदुवेणुं।बहुमनुतेननुतेतनुसंगत
पवनचलितमपिरेणुं॥२॥पततिपतत्रेशंकितभवदुपयानं।रच
यतिशयनंसचकितनयनंपश्यतितवपंथानं॥३॥

त्वंकथितातदेवाभिनयेनदर्शयति।कथंभूतंपंथानंशंकितभवदुपयानंशंकितंभव
त्याउपयानेसमीपेगमनंयत्रतादृशंसर्वनाम्नावृत्तिमात्रेपुंवद्भावःइतिभवदस्तीशब्द
स्यपुंस्त्वं।कसतिपतत्रेपक्षिणिपततिवृक्षाद्वृक्षांतरंगच्छतिसति।पुनःकसतिपत्रेदल
पत्रेविलसति।अनेनमनसस्ताद्वास्यदर्शिता।यथाकृष्णोभिसृतस्तथात्वमप्यभिम
तोवितन्यापारयतीभवेसाह।मुखरमिति।हेसखिकुंजंचलगच्छ।नीलनिचोलंप्रच्छदप
टंशीलयपरिधेहि।सतिमिरपुंजं।यथास्यात्तथेति।क्रियाविशेषणं।उद्योतेहिअभिसा
रप्रतिबंधःस्यादिति।अथवा।कीदृशंकुंजंतिमिरपुंजेनांधकारसमूहेनसहितं।तिमिर
पुंजंनीलनिचोलादिभिरभिसारानुकूलरसयोगकसामग्रीकथिता।गोराग्यात्वयानी
लपटादिभिःशोभाविशेषलयामोहनस्यापिमोहनत्वंभविष्यति।निधुवनेतां।प्रतिकूलेवारयति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

५३॥ मंजीरं नूपुरं सज्जं। कीदृशं। अधीरं अमंदं अत्यंतमित्यर्थः। अतएवाभिसारे मुखरं वाचा
लं। समयोचितं न जानातीति तथाभूतं। न केवलमेवं किंतु केलिषु लोलं चंचलं। केलिसु
लोलमिति पाठे केलौ क्रीडायामतिचंचलमित्यर्थः। कमिव। रिपुमिव संभोगक्रीडानन्दगोष्ठी
सुधास्वादप्रतिबंधकत्वात्। रिपुमिवसाम्यमिति भावः। केचित्तु शृंगारोपयोगित्वान्नूपुरम
उधारणतात्पर्यमिति॥ ४॥ ननु मंडनसांगेन शोभाहानिः स्यादिति परस्परमीलितैर्भूष
णभूषणांगैरेव परमशोभा भविष्यति। एकं कंठं जनयं साहाउरसीति। हे पितेन चपुरटगौर
गि मुरारेः। मुरयति वेष्टयति स्वभुजाभ्यां गाढमालिंगने न तृष्णायेति मुरं वेष्टने ओणादि
कआरिप्रत्ययः। सुरारिः श्रीकृष्णः। तस्य उरसि पक्षसिराजसि राजिष्यसीत्यर्थः। वर्तमान
सामीप्ये वर्तमानवद्वेति। लट् योगे लट् कदाशिति विपरिते पुरुषायितसुरतसमये॥

मुखरमधीरं त्यज मंजीरं रिपुमिव केलिसुलोलं। चलसखि कुंजसतिमि
रपुंजं शीलय नीलनिचोलं॥ ध्रु॥ उरसि मुरारेरुपहितहारे घन इव तरल
बलाके। तडिदिव पीते रतिविपरीते राजसि सुकृतविपाके॥ ५॥ ॥

किंविशिष्टे उरसि उपहितहारे पुंभावमापन्नया त्वया त्वदालिंगनव्यवधानरूक्षणरहित
स्वकीयकंठस्थितः। आलिंगनचातुर्येण वशो भाविशेषदंतनायउपहितः समर्पितः हारो
मुक्ताहारो यस्मिन् तादृशे। तत्रोत्प्रेक्षते। कीदृशे। उर इव घन इव तरलबलाके तरराचलाबलाकाब
लपंक्तिर्यत्र तादृशे घन इव मेघ रयपुंभावचलितेन हारस्यापि चाचल्यं ध्वनितं। केचत्तु इदिवि
विचित्र विविधचमत्कारवती विद्युदिव दृष्टांतेनानेन सुरतकौशलं ध्वनितं। अभूतोपमेयं
कथितेति। विविधमंडितस्वजलमेघोपरि च चलात्र कपंक्तिः तदुपरि बहुकालस्थैर्यवती
विविधविचित्रचमत्कारवती च विद्युत्पदि स्यात्तदा एवं भवति। तदाभावात्तत्राल्पदृष्टि
प्रलोभनीयं। विशेषणमाह। कीदृशे उरसि सुकृतविपाके। सुकृतस्य शोभनाच
रितस्य विपाके विचित्रफलरूपे इत्यर्थः। विपितरतौ सुकृतस्य सुष्टुविलासरूपाच ५३॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रितस्यविपाकोयस्मिन्निति वा। तरलबलाकइत्यादिपदान्यपि तद्विशेषणानीतिवा।
तरलातरलाचचलाबलाकाकामकीसंभोगरसाकांतावरस्त्रीयत्रतादृशो। पुनःकी
दृशो। चितेगिरिधातुभिःकुंकुमादिनावामंडितलानत्कासाक्रान्तसाहार तिविपरीतं
स्त्रियापुरुषायितंयवतादृशे। सुकृतविपाके। तस्यसुकृतस्यविपाकःश्रीराधायाःता
दृशाचेष्टितरूपैवफलासिद्धिर्यस्मिन्निति वा। अथवानायिकायाःसंबोधनानि। उप
हितहारेइत्यादि उपहितःप्रथमसमागमेश्रीकृष्णेनोपहारीकृतःहारोयस्यास्तादृशे।
अनेनदानादिकोपायोदर्शितःतथाच। तवकंठधृतःतदुरसितस्मिन्समयेतादृशाशोभा
प्रदोभविष्यतीतिभावःपुनःकीदृशेरतिविपरितारसिविपरितंपुरुषयितंयस्याःतादृ
।

विगलितवसनंपरिहृतरसनघटयजघनमपिधानं॥ किसलय
शयनेपंकजनयने निधिमिवहर्षनिधानं॥६॥ धीरस०॥

तस्यसुकृतस्यपरमफलरूपेनेनाभिप्सितत्वात्। विपरीतरतेउत्सस्यैवविशेषणानीतिवा।
तदासुकृतविपाकेउभयोःपुण्यपरिपाकत्त। येतत्रहेतुःतरलबलाकेतएवउपहितह
रेहारेइति। बलकाबकपत्नीस्याद्बलाकाबिसकंटिका। बलाकाकामुकीत्यावलाकश्चब
कोमतइतिशाश्वतः। विपाककीर्तितस्वादेपरिणामेचदुर्गता वितिविश्वः। पुरुषायि
तंनिरूप्येदानीनायककर्तव्यंकेसूचयति। विगलितेत्यादि। हेपद्मयनेने। श्रीकृष्णरचि
तनवपल्लवशय्यायांजघनमारोपय। कीदृशंजघनंविगलितंवसनंचित्रोषेणस्ववलि
यस्मात अतोपिधानंमावरणंतद्रहितं। पुनःकीदृशंपरिहृतरशनं। पंकजरूपेणनयने
नमन्मथशरमथितचितेनप्रेष्ठोनदृरिकर्तोसुदृचटिकाम स्मात। दृशं। तेनेवनाविवि
लितवसनमितिचपुनःकीदृशंहर्षनिधानंपरमानंदं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्यावपि चारिग्रहं कमिव निधिरिव। नायकशिरोमणिरभिष्टधनमिव अथवा। वि
परीतरतमेव वर्णयति। सदाहहे सखि किसलयशय्यायां पंकजनयनेश्रीकृष्णोपरि
हृतरशनादिलक्षणं स्वजघनं तस्मिन्योजये सन्वयः। तादृशावसरे गृह्यमानरश
नायाअनुपयोगीत्सा द्विगलितयसेनभित्यपियुक्तमेवा। अन्यत्समानं॥ ७॥ वि
लंबमाना दृष्ट्वा खेदभेदरूपमुपायदन्त्र्ययति। हरिः सुंदरवरः अभिमानाअभित
सर्वतोभावे नत्वा प्रियां मानयतीत्यभिमानी। सुय्यतियेन्रो नअेमणोभिमानयोनि
तिवा। अयमर्थः यथाहं अस्या तुलितवल्लभाहाभिति मानवती। तथा सोपायं ममा
तीव वल्लभा मम माभिलषितं पूरयिष्यतीत्यभिमानवानिति। अतो मधुरिपोमधु
र्वसतः तक्षोभकत्वेन रिपुयस्यतादृशास्य कामं वेद्धमणरूपाभिलाषं पूरय परिपू
र्णतां प्रापय। रि

हरिरभिमानी रजनिरिदानीमियमपि याति विरामं। कुरु
मम वचनं सत्वररचनं पूरय मधुरिपुकामं॥ ७॥ ८॥

पुणां कांतः प्रियसहायेनानंदितः स्यावशीकृतो भविष्यतीति भावः। मधुअतरसा मधुव्रत
इव। मधुररसास्वादातुरस्य मधुरिपोरिति वा। अपि च। इयं रजनिः रात्रिरपि इदानीं सप्र
ति विरामं याति। अवसानं गच्छति। मद्वचनं यद्वाक्यं कुरु। कीदृशं सत्वररचनं त्वरासहितं।
गमनं रचयतीति तादृशं। सत्वररचनं यथा स्यादेवं। चुलसखिकुजभित्यादिलक्षणं मयु
तं कुर्विति वा। एवभूतश्रेष्ठाभिलाषपूरणे नरजन्यवसाने च यदि तद्दुराग्रहेण औदा
स्यमाचरेत दा अहेतुक चिरह दुःख ज्वालाजालेपतनं भविष्यतीति भेदोदर्शितः। केचि
च्चाभिमानी दर्पवानिति। व्याचतितत्। राधायामनुकूलसाधृष्टनायकगुणविरोधेल्ले
नरसभंगः स्यादिति तत्रयुज्यते। कश्चिच्च हरिरतिमानीतिपाठस्तदा नायककर्तृकसुर
तनिरूपणेन किंमयैवं तस्य नेरयेप्क्षणीय कर्तव्य मत आह। कामकंदने हरतीति हरिः स च असौ रति
श्च संभोगस्तं बहुमानयतीत्यर्थः रजनिश्च विरामविशेषणरामममन्तिरमणं याति प्राप्नोति एवं रसपोष

कामम्त्रीरसद्दोयिसंपन्नेरदानीमियमधुरिपोः संभोगकांक्षपूर्णाकुर्वितिभावः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

३ श्रीजयदेवेति। हे वैष्णवाः उक्तलक्षणं हरिं नमत प्रणमत एवं भक्तचरितानुशीलनेन भजते त्यर्थः। कीदृशं प्रमुदितमानंदयुक्तं हृदयं यस्य तादृशं प्रियासमागमोत्सुकमनेतिभावः। तेनाप्यतिदयासहितं भक्तप्रियत्वात्। अतिहरिं सर्वेत्तमं सर्वेति मान्नायिकाप्रसंगेन परिपूर्णगुणप्रकाशनात् अतिशयेन सर्वेषां मनोहरणात्। सदयं सतां अयः शुभावहो विधिर्यस्मात मिति। स्वानुभूतं वर्णितं। यथा लोके प्रसिद्धिरनया श्पथाहरिर्जयदेवस्य गृहे प्रकटीबभूवेति। कसति। श्रीजयदेवे परमरमणीयं परमः परमानंदस्वरूपत्वाद्रमणीयः रसवर्जितत्वात् रसश्चासौ रमणीयश्च परमरमणीयस्तं श्रीराधामोहनयोश्चरितं भणति सति। कीदृशो जयदेवः कृतहरिसेवः॥

श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयं। प्रमुदितहृदयं हरिमतिसदयं नमत सुकृतकमनीयं। ८। विकिरति मुहुः श्वासान्नाशा पुरो मुहुरीक्षते प्रविशति मुहुः कुंजं गुंजन्मुहुर्बहु ताम्यति। रचयति मुहुः शय्यां पर्याकुलं मुहुरीक्षते मदनकदनक्लांतः कांते प्रियस्तव वर्तते।

ता हरः उक्तलक्षणा सेवा येन तादृशे। कीदृशं। सुकृतकमनीयं। सुकृतैः शोभनाचरितैः कमनीयं कांक्षणीयं। कोटिसुकृतैः काम्यते तस्य दयमेव महत्प्रसंगेन प्राप्यतं इत्यर्थः हरेरेव विशेषणं वा परमरमणीयमिति सुकृतकमनीयं च। सुकृतैः शोभनैश्चरितैः कमनीयं सुंदरमित्यर्थः। अभिसारिका चात्र नायिका तल्लक्षणं। मदनानलसंतप्ता या भिसारयति प्रियं ज्योत्स्नी तमस्विनी। त्रियोग्या वरविभूषणा। स्वयं वाभिसरेद्यान्सा भवेदभिसारिकेति। ८। एकादशः प्रबंधः॥११॥ पुनरप्यभिसार गतस्य अन्य चेष्टितं निरूपयति विकिरतीति। हे कांते स्वकांसा चक्रा कृतवल्लभो तव प्रिय मदनस्य कामस्य त्वद्वियोगेन कदनं पीडनं तेन क्लांतो ग्लानो वर्तते। तथाविधः स किं करोति सत आह॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मुहुर्वारंवारंत्वदागमनचिंतयाश्वासान्संतापनिःश्वसितानिविकिरति।क्षिपति।पुरोग्रे
मुहुराशादिशः।ईक्षते।विलोकयति।आकुलतया।कस्यादिशः।कदावाआगमिष्यतीति
युगपदेवसर्वादिशः।पश्यतीत्यर्थः।तत्रापश्यन्मुहुः।संकेतनिकुंजंप्रविशति।केनापिमा
र्गेणकुंजंप्रविष्टोभविष्यतीतिमार्गंनिरीक्ष्यकुंजंप्रविशति।स्फुटत्याचातिशयोनिरूपि
तइतिभावः।कीदृशंनिकुंजंगुंजद्भ्रमरेशब्दंकुर्वत्।अतोबहुधिकमस्यास्यान्तथाताम्य
तिग्लानोभवति।एवंभूतोपित्वदनुरागेणमुहुर्वारंवारंकेनाप्यद्भुतक्रियाविशेषेणशय्या
रचनंकरोति।तत्रापिपरितः।आकुलंयथास्यादेवंमुहुरीक्षते।कैश्चिद्विचरतिमुहुःश्वा
सानाशाःपुरोमुहुरीक्षतेप्रविशतिमुहुःकुंजंकूजन्मुहुर्बहुतान्यतीतिपाठः।तदातासां
पुरोमुहुरीक्षतेलीध्यायतिकूजन्मुहुःहाप्रियेहा।

त्वद्वाम्येनसमंसमग्रमधुनातिग्मांशुरस्तंगतोगोविंदस्यमनोरथेन
चसमंप्राप्तंतमःसांद्रतां।कोकानांकरुणस्वरेणसदृशीदीर्घामदभ्य
र्थनातन्मुग्धेविफलंविलंबनमनोरम्योभिसारक्षणः॥२७॥

प्राणेश्वरीतिमुहुरार्तिनादंकुर्वन्बहुतान्यतीत्यर्थः।हरिणीछंदः।दीपकोयमलंकारश्च॥२६॥
इदानींसांप्रतमेवगंतुंसांप्रतमितिहेतुमाह।त्वद्वाम्येनेति।हेमुग्धेसौंदर्येणवशीकृतवल्ल
भे।सुंदरि।स्वकार्यसाधनाज्ञाना।मूढेवामुग्धइतिसंबुद्धिः।तत्तस्माद्धेताविलंबनंकाला
पनयनंविफलंहस्तगतसौख्यंप्रतिबंधकमित्यर्थः।असादभिसारक्षणःअभिसारयो
ग्यःसमयःरम्योतिमनोहरः।तंदर्शयति।त्वद्वाम्येनसमंवक्रतयासहतिग्मांशुःसूर्यःस
मग्रंसामस्त्येनतथास्यादेवमस्तंगतः।अथवा।समग्रमधुनाआरंभावसानमाधुर्ययु
क्तानुनयवचसातिग्मांशुःतवचित्तकाठिण्यंवियोगापादनेनसंपादकत्वात्।तमस्तिमि
रंगोविंदस्यमनोरथेनसमंवांछयासहितंसांद्रतांनिबिडतांप्राप्तम्।गोविंदस्यमनोरथोअ ॥५५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धकारश्चन्निबिडोजातइत्यर्थः।अंधकारस्योद्दीपनविभावत्।प्रियागमनहेतुलब्धमनोरथ
स्यनिबिडत्वमदम्यर्थनामयांचादीर्घायहकालिकीकीदृशीकोकानांचक्रवाकानांकरुण
स्वरेणसदृशीतुल्या।विरहाधिक्येनकृपाविषयत्वप्रापकस्वरात्तुल्देकनिष्ठःसोल्कंठःको
नःनिबिडांधकारश्चक्रताचरातात्अहमप्यनुकंपनीयेतिविलंबोनयुक्तइतिभावः।सहोक्ति
नामायमलंकारः।दंडिना।सहोक्तिःसहभावस्यकथनंगुणकर्मणोरिति।यथा।स
हदीर्घासमश्वासैइमाःसंप्रतिरात्रयः।शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं॥२७॥यदुक्तंरस्याभिसारःक्ष
णेःतदेवांधकारस्यातिनिबिडतयाविविधरसंचमत्कारनिरूपणेनप्रलोभयन्वर्णयति।
आश्लेषादिति।इहतमसिदंपत्योर्जायापत्योःव्रीडाविमिश्रोलज्जासमन्वितःकःरसःनसरात्म

आश्लेषादनुचुंबनादनुनखोल्लेखादनुस्वांतजप्रोद्बोधादनुसंभ्रमादनु
रतारंभादनुप्रीतयोः।अन्यार्थंगतयोर्भ्रमान्मिलितयोःसंभाषणैर्जा
नीदंपत्योरिहकोनकोनतमसिव्रीडाविमिश्रोरसः॥२८॥ ॥ ॥

ज्ञामानोनभवतीनअपितुभवत्येवेत्यर्थः।किंभूतयोःदंपत्योः।अन्यार्थंसुरतादितरत्प्रयो
जनमुद्दिश्यगतयोःभ्रमान्मिलितयोःपरिभ्रमणासंगतयोः।सांद्रेतमसिपरस्परालापे
व जानतोर्ज्ञानेतिः।अमेहेस्याःपतिः।अयंममपतिरेति।स्वरभंगादिलक्षणेःसात्त्विकविकारैः
भावावगमात्संभोगाभिप्रायमिति।नयोश्चेष्टितमाह।आश्लेषादनुचुंबनात्।नदनुसु
भटकामक्षोभार्थंनोनखोल्लेखनंनखक्षतंनदनुपश्चात्तस्यस्वांतजस्यकामस्यउद्बोधःगुरुत्व
स्तंनदनुसंभ्रमःकीमोद्रिकान्नीत्यादिस्पृशात्यग्रतारेतेनुरतारंभःकामशास्त्रप्रणीतबंधा
दिनासंभोगारंभःतदनुप्रीतयोःसमकालमेवलब्धानंदयोःतदुक्तंभरतेन।आश्लेषचुं
बनानखक्षतकामबोधशीघ्रत्वमैथुनमनंततसुखप्रबोधा।प्रीतिस्ततोचिरसभावने
मेयकार्यमेवंनितांतचतुराःसुचिरंरमंतेइति।अथवा।ककःरसोनभवतीतिनअपि
तुसर्वएवरसोभवतीत्यर्थः।तत्रगाढांधकारेभयव्यंजनादाश्लेषः।ननोभयस्या
पिभावोभयानकः।हटाच्चुंबनेनशोकमेवानुकर्वन्करुणत्वा।विभावन्नखक्षता

देनाउत्साहात्मावीरः एवमपूर्वसुखानुभवइतिसंभ्रमाद्विस्मयसहचरोद्भुतःकामोवाधनहास्य
इनारंभात्सकलरसचक्रवर्तीरितिसंख्यातंशृंगारंश्चस्यसमुल्लसतितथाचोक्तं।रनिहसि
श्वशोकश्चक्रोधोत्साहौभयंतथाजुगुप्साविस्मयश्चामास्थायिभावाःप्रकीर्तिताः।नेषुजु
गुप्साक्रोधश्चामाःशृंगारविरोधान्ननिरूपितः।ठक्कलक्षणानामप्यत्रतत्साषणत्वेनैवग्रह
णंननुस्यात्तत्रोनथाचदंपत्योरपिअन्यप्रयोजनमुद्दिश्यगतयोरपितमसंस्तादन्यारसो
त्पादकत्वकथनेनरससर्वस्वरूपयोःभवतोःमिलनविलंबनंमकार्यमितिध्वनितं।
केचित्तुअन्यनानायिकानायकनिमित्तेगतयोःपत्रमाह्वासा।इयंममापिसारिका।अयं
ममासारकइतिमिलितयोःपरस्त्रीपरपुरुषत्वेनसंगतयोःसंभोगानंतरंसंभाषणेजानतो।

सभयचकितंविन्यस्यंतीदृशौतिमिरेपथिप्रतितरुमुहुःस्थित्वामंदंप
दानिवितन्वती॥कथमपिरहःप्राप्तामंगैरनंगतरंगिभिःसुमुखि
सुभगःपश्यन्सत्वामुपैतुकृतार्थतां॥२१॥

पश्चादुभयोःक्रीडाविमिश्रीरसःभवतीतिव्याकुर्वन्ति।तन्नसमीचीनंतस्याःभगवत्प्रिय
त्वाआग्रेयाभ्यासकथनासंभवात्।शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं।२१।इदानीत्वसाभिरेवतस्य
सर्वस्वमित्याह।हेसुमुखिसुंदरवदनेसुभगःश्रीकृष्णःत्वांपश्यन्कृतकृत्यतांप्राप्नोति।
तयद्दर्शनादाविर्भूतसमस्तभागःस्यादितिभावः।कंचानापिविधूतश्चाकोपिभगवान्
स्तुतोयतः।अरोचितोधिकतोनपुरुषःश्चाकिंभिर्यश्चेति।कथंभूतांतांतिमिरेअंधकारेपथि
वर्त्मनि।सभयचकितंयथास्यात्तथाअभिसारसंक्रमणंभगवन्नावसदृशौदृशौनेत्रेविन
स्यंतीदिक्षुदिक्षुअर्पयंती।अनेनविलकेनमलोचनसौंदर्यध्वनितं।पुनःकिंलक्षणां।प्रति
तरुवृक्षंवृक्षंप्रतिमुहुर्वारंवारंस्थित्वासमेप्रियतमोत्रैवागमिष्यतीतिपुनःमंदंयथा
स्मादेवंप्रकृतिकोमलनगत्सापदानिवितन्वतीचरणारविंदंधारयंती।पुनःकीदृशां॥क
थमपिभाग्योदयेनरहःप्राप्तां।अनंगस्यतरंगाउद्बोधोयेषु।कामोल्लासायैवांनैरंगैः

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अवयवैरुपलक्षितां। औरितिविरोलक्षणेन तृतीया। अंगैरनंगतरंगितैरिति सोदयाधिक्या त्रि
रवयवानामप्युल्लासमिति ध्वनितं। सुभगः सुमुखीति चासमानरूपत्वेन प्रीतियोगत्वं
सगांतिकवि रासिकमात्रास्ते। राधेति। देवकीनंदनः श्रीकृष्णः त्वां भवतु रक्षतु किंभूतः।
श्रीराधायाः मुग्धसुंदरं यन्मुखारविंदं तत्र मधुपः। मुखारविंदे माधुर्यमातिरक्षति
नित्यानुकूलतया वृद्धिं प्रापयती सर्थः। तन्माधुर्यपातिरक्षति नित्यानुकूलतया वृद्धिं
प्रापयती सर्थः। तन्माधुर्यमात्रतृष्णयापिबतीति वा। त्रिलोक्याः या मौलिचंद्राटवीत
तदलंकाराय्योचितनीलरत्नत्राम सुंदररूप मित्यर्थः। त्रिलोक्यामेवाखिलकामाना
मौलीस्थलीति वा। उक्तं च अहो मधुपुरी धन्या वैकुंठाच्च गरीयसीति।

राधामुग्धमुखारविंदमधुपस्त्रैलोक्यमौलिस्थलीनेपथ्योचितनीलरत्न
मवनीभारावतारक्षमः। स्वच्छंदं व्रजसुंदरीजनमनस्तोषप्रदोषश्चिर
कंसध्वंसनधूमकेतुरवतु त्वां देवकीनंदनः ॥५०॥ श्रीगीतगोविंदे अभिसा

पृथिव्या भाररूपोवतारो येषाम सुराणां तेषां अंतको नाशकः। अत एव कंसस्य ध्वंसने धू
मकेतुः। न द्विनाम्ना पिशुनग्रहः। जातमात्र एव तस्य नाशं सूचितवानित्यर्थः। अथवा धूम
केतुः अनलः स्वयमेव विनाशकः। अनेन स्वकर्त्तृकेलिप्रतिपादनाय सामर्थ्यरूपो नायक
गुणः कथितः। तदेवाह। स्वच्छंदं व्रजसुंदरीजनमनस्तोषाय चित्ताभिलाषपूरणाय चिपरम
पारं प्रदोषं रजनीमुखमिवाचिरं नित्यमेवावसितिवा। तथा च आदेनाम्नी नंदभार्या यशोदा
द्वा देवकी सापि। अतः सख्यमभूत्तस्या देवक्या गौरि जायये ति केचित्पुराणे वचनं पठंति ॥५०॥
इति श्रीगीतगोविंदव्याख्यायां अभिसारिकावर्णने साकांक्षपुंडरीकाक्षो नाम पंचमः सर्गः ॥५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

गीत०
५७॥

श्रीराधानुरागोज्जृंभितसंगमाभिलाषेणमन्मथाक्रांतनयनः श्रीकृष्णोयत्रतादृशः पंचमः काम
बाणतुल्यः। एवं पंचमे श्रीकृष्णस्योत्कंठाभिसरणं च निरूप्येदानीं षष्ठे स्मिन्कंदर्पशरीरपीडि
तांगंतुमशक्तां श्रीराधां मनोरमसंकेतनिकुंजे संस्थाप्य तच्चेष्टितं सखी श्रीकृष्णं प्रत्याह। तदेव दर्शयन्नि
अर्थोति। अथशब्दो मंगलार्थः। अनंतर्यार्थो वा। सखी तच्चरितं तस्याश्चेष्टितं गोविंदे गोविंदं विष
यीकृत्य प्राहोवाच। कीदृशे मनसिजेन कामेन मंदे व्यथिते कामो मदस्तु च्छेयस्मात् वा कोटिकंद
र्पस्वरूपस्यार्थः किं कृत्वा तां श्रीराधां लतागृहे कुंचितलतामंडपे चिरं बहुकालं ध्यायानुरतां दृष्ट्वा अभिनवे
च निकुंजे समागत्य मामनुनेष्यतीति एवं ज्ञापयित्वार्थः। कीदृशीं अंगैर्नैर्विक्रियातः गंतुमशक्तां चलितुम
समर्थां अथवा गोविंदे नुरक्तामिति व्याख्येयं। तेनैव बहुकालात्सा प्रयातुमसमर्थामित्यर्थः॥७॥
सखी यदाह। तदाह। तन्नेन कथयति। पश्यतीति। ध्रुवपदं गीतस्यास्य गुणकरी रागः। रूपकतालः॥

अथ तां गंतुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा। तच्चरितं गोविंदे मनसिजमंदे सखी
प्राह॥ पश्यति दिशि दिशि रहसि भवंतं। तदधरमधुरमधूनि पिबंतं। नाथ हरे सीद
ति राधा वासगृहे। ध्रु०॥

रागलक्षणं। एकोत्सुका कांतपथि प्रतीक्षा नो पालयंती मृदुपुष्पतल्पाद् जनस्तनः श्रितदृष्टिपाता
श्यामा तनुर्गुणकरी प्रसिद्धेति। तालस्तु कथितः प्राक्। गीतार्थस्तु। हे नाथ हे हरे राधा वासगृहे
केतितनिकुंजमंदिरे सीदत्यवसन्नाभवति। विरहदुःखापहारयाश्राहारेनि संबोधनं। नाकेथे
ति। नाथ नाथया आपतापेश्वरयत्रीः कुरु। ति हे स्वामिन्समर्थेन त्वया स्वीयानंदस्यागां तिर्नोचि
तेति दैन्योक्तिः। ध्रुवपदं। अथ पदानि। तदद्भुतानुरागविवर्तं दर्शयति। रहस्येकांते भवंतं त्वामे
व दिशि दिशि प्रतिदिशं पश्यति। कीदृशं तत्तस्याः राधायाः मदधरं तदेव मधुरमधूनि स्वामत्तानि पिबं
तं। तदधरसस्पर्शानि मधुराणि मधूनि यमान्यक्षराणि तानि शृण्वंतं इति वा। असादरेण श्रवणे पानं
मित्युच्यते। केचित्तदधरे स्यादि पठितं। तच्छन्दस्य अन्यपरत्वादन्यस्याधरे मधुरमधूनि पिबंतं
मिति व्याकुर्वंति तन्न समीचीनं। रासकलक्षणविरोधात्। उत्कलक्षणं तु संमतिः। यदुक्तं त्रिभुवन
मपि तन्मयं विरहे। इति॥१॥ नन्वेवं चेत्तर्हि किमिति नागतेत्यत आह। त्वदभिसरणेन वाभिसा ॥५७॥

गोविं०

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रयोरभसत्वात्साहस्तेनचलंतीअग्निमुखीभवंतोकियंतिपदानिकतिपयानिपदानिच
लंतीगच्छंतीसतिपततितत्वद्विरहमूर्छयातुभसमर्थत्यर्थः।२॥हाकष्टमेतच्चेदशा का
हिकथंजीवतीत्याह।परंकेवलंसातवरतिकलयापूर्वानुभूततवरतेराकलनेनसं
मशानीक्षयानवरतकलावृद्धिस्तयाजीवतिजीवनंप्रचर्तयतीत्यर्थः।कीदृशी।विहि
ता ताःकृताः सखीजनैर्पावनोदने विनोदेनहिताःपथ्याइतिवा।विशदाःशुभ्रा।बिस
सैकेलयामृणालांकुराएववलयाकंकणानियस्याः-तादृशी।कलनाकालयोर्वंद्वे
कलेतिविश्वः।३॥किंचमुहुर्वारंवारंवीक्षितामंडनैःबर्हमुकुटमकराकृतिकुंडला

सदभिसरणरभसेनवलंती।पततिपदानिकियंतिचलंती॥२॥
विहितविशदबिसकिसलयवलया।जीवतिपरमिहतवरतिक
लया॥३॥मुहुरवलोकितमंडनलीला।मधुरिपुरहमितिभावनशीला।४॥

दृभिर्लीलातयानुकृतिर्ययासा।अहमधुरिपुरितिभावनशीला।चिंतनपरा।रहसि
तवेवेषंविधायअहमेवमधुरिपुरिति।चिंतनस्वभावेत्यर्थः।लीलाचहास्यविशेषः।तदाह
भास्वायमः।प्रयोजनस्यचेष्टयानुकरणाति।भ्रायेनयाक्रियतेनुकृतिसेयंलीलोक्ता
मुनिसत्तमैरिति।तथाचोक्तंश्रीभागवते।गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोह
रालापविहारविभ्रमैःआक्षिप्तचिताःप्रमदारमापतेस्तास्ताविचेष्टाजगृहुस्तदात्मि
काः।गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषुप्रियाःप्रियस्यप्रतिरूढमूर्तयः।असावहमि
यबलास्तदात्मिकान्यवेदिषुःकृष्णविहारविभ्रमाइति।मधुरिपुरितितस्यकठि
णचित्तस्यचिंतनेनदृष्टचित्ततयाकालक्षेपंकरोतितिसख्याकटाक्षः।मधो
र्वसतस्यारिपुः।तयासहविलासंविनान्यर्थकारितिवा॥४॥नहु।पापभापाआ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

तसंगमार्त्तिमाह।त्वरितमिति।हरिः सर्वचिन्तापहारी विरहसंतापहर्ता त्वया।अभि
सारं संकेतस्थलं त्वरितं शीघ्रं कथं कस्माद्धेतोः नोपैति नागच्छतीति अनुवारं वारं स
खीं वदति॥५॥अपि च।सा मंदना।मदश्रीतात्पर्या विरहचिंता हरिरूपगतः प्रा
ति वध्या ऽनल्पं अधिकं बहुमाननीयं वा तिमिरं अंधकारं [illegible] आलिंगति चुंबति वा अ
नल्पं यथा स्यात्तथेति वा।कीदृशं।सजलमेघसदृशं॥६॥भवतीति।भवति विलंबिनि
विलंबं कुर्वति सति।विगलितलज्जा गतलज्जा सती विलपति हे निष्फलं कथमेतावद्रोद
ता स्यं मयि त्वया चरितमिति विलापं करोति।रोदिति अश्रूणि मुंचति।सा नाकारी ज्ञाता सके
लीलागृहे कांतसंगमाय

त्वरितमुपैति न कथमभिसारं।हरिरिति वदति सखीमनुवारं॥५॥
श्लिष्यति चुंबति जलधरकल्पं।हरिरुपगत इति तिमिरमनल्पं॥६॥
भवति विलंबिनि विगलितलज्जा।विलपति रोदिति वासकसज्जा॥७॥
श्रीजयदेवकवेरिदमुदितं।रसिकजनं तनुतामतिमुदितं॥८॥ना०

सज्जा संभृतसकललालोपकरणा।भरतादिस्त्रीणां वासकसज्जा सकलं गवासकयत्र्या कां
ते समेष्यति गृहं प्रति।सज्जीकरोति आत्मानं या सा वासकसज्जिका।वासकसज्जेयं नायिका।
तथा चोक्तं।शृंगारतिलके।भवेद्वासकसज्जासौ सज्जितांगरतालया।निश्चित्यागमनं भर्तुर्द्वा
रेक्षणपरायणा॥७॥श्रीजयदेवकवेः इदमुदितं कथितं गीतं रसिकजनं शृंगाररसप्रभावभा
वितांतःकरणं अतिमुदितं अतिशयेन नंदितं तनुतां विस्तारयतु।शृंगाररसाभावविरहि
तत्वात्स्वादचतुरेण आस्वादनीयमित्यर्थः॥८॥द्वादशप्रबंधः१२॥विपुलेति हे कितव धूर्त सा मृ
गाक्षी मृगशावलोचना तव अमंदकंदर्पकोटिरमणीयमूर्तेः तत्संबंध्यनल्पकंदर्पस्य चानल्पाकंद

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

र्पञ्चिंतावासम मप्राण कोटिवल्लभः कदावागमिष्यती सादेवं तत्सातं विधाय हृदि स्वाध्यानेनल ग्नात्वयि संगता सती। रसजलधौ शृंगार सैरे समुद्रेम ग्नाबभूवे सर्थः। रससागर मग्नायाश्चेष्टि तं वर्णयति। कीदृशी विपुला प्रचुरा पुलक पालिः रोमांच पंक्ति र्यस्याः सा। मग्नयो स्याद्भ्रिरिण्य र्थमिव गृहीतां केचालदगस्य शौद्भूत सात्विक विकारे सर्थः। किं कुर्वती। तत्स्पर्शोन्मद मदने न्मथित चित्तस्य तव स्तनालंभना लेपनाधर पानमीनीबंधनो न्माच नासक्तिमा कलव्यका कुल्याकुलं काक ध्वनि विकार विशेषेणाकुलं यथा स्यादेवं व्याहरती। कुट्टमिता रव्यहावमाश्रि ता मुंच मुंच न न मा मे सादि कुपितेय निषेध कं वा क्यं कथयंती सर्थः। उक्तं च। काकुं क्रियां विकारो यः स्त्रीकाभिसादि भिर्ध्वनिरिति। कुट्टमितलक्षणं। केशाधरादि ग्रहणे मोदनापि मानसे। दुःखितेव बहिः कूर्यात्यत्र कुट्टमितं हि तद्दिति। पुनः कथं यथा स्यात्तथा॥

विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमंतर्जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरंती।
नवकितवधिविधाया मंद कंदर्प चिंतां रसजलधिनिमग्ना ध्यानलग्ना मृगाक्षी॥४२॥

स्फीतः प्रवृद्धः सीत्कारो यत्र एवं यथा स्यात्तथा। नखोल्लेखनादिने चाद्भुत सीत्कारं करोती सर्थः। बाह्य विकारान नुवर्ण्येदानी मंत र्विकार मह। पुनः कथं यथा स्यात्। अंतश्चित्ते जनितो जडि मा जाड्यं स्तम्भः आनंद विकार स्तद्यथा स्यात्तथा। अनेन रता स्वाभावाउक्ताः। एभिर्भावैः रस जलधौ गमनम्लमुक्तं स्तम्भश्चेष्टा प्रतीघातः। इत्यानंदादा मितलक्षणं जडता स्या नवम्यवस्था र्थेइति भवः। अन्यस्यापि जलधिनिमग्नस्यां तर्जाड्यं रोमांच सीत्कारत्रुटयद्दृष्टौ षणकाकुनि र्गमनचिंताश्च भवंतीति। ४३। ननु मया सहरमणं जातमेव। किमर्थं तत्र गमनं भोदेवर मे माण श्रीकृष्णा एवावरतनुः सुंदरांगी त्वया विना बामते निद्रां रात्रिं न नेष्यति। प्रमाणं प्रापयितुं न समर्थास्मि विष्यती सर्थः। कीदृशी इत्यनेन प्रकारेण अकस्मोऽक्लोकारः विकल्पस्त्वदागमनचांकांत संज्ञया रचनादृतो प्रेक्षणा द्विलदागमनो पायचिंतन। एभिः संकल्पो मनसोरतिरित्यादि लीलान्याससक्तावित

क्षांगोपित्तुहरा माभिलाषिण्या सख्याः तु कुशाद्यपि मनो विकारा रतिभावः।
अलंकारादिन्यासक्रिदर्शी

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रतीअंगेष्विति। अंगेष्वाभरणमलंकारं तत्प्रमुख्याय मंगलाययावहुत्रोनेकप्रकारेणैव करोतीसाकल्पः कथितः। पत्त्रेपिसंचारिणि संपत्त्रेपिपक्ष्यादिनाचलेतिसतिलोप्रासमागतं परिश्रुंकत्तेसर्वतः वितर्कयतिसर्थःअनेनविकल्पः। अपिच्वा नवकामकेलिनिमित्तशय्यावितनुते विविधचित्रितैःपल्लवादिभिर्नाना प्रकारेर्विस्तारयतीति एवं तल्पः। चिरंबहुकालंध्यायंतितस्तगमनोपायंचिंतयतीरच्चनेयंदर्शिता। पत्निष्यापारे सत्वागमनोन्चैयाकालंनयतीसर्थः। अप्रमत्तताख्याहवः। तदुक्तं। अप्रमत्तासातु कथिता प्रियस्यागमनेसति। दिदृक्षयोपायास्ताद्रुसीसत्त्रमभलंकृतिरिति। आकल्पवेषोनेपथ्यमित्यमरः। तर्को विकल्पः शंकाचेति। संकल्पः कर्ममानसमितिः। अथास गंतिकवि राशिषं प्रयुक्ते। किमिति। श्रीगोविंदस्यगिरः वाण्या॥

अंगेष्वाभरणंकरोति बहुशः पत्त्रेपिसंचारिणि प्राप्तत्वांपरिशंकते वितनुते शय्यांचिरंध्यायति। इत्याकल्पतल्पर्चेरेना संकल्पलीलाशतत्या सक्रांपिविनात्वयावतेरे नुनैषानिशांनष्यति॥४३॥

भवंतिसर्वोत्कर्षेणवर्तंतां। भावगर्भितया वक्रूचेदग्धाख्यापनेनतत्त्वेनचगुरुजनवंचनया संभोगसंपत्तिसंपादनात्। किंभूताःगिरः। सायमतिस्थिप्रायाःस्वगर्भाः। सायं कालेयेगतिपयस्तेप्रायाःस्वंस्वा गर्भादिप्रत्तोलाघनोममतिथिर्गृहिणांपुण्यो सादकः। वस्तुतस्तुप्रियाभिसारसंकेतज्ञापनाद्यं बहुसुखप्रदानेतिगर्भेस्पंतरंयासांताः। प्रत्त्रांसप्यंतरेभिप्रायविशेषयुक्तास्सर्थः। व्याजोक्तिरलंकृतिरियं। कीदृश्य गोविंदस्य नंदांतिकेपितुः समीपेनादकुसंकेतसूचनारूपअध्वगमुखान्निसृतंश्रीराधायाः वचनं गोपतःसंगोपनेकुर्वतः। किंतदिति। हेध्वातःपथिकध्वातरिति कोमलामंत्रणे। ध्वाडिरसूमीरुहियटवृक्षे किंविश्राम्यसि विश्राममाकथाः। तत्रहेतुः कृष्णतोपिभवने। कृष्णश्रो ॥५९॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सो भोगीचन स्यभवने कालसर्पाभासो भवति। प्रचंडश्रृंगारिणः स्वीमसुंदरस्य विलासगृहे। पक्षद्वयेपि नेहसेय मिति भ्रांतपदोपादानं। श्लेषालंकारश्च। अनंगलक्ष्मीके च मलयानिलयो रितिधरणः। भोगी कौमुकसर्पयोरिति विश्वः। नहिं कियामीत्ये अहा रतो वटा सानंदं सकलर्द्धिमत् नंदस्य आसदं मंदिरं नयासि अपितु या हीति। मूल्य सर्पाभासपरित्यागेन श्रीमद्गृहातिथ्ये न च ।नर्दतो भावि व्यसर्पः। दूरे भविष्यतीसेन आह। दृष्टिगोचरमिति आसन्नमेव। पथिकवचनेन संकेत सूचनात्। श्रीकृष्णस्य तादृग्भावितत्व प्रकटनेन श्रीराधाया वाचोजयंती सुपिध्वनितं।

किं विश्राम्यसि कृष्णभोगिभवने भांडीरभूमिरुहि भ्रातर्यासि
न दृष्टिगोचरमितः सानंदनंदास्पदं। राधाया वचनं तदध्वगमुखा
न्नंदांतिके गोपतो गोविंदस्य जयति सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भा गिरः ।।४४।।

दिगुणयितृष्टो राधामोहनायालंबनो स्वयंदूती ना चिका निशामुखवटाद्युद्दीपन विभावाः। एवं रसराट् श्रृंगारो निरूपितः।।४४।। इति द्वादशः।। इति श्रीगीतगोविंदे दासकर्से ज्ञावणनिधर्म वैकुंठो नाम षष्ठः सर्गः।।६।। श्रीराधानुरागास्पदत्वेन धन्यः स चासो विगतविरहमूर्छश्च विकुंठो हरिर्यत्र तादृशोयं सर्गः समाप्तिमगमत्।। ।। पूर्वं तावद्द्वयोरनुरागं निरूप्य दानीं रसांतरम् वैशेषनरस विशेषवैचित्र्यभावोद्रेकं प्रगटयन् पुनरपि हेतुपूर्वकं विप्रलंभाख्यश्रृंगारमवतारयति।। अत्रांतरेति।। अत्रांतरे च कुलटाकुलवर्त्मपातसंजातपातक इव स्फुटलांछनश्रीः। वृंदावनांतरमदीपयदंशुजालैर्दिक्सुंदरीवदनचंदनबिंदुरिंदुः।।

अत्रांतरे स्मिन्नेवावसरे इंदुश्चंद्रोंशुजालैः किरणसमूहैर्वृंदावनांतरं वनमध्यमदीपयत्प्रकाशितवान्। अनेनालौकिकश्चंद्रोयं श्रीमद्वृंदावनांतरं प्रकाशितवान्। न त्वन्यत्रेति परमनिबिडस्यांतरस्यापकत्वेन प्रकाशबाहुल्यमुक्तं अथवा वृंदा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वनांतरवर्तिनोः नागरीकिशोरयोरंगेनं मुद्दीपयन्नित्यर्थः। कामसहचरत्वात्। चंद्रस्यो
दीपकत्वमाह। कीदृशः। दिक् पूर्वदिक् सैव सुंदरी तस्याः वदने चंदनबिंदु मंडलाकार
स कुंकुमघृष्टश्रीखंड तिलकः। श्रीराधावदनतिलकादिनिर्माणस्पृहा श्रीकृष्णस्या
स्य दर्शनेन भवतीति भावः। विप्रलंभ सहेतुत्वं दर्शयन् विशिनष्टि। कीदृशः। स्फुटा
प्रकटीभूता लांछनश्रीः चिन्हविशेषशोभा यस्मिन् तादृशः। न त्वोत्प्रेक्षते। कुलटाकुल
स्य श्रीकृष्णाभिसारिकासमूहस्य यो वर्त्मपातः संकेत आगमन मार्गप्रतिबंधक
स्तेन संजातसुसन्निपातकं यस्य तादृश इव। उक्तं॥

अत्रांतरे च कुलटाकुलवर्त्मपातसंजातपातक इव स्फुटलांछन रिं
श्रीः। वृंदावनांतरमदीपयदंशुजालैर्दिक्सुंदरीवदनचंदनबिंदु दुः

चा किमुत्तीर्णः पंथा कुपितभुजगीभोगविषमो विसोढा भूयस्या किमिति कुलपाली कटु
गिरः। इति स्मारं स्मारं दरदलितशीतद्युतिरुचौ सरोजाक्षी शोणं दिशि नयनकोणं विकि
रति। अत्र रूपकोत्प्रेक्षे अलंकृती केचित्तु श्रीवृंदावनैश्वर्यः विप्रलंभमसहमानाः पूर्वसर्ग
न संयोगमनुवर्ण्य सुत्र स सर्गे विप्रलंभश्वास्य मद्भुतरस विवर्तं निरूपयंती तत्रैव स
गतिः पूर्वसर्गस्य यदा सेन संयोगः अभिमाष्टपश्चात्तापविलापः। ततः अज्ञानं साद्गूया
विषादव्यंजनेन स्वीयमेव रमितमन्यामुद्दिश्य सर्वं घटयेन श्रीराधाया निरूपितं। सर्गो
ते प्रणमालोकामृतं नीपीयत संगमविच्छेदे रवनागरीमौलेः तस्या अग्रे प्राक् नीलनिचो
ले सादितजोष्टमडदंड भावमदविह्वलया नोगर्भीकृतानुनयविनीतस्या पियाहिमाहीति
तिरस्कारः मदयसुगम एव तदीयानां परितोषायैवेदं व्याहृतं तत्क्षतव्याप्त दानेन श्लोकेन
श्रीराधया क्रीडति गोविंदे न्यभिसारिकानां रोधकत्वं वर्णितं अत एव लांछन श्रीरिति
तासां वर्त्मघातपातकेन जातकलंकस्यापितयोः प्रांसापादनेन शोभावभूवेत्यर्थः। अन्यत्समानं॥४५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

विप्रलंभस्य हेतुं प्रदर्श्य नानीतं दूत्येति । प्रसरतीति । सा राधा उच्चैः स्वरं यथा विरचितिः कृता ना
नाविधः क्वासि कांत कथं त्वामुपैमि इत्यादि विलापो यत्र एवं यथा स्यात्तथा परितापं च
कार कृतवती । किंभूता विधुरा विरहदुःखिता । किं सति । अधराधर बिंबे चंद्रमंडले प्रसरति
पुनः किं सति माधवेन नायक शिरोमणौ विहित विलंबे सति । संकेतागमनं प्रति कालातिक्र
मं कृतवति सति । माधवपदेन चंचलत्वं कपालेभ्यो वा पक्षांतरे च समीपे वर्तमाने पित्रोः स्व
न ह्वोधाय विहित विलंबे सति । प्रेम कौतुक दर्शनाय सखीभिः सहसं मतं विधाय तत्रैव
निलीय स्थिते सतीत्यर्थः । उद्दीपन विभावनेक्षंद्रः ॥५८॥ यदुक्तं विलापं च कार तदस्पष्टं
वर्णयति । कथितसमयेत्यादि । नागीतस्यास्य मालवरागः प्रतिमंठस्तु तालः तल्लक्षणं त्री

'प्रसरति शशधरबिंबे विहितविलंबे च माधवे विधुरा । विरचितवि
विधालापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥४८॥ कथितसमयेऽपि हरिरहह न
ययौ वनं । मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनं ॥१॥ यामि हे कमि
ह शरणं सखीजनवचनवंचिता ॥ ध्रुवपदं ॥ ध्रु॥ ध्रु॥

विप्रलब्धा चात्र नायिका । प्रेष्य दूतीं स्वयं गत्वा संकेतं नागतः प्रियः । यस्यास्तेन विनादु
स्था विप्रलब्धा तु सा मतेति । गीतार्थः । हे सखि इह अस्मिन्समये सा तद्दुःखपरिहाराय
कं जनं शरणं यामि । अथवा कं जलं ताप शान्त्यै शरणं यामि । तेन विना जलादि शुप्रविश्या
यामीत्यर्थः । किंभूता हा सखीजनवचनवंचिता । सख्य एव जना इतरजनवदुपहासः
तद्वचनैर्वंचिता प्रतारिता । वारं वारं त्वामिमता च मे कृते हं नानाप्रकारं वाक्यैः या रतित्व
र्थः । कः स्याद्बुद्धसंगीं लोकेषु नाम मने सर्वनानि च पानके च मयूरे च सुखकृती वंदिलेषु कामि
जाणाभीष्टे नापीसा हा हा हरिस्मरणमत्रेणैव सकलदुःखहर्तापि कथितसमयेऽपि कथि
तोऽमयेऽपि कथितो यः समयः कालः तस्मिन्नेवावसरे सर्वथैव मया संकेतस्थलमागंतव्यं ।

अहह रवेदा तदापि वचने संकेत कुंजे नयया नप्राप्तवानू। अत्ताम भेदं योचनं नवीनाद्भु
तता रूण्यं अमलरूप मपि निर्मलसौदर्यमपि यद्दयं विफलं अरुता र्थमिस्यर्थः। योवने
लक्षणं त्रितं कोचिपुल मध्यं कृत्वा मंगं वर छुति। पीनो कुचा चुरू युगरं भा मंपूर्णयौवनं
तन्माधुर्य। न विज्ञस्ता कौतेत्र तिमुचा तरा सीन्मुखरूचा द्धारस्तो। मिस्य प्रणय घनद
स्या तौचनका। व्रजे ज्ञाष्या का मूल्लहितेवकलाया मितिहरे निकुंजस्यारा ज्येलमसि
सिकापटूम हिषी ति। भूषणा भूषणा। स्यादिच मस्कारेण नेत्रयोः परस्पर स्मृत मुद
म मलं तत्सकीर्तिं तिमती। १। अपिचा। यघस्य श्रीकृष्णस्यानुगमनाया नुसरणा यवि
त्रिरात्रौ गहन मपिवन मपि चिन्नीलितं। अनुभूतं। अथवा गहन मपि यत्कथमपि न
क्रियतेतल्लतं। तेन श्रीकृष्णेन

यदनुगमनाय निशि गहन मपि शीलितं। तेन मम हृदय मिदमसम
शरकीलितं। ४। मम मरण मेव वरम ति वितथ केतना। किमिह विषहामि वि

मिन भृतेन मम हृदयं असम सरेण विषय बाणेन ज्ञमयकोटिलग्नं कीलितं विद्धं। असम
शरेण कामेन वीरयंवं चिनायाः मम मरण मेव वरं श्रेष्ठं नतु देहधारणं। किंलक्षणा हा। अ
ति चितथ केतना अतिशायेन वितथं मिथ्याभूतं केतनं शरीरं यस्यास्तादृशी। अंकृत कार्य
सात्। अथवा। अतिक्रांत वितथं मसंकेतनं ला छन धिगियं मानवती प्रेष्ठोपेक्ष्यापि जीवती
तियस्यास्तादृशीति अथवा। अतिवितथं निःफलं केतनं प्रेष्ठ संगमनं नविष्यतीति। सखी
नामुपनिमंत्रणं यस्यास्तादृशी। अथवा। अतिवितथं अतिशायेन निरर्थकं जातं केतनं गृहमे
स्या चिरकाल मनोरथ कृत्वायनि र्मितत्वा स्यादिभिः। निकुंजरूपं गृहं यस्यास्तादृशी इतिहेतो
रिह वने अचेतना ज्ञान शून्या अथवा। अः श्रीकृष्ण श्चेतनं यस्याता दृशी अथवा। एवं विधाया
अपि श्रीकृष्णो चेतना बुद्धिर्यस्याः सा तादृशी। विरहानलं विरहाग्निं किं किमिति विषहामि स
हामि तस्मात् सूर्यनिश्चितं मम मरण मेव वरं मनागिष्टं यत् देहांतर पितस्य प्राप्तिस्यात्। न्याय्ये श्रे

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तोमनाग्निष्टमतं वरमिति धरणिः। वितथं वनं तं वचडस्मरः केतनं लाञ्छने कायेगात्रे
चोपनिमंत्रणेति विश्वः। अतिवितथश्चेतनेति। क्वचित्पाठः। तत्रातिविश्वांतयेअतिव्यर्थं
चेतनं अस्याजायस्यासेस्यर्थः। चेतनं भूपदेवेस्यासस्याज्ञायांच चेतनमिति विश्वः॥४॥
मामित्यादि अहहेति खेदे। इयं मधुरा सरसा मधुयामिनी वसंतरात्रिः मां परमसख
रूपामपि विधुरयति विकलयति। कापि कृतं सुकृतं ययाता दृशी कामिनी सफलकामा
योषा। हरिं तस्याः पीडांहरती तेनथा भूतमनुभवति आलिंगनादिनेति शेषः। विधुरं
विकलेविश्लेषे भूषणे के ते ति विश्वः। मधुरं सरसं ज्ञेयं स्वादुन्यपि मनोहरेति धरणिः।
॥४॥ अहहे त्यादि। अहहेत्यद्भुते॥

मामहह विधुरयति मधुरमधुयामिनी। कापि हरिमनुभवति
कृतसुकृतकामिनी॥४॥ अहह कलयामि वलयादिमणिभूषणं।
हरिविरहदहनवहनेन बहुदूषणं॥५॥ कुसुमसुकुमारतनुमतनु
शरलीलया। स्रगपि हृदि हंति मामतिविषमशीलया॥६॥

वलयादिमणिभूषणं कटकादिकं विविधशोभादिगुणयुक्तस्थारयचितमलंकारं
त्वंमयंवा। हरिविरहदहनवहनेन श्रीकृष्णविरहाग्निधारणेन बहुदूषणं कलयामि
पश्यामि मदंगतापेन तादृशानामपि तापकत्वमिति भावः॥५॥ कुसुमेति। स्रगपि पु
ष्पमालापि अतनुशरलीलया कामबाणविलासेन मां हृदि मनसि हंति ताडयति।
कामबाणविलासेनेत्यर्थः स्रगपि पुष्पमय्यपि अतोतल्लीलयेत्युक्तं। कीदृश्या लील
या अतिविषमशीलया अतिशयेन विषमं शीलं स्वभावो यस्यास्तया। तदुक्तं।
अतिपूर्वं यं धनुर्विधाय मन्मथस्य महात्मनः। शरीमप्रतं कृत्वा भिन्न संतगनि मनइति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बाणस्तावदन्यक्षिप्तोन्यंहन्तिअयंतुयेनधृतस्तमेवविध्यतीतिवा।अन्यथा।अतनुत्वा
रलीलयास्थूलबाणचेष्टया।अतनुःशरीररहितःप्रविशतिनतुदृश्यते।अतोदुर्निवार
दृतिवा।कीदृशीमां।कुसुमकुसुमारतनुकुसुमादपिसुकुमारातनुर्यस्यास्तादृशीम्स
ज्ञातीयेनसजातियस्यहननमपीतिविषमत्वमेवप्रतिपादितं।पीडासहनासाम
र्थ्यंचध्वनितं।कुसुमसुकुमारतनुरितिपाठे।किंभूता।स्रक्पुष्पमयीसुकुमाराचत
नुःसूक्ष्माचेति।अत्रापिविषमत्वेतास्यार्थाः।शीलंस्वभावेसद्वृत्तेस्यमरः॥६॥
किंच।अहमिहेतिअहंदुःखिता।पितदेकनिष्ठा।

अहमिहनिवसामिनीगणितवनवेतसास्मरतिमधुसूदनोमा
मपिनचेतसा॥७॥हरिचरणशरणजयदेवकविभारती॥
वसतुहृदियुवतिरिवकोमलकलावती॥८॥ ध्रु० ६॥

इहनिकुंजेनिवसामितिष्ठामि।कीदृशीनगणिताःनसंभाविताःवनवेत्रलताश्रयया।
अनेनदुर्लंघ्यमप्युल्लंघितमित्युक्तं।अथवा।त्रिरश्चालनेनगणिताःनमन्वेषयेत्यापरि
संख्याताःवनवेतसवृक्षाःययासा।गणितवणवेतसाहं।इहनवनसामिकिंअपितुनि
वसामेवेत्यर्थः।मधुसूदनःश्रीकृष्णोमांचतसास्मरत्यपि।मधुसूदनपदेनकठिणत्वे।
न्यायपलंनसूचितं।मधुपसंततंमधुररसंचानात्रायतीतिमधुसूदनःस्वाधीनचेतोमा
मात्रसाध्यंयत्रस्मरणमपिनरोति।तत्रस्निग्धेनमनसाकुतो।निरंतरंममानुवृत्ति
रतिचेतसेत्यनेनध्वनितं।मन्यथास्मरणंस्यचेता।जन्यत्वेनचेतःसत्त्वस्यवैयर्थ्या
पत्तेः॥७॥हरिचरणेति।हरिचरणौशरणंयस्यएतादृशोयोजयदेवकविः।तस्यभारती
वाणीहृदियेवसतुअर्थात्श्रीकृष्णभक्तानामिति।हरिचरणशरणेत्यनेनयाप्यअरि ॥९६॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

लौकिकरसयुक्ता। कीदृशी कोमला। कठिनवर्णा। कोमलत्वं सुसौचारस्पर्शपरिभूषित इति कलावती कविकलायुक्ता। कं च युवति रिवा। कीदृशी कोमलमृद्वंगी। कलाश्चतुःषष्टिकलाकुशला। अथवा हे कोमलरसभ्रांतः हरिचरणशरणेति वा। कलावती केलौ अतिक्रांता इलक्ष्मीमोक्षःदिसंप्रतिर्यासा। यां भारती गायतां शृण्वतां मोक्षादिपर्यादरो न भवतीत्यर्थः। युवतिरपि कलौ प्रणयकलहे मानादिभंग्यातिक्रांता लक्ष्मीर्यया सा। अथवा कलौ अंक्ष्यमाननात् अधिका लक्ष्मीः शोभा कामस्य संपत्तिर्यस्याः सा इति वा। अथवा हे कोमल भक्तवात्सल्येन परममृदुल श्रीकृष्ण तव भक्तो(जयदेव)स्य भारती श्रीराधावर्णनरूपवाणी यथा युवतिः पूर्वोक्ता वल्लभा श्रीराधा च तव चेतसि वसति तथैवेयमपि वसतित्यर्थः॥ ८॥
इति श्री गीतगोविंदे त्रयोदश प्रबंधः॥ १३॥ ॥ तदेव मनया ऽष्टपद्या वि
:॥

मंजुल तत्किं कामपि कामिनीमभिसृतः किं वा कलाकेलिभिर्बद्धो बंधुभिरंधकारिणि वनोपांते किमुद्भ्राम्यति। कांतः क्लांतमना मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः संकेतीकृतमंजुललताकुंजे पियन्नागतः॥ ५७॥

अलब्धायाश्चेष्टितमनुवर्ण्येदानीं तस्याः श्रीकृष्णाधिकातिप्रेमदर्शनाय तदनंतरमपूर्वं कंठं वर्णयति। तत्किमिति। कांतः कमनीयं वल्लभः श्रीहरिः संकेतीकृतो यो मंजुमनोहरः वंजुलः लताकुंजो यत्र लतागृहं तत्रापि यत्प्रतीहतो नागतस्तत्कामपि कामिनीं कामातुरां किं अभिसृतः तदभिमुखं गतः। कामिनीपदेन स्वसौभाग्याधिक्यं कटाक्षयति। सःस्वभावतस्तु मामेवाभिसरति तया बलात् किमाकृष्ट इति भावः। ननु त्वां विहाय कथमन्यामभिसरिष्यतीत्याह किं वेति। यद्वा। निसर्गप्राप्तसंगमैर्बंधुभिर्मित्रैः कलाकेलिभिः क्रीडाकौतुकैः बद्धो रुद्धः। इदमपि न घटते। मद्विलासे स्पष्टं स्मेरोहमत्राको लंत्राहा। यिमूचितर्के मामभिसरन् संकेतस्थमलभमानः अंधकारिणि घनतरुगोपया निबिडांधकारे वनोपांते संकेतीकृतविपिनसंकीर्णे भ्राम्यति परिभ्रमणं करोति किं। ननु नागरशिरोमणेः सहस्रशोनुभूतस्थलभ्रमः कथं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

इति॥कांतमद्धिश्लेषदुःखेनोपतप्तंमनोयस्यताद्दशः मनागपिपथिमार्गेऽस्थातुमेवाक्षमः
तेनचलितुमेवासमर्थइत्यर्थः।उत्कांचेयंनायिका।उत्काप्रवृत्तिसायस्याःसंकेतंनागतःप्रि
यः॥तस्यानागमनेहेतुंचिंतसाकुलायथेति।तल्लक्षणं।संज्ञायाक्षेपालंकारोयं।तदुक्तंदंडि
ना।किमयंज्ञारदंभोदःकिंवाहंसीकदंबकं।रुतंनूपुरसंस्पर्द्धिश्रूयतेतन्नतोयदः।इत्येवमसं
ज्ञायाक्षेपःसंज्ञायोयन्निवर्तते।धर्मेणहंससुलभेनास्पृष्टघनजातिनेति।चितर्कःकिंकि
मुतेत्येवसमरः।उपांतसंविधेचेतिविश्वः।४७।अथानंतरभावएतद्भूप्यमाणंदृष्ट्वदाह।स्वय
मनलोकितमिचकथयति।किंरूतासखीमाधवमंतरेणश्रीकृष्णंविनाआगतांवीक्ष्यद
ष्ट्वा।किंमूतांसुखीविषादमूकां।दुःखातिशयेनवार्त्तांवक्तुमशक्तां।कीदृशी।जनार्दनंश्री कृष्ण

अथागतांमाधवमंतरेणसखीमियंवीक्ष्यविषादमूकां।विशंकमानारं
मितंकयापिजनार्दनंदृष्ट्वदेतदाह।४८।स्मरसमरोचितविरचितवेषा
गलितकुसुमभरविलुलितकेशा॥१॥कापिचपलामधुरिपुणाविलसति

कमानातर्कयंती।जनस्यार्दनस्वभावोयमतस्तस्यममसंतापकत्वमुचितमित्यभिप्रायेण
जनार्दनपदोपादानं।उपेंद्रवज्रावृत्तं।पक्षांतरेच।श्रीकृष्णंसकेतनिकुंजेऽलभमानात्रापि
व्याकुलां।श्रीराधांनिरीक्ष्यसखीविषादमूकांतांवीक्ष्येत्यर्थः।४८।यदाहतदीतेनदत्रायति।
स्मरसमरेति।अस्यगीतस्यास्यवसंतरागःएकतालीतालश्च।गीतार्थस्तु।कापियुवतिःमधु
रिपुणाश्रीकृष्णेनसहविलसतिक्रीडति।किंभूता।अधिकगुणा।अधिकाःसौंदर्यादयोगुणा
यस्याःसायुवतिविलसति।इतिनायिकाकर्तृत्वेविपरीतमुक्तं।तेनचान्याभिमुखस्यवल्ल
भ्रमणेनाधिकगुणेति।न्यूनगुणेसाकूतमपिव्यज्यतेमधुरिपुणेतिमधुररसानभिज्ञेनच
पलेनचेतिकथितंच।अपदंनद्विपरीतरतचेष्टितमाह।किंलक्षणास्मरसमरःकामसं
ग्रामःसुरतमितियावत्।तत्रोचितोयोग्योविरचितःकृतोवेषःप्रसाधनंययासा।पुनःकी
दृशी।गलितानिकुसुमानियेभ्यस्तादृशाअपिविलुलिताःस्रस्ताःश्रीकृष्णेनसकचग्रहचुंबना
दानेनकेशायस्यासा।विपरीतरतनायिकायाःकेशग्रहणपूर्वकामेवचुंबनंकार्यमित्यकेशाकु

हरेःपरिरंभणे नालिंगनेन वलितो जातो विकारः अनंगविक्रिया यस्याः सा। कुचावेव कलशौ
तयोरुपरि तरलितः चंचलीभूतो हारो यस्याः। कुचयोः कलशत्वेन तदुपरि हारस्यार्पणेन नि
विघ्नसुरतोत्सवे निर्वाहाय मंगलकलशस्थापनमिव कृतमिति ध्वनितं। कामकेलौ हरिणा
हरिस्रक् संभोगकौशलेन तदुचितापहरणात्॥२॥ क्रीडावशात् चलच्छिन्नचलैः अल
कैश्चूर्णकुंतलैः ललितो मनोहरो आननचंद्रो मुखचंद्री यस्याः सा। लोलितेन अलकानां मु
खे चलत्सकलंकचंद्रमसः प्रतीतेः पुनः कीदृशी। तस्य श्रीकृष्णस्याधरपानेरभसेन वेगे
न कृता तन्द्रा तत्सुकौतुकं नु भवेनेनच्छलुर्मीलनं यया सा। अतिमादकाधरपानेन भ्रमतया त
तपूर्णे स्वर्थः अक्षोन्चलेति। तां विना क्षणमप्यहं स्थातुं न पारयन्नेवं मम प्राणवल्लभेति।

हरिपरिरंभणवलितविकारा। कुचकलशोपरितरलितहारा॥२॥ चलि च
लदलककलितानन चंद्रा। तदधरपानरभसकृततंद्रा॥३॥ चंचल
कुंडलललितकपोला। मुखरितरशनजघनगतिलोला॥४॥ दयित
विलोकितलज्जितहसिता। बहुविधकूजितरतिरसरसिता॥५॥

एवं तस्यानुनयं श्रुत्वा धूर्तज्ञातो स्य एवं कथयंत्याः त्रिरश्चालनेन क्रीडावेगेन वा चंचलौ चंचलौ कुं
डलाभ्यां ललितौ कपोलौ यस्याः सा। पाठांतरे दलितौ मृदितौ वा गतागतेन परमसुकुमा
रत्वात्। किंच। मुखरिता शब्दायमाना रशना क्षुद्रघंटिका यत्र तादृशस्य जघनस्य गतागतेन
लीलाचंचला। यथा संग्रामे विविधयोधैः भूषणां चापलं भवति तथा अस्यापि सुरतसंग्रा
मातिचापलयरशनायाः मुखरत्वमिति भावः॥४॥ तथा दयितेति। दयितस्य श्रीकृष्णस्य विलो
कितेनाभिप्रायविशिष्टनिरीक्षणेन लज्जिता लज्जावती हास्ययुक्ता चेत्स्वयं पुरुषायमा
नायाः तस्याः अधःस्थितस्य अंगायमानस्य तस्यावलोकनात् ईषद्धास्ययुक्ता लज्जायाः सुरते
नुपयोगित्वात् संभोगावेगेन हास्यमेवाभूदिति सर्वत्र कं च सुरतादन्यत्र लज्जा परमभूषण
मिति। बहुविधपिकशुकखगकुलहंसादीनामिव नानाप्रकारकूजितं शब्दितं यत्र तादृशो यो र
तिरसः संभोगानुरागः तेन रसिता हृष्टा बहुविधं पारावतादीनां यत्कूजितं तद्वत् रतिरसेन रसितं
ध्वनितं यस्याः सेति वा रासितं तां बह्वृचैर्न्वति॥५॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विपुलेति। विपुलाः प्रचुराः ये पुलकाः रोमांचास्तैः पृथुर्महान्यो वेपथुः कंपस्तस्य च भंगास्त
रंगाः यस्याः सा। रोमांचकंपयोरुत्तरोत्तरोत्पत्यातरंगसाम्याभंगस्तरंगो भेदश्च भंगो जयवि
पर्ययेति। विश्वः। अपि च एवं भूतसुरतसुखानुभवविच्छेदो मा भूदिति सुरतायासेन विश्वसि
तं निश्वासः परमानंदाद्याभिसांनिध्यसूचकानुभवः आनंदाबाष्पाच्च निमीलितं अक्षि
युद्गमिति श्वसितनिश्वसितनीमीलिताभ्याविकसत्प्रकटीभवन्ननंगः कामः रेतो लक्ष
णो यस्याः सा। तदुक्तं। मुहुः स्वजघनाच्छेषः सीत्कारो विगतलज्जता। हुंकारो धूमितं नार्याश्चो
जसांनिध्यसूचकमिति। रतिरहस्ये। मूर्छनामीलनं त्वाक्ष्णोः श्रुतिकालस्य लक्षणमिति।
श्रमजलेति। कीदृशी श्रमजलकणभरेण सुरतायासप्रस्वेदबिंदुसमूहेन

विपुलपुलकपृथुवेपथुभंगा। श्वसितनिमीलितविकसदनंगा॥६॥
श्रमजलकणभरसुभगशरीरा। परिपतितोरसि रतिरणधीरा॥७॥
श्रीजयदेवभणितहरिरमितं। कलिकलुषं जनयतु परिशमितं॥८॥

सुभगं मनोहरं मुक्तास्रगाभादंघशरीरं यस्याः सा। किंच। उरसि श्रीकृष्णस्य वक्षसि परि
पतिता। पुनः सुरताय कृष्णोत्थानशंकया स्वभुजाभ्यां तमावृत्य पतितेत्यर्थः। पतितेति। नि
सहत्वं कथितं तेन च सुरतांतं सूचितं यदुक्तं। अंगखेदः श्लथितत्वं केशवस्त्रादिसंयतिः।
जाते च्युतिसुखे नार्या विरामे त्वाजायते। बंधश्चायं हंसलीलक इति। नारीपादद्वयं स्वा
कांतस्योरुयुगोपरि। कटिमांदोलयेद्यास्तु तद्बंधो हंसलीलकः इति। कीदृशी रतिरणे सुर
तसंग्रामे धीरा स्थिरा चतुरा चालनबलेनाकर्षणव्रस्मरः शुश्रूगो सुंदरश्चेति विश्वः। तथा
च सप्तभिः पदैर्नायकस्य नैरपेक्ष्येणैव तावत्कायाः क्रियाकथनात् पूर्वोक्तं न्यूनगुणत्वमेव
सिद्धमिति भावः॥७॥ श्रीजयदेवेति श्रीजयदेवकवेः भणितं यद्धरेः रमितं क्रीडितं त
त्कलेः कलियुगस्य कलुषं पापं हरिभजनवैमुख्यरूपं जर्यदायकानां श्रोतृणां च परिश
मितं त्वं नयतु निःशेषेण शांतिं जयेनेतु॥८॥ श्रीगीतगोविंदे चतुर्दशः प्रबंधः॥१४॥॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संप्रतिचंद्रोदयअधिकतरंव्यथयतीत्याह। विरहइति। अथेति विषादे। अयंदृश्यमान
श्चंद्रोममहृदयेमदनव्यथांकामपीडांअतीवाधिकंतनोतिविस्तारयति। कीदृशः। वि
रहेणमद्विश्लेषेणपांडुधूसरंयंमरारेः श्रीकृष्णस्यमुखांबुजंवदनकमलंतस्यद्युति
रिवद्युतिर्यस्यतादृशः। मदनव्यथाकथंचित्सह्यते। पांडुत्वमुखस्मरणंदुःसहाव्य
थाजायतइतिभावः। किंकुर्वन्। वेदनांज्ञानमपितिरयन्। तिरोहितंकुर्वन्। चंद्रस्तदर्शने
घमपिविस्मार्यचितनोमूलनमपिकरोतीत्यर्थः। व्यथाजनकत्वेहेतुमाह। मनोभुवः काम
स्यसुहृन्मित्रंचंद्रस्येश्वरमनोजन्यत्वेनकामस्यचमनसिजत्वेनसोदरत्वात्। तेनमपिसुहृ
अस्यकामस्यसहाय्यंचिकीर्षताचंद्रेणव्यथाजन्यतइतिभावः। चंद्रमामनसोजातइति

विहरेपांडुमुरारिमुखांबुजद्युतिरयंतिरयन्नपिवेदनां। विधुर
तीवतनोतिमनोभुवः सुहृदयेहृदयेमदनव्यथां॥४१॥ ॥ ॥

वेदनाज्ञानदुःखयोः। अयकोथविषादेवसंबुद्धेस्मरणेपिचेतिविश्वः। तिरोंतर्द्धौतिर्यग
र्थइतिच। तिरयन्मकरीकुर्वन्निति वा। यमकालंकारश्चात्रानंदुत्तं द्रुतविलंबितं। दंडिना। एकद्वित्रिच
तुः। पादैर्यमकानांविकल्पना। आदिमध्यांतमध्यांतमध्यांतसर्वएवचेति। पक्षद्व
येप्येवं। तथापिद्वितीयेव्याख्यानांतरंतद्ध्यायेतिस्मरणेजयेहतूस्मरामिसततं। श्रीकृष्णे
नमयेचक्रीडत्तमितिवेदनांदुःखंतिरोहितंकुर्वन्नपिकिंतुसंप्रतितंनपश्यामीतिमनो
भुवः सुहृतमांव्यथयतीत्यर्थः॥४१॥ पूर्वगीतेनकस्याश्चिद्रमण्यानिरूपदानीस्वाधी
नभर्तृकांतांस्वमनोरथेनैववर्णयति। समुदितेत्यादिनागीतस्यास्यगुर्जरीरागः।प्र
कतालीतालः। गीतार्थस्तु। विजयीमंडनादिकोन्नालेन सर्वातिशायीनिःशंकइतिवा
तद्गुणेनपराभूतोवा। मुरारितितद्ध्यकार्कश्येनरसभावंसूचयति। पक्षांतरेमुरा
रीपदेनसामर्थ्यनिर्मायक्रीडने। मुरयतिवेष्टयतिनारीस्वभुजाभ्यामितिपुन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रपितनो सुकलंया॥ अधुना सांप्रतं यमुनापुलिनवने यमुनायाः सैकते मदनं तस्मिन् मति क्रीडति॥ अनेन संभोगश्रमहरणभोगयोग्य देशसंपत्तिर्दर्शिता॥ धृवपदं॥ क्रीडामाह॥ रमणीवदने रम्यते स्या मितिरमणी तस्या मुखे सपुलकं रोमांच सहितं यथा स्यादेवं मृगमदतिलकं कस्तूर्या विशेषकं लिखति॥ नानावैचित्र्यनिर्माति॥ कीदृशो वदने॥ समुदितः सम्यगुरुतानकूलकथनायक करस्पर्शनकामो यत्र तादृशे॥ अथवा श्रीकृष्णस्य समुदितो मदनो य

समुदितमदने रमणिवदने चुंबवलिताधरे। मृगमदतिलकं
लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे॥१॥ रमते यमुनापुलिन वने विजयी

स्मात्तादृशे॥ पुनः कीदृशे॥ चुंबनाय अधरपानाय वलितः सन्मुखीकृतः संकोचितः श्रीकृष्णेन तयैव वा तत्मुखचुंबनायाधरो यत्र तादृशे॥ अथवा॥ चुंबनाय करेण वलितः सेवितः सिंदूररेखादिरचनाव्याजेन चिरमुपासितोधरो यत्रे तादृशे॥ चुंबनाय बहुदैन्येन याचितो वा॥ वलितं याचितं पि स्याद्वलितं सेवितेपि चेति विश्वः॥ कस्मिन् किमिव॥ रजनीकरे मृगमिव॥ पूर्णचंद्रे हरिणमिव॥ कीदृशे चंद्रे॥ समुदितो मदनो यस्मात्तादृशे॥ अतो चंद्रस्त्रुनिादमृतमिवाधरपाने प्रवृत्तिरिति॥ अत्राल्हादकारि मुखस्यालकसामीप्यं भजमानस्य निशाकरसाम्यं कस्तूरीतिलकस्य च मृगसाम्यं प्रथमपक्षे॥ समुदितमदनं चुंबनवलिताधरत्वसनेन तस्याः भावोद्रेकः कथितः न तु नायकस्योत्कंठाक्षितं रजनीकरसादृश्येनापि शोभायाः न स्थैर्यमिति॥ निसमेव श्रीराधाया मानुकूल्यमनस्यैरानुरागः सतस्या एव प्रतिक्षणं सौभाग्यस्य शोभाया वृद्धिः॥१॥

कुमारिकृष्णाः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

किंच घनच्चयेति। तस्याः चिकुरे केशपाशे जाता वेकस्वनं कुरबककुसुमे पीतपुष्पविशे
षं सिद्धीति पर्यायं अ[illegible]नशोणपुष्पवारं चयति। यथा तान्यासमर्पयति। कीदृशे चि
कुरे घनचयरुचिरे मेचकपटलमनोहरे। पुनः कीदृशे। रतिपति। कामस एव मृगः करी
तस्य काननेनियासवशेन अस्यकाननस्योद्दीपनविभावत्वेन कामो पि कामस्य यत्र
कमानः स्त्रीसहितएवकेशबंधनपाशे निबद्धः वर्त्ततितिष्ठतीति रतिपतिपदोपादानं।
पुनः कीदृशे तरलिततरुणानने। तरलितः चंचलीकृतः ततराननः तरुणश्रेष्ठः श्रीकृ
ष्णोयेन कामबोधस्यर्थः। तादृशे तरलितो विविधो[illegible]क्षाभिः तद्गुणवर्णनेन मुखरीकृत
स्तरुणस्तस्य नित्यकिशोरस्याननं मुखं येनेति वा याज्यं। तदा तरलितान्यद्भुतानि बालव
क्षाणां पुष्पादिरूपाण्याननानि यस्मिंस्तादृशे कामो बाधकत्वासु ण विकारो स ग्रथित
कुसुमैके शैसाम्यंयुक्तं कीदृशं कुसुमं चयति शायितां यस्यतत्॥

घनचयरुचिरे रचयति चिकुरे तरलिततरुणानने। कुरबककुसुमं चपला
[illegible]सुषमं रतिपतिमृगकानने॥५॥ ॥टीका॥ पलासुषमं चपलायाः विद्यु

रूपकालंकारश्चात्र। अन्यनायिकारमणपक्षे रचयंतीस्मेनत केशादिगुंफने करकंपाद्यनुभ
स्त्वानायकस्यतस्या मनासक्तिरितिध्वनितं। तद्यथा मा गर्वमुद्वहकपोलतले चकास्ति
कृष्णस्वहस्तलिखितानवमंजरीति। अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां वैरी न चेद्भवति वेप
थुरंतरायइति मृगपादे कुरंगेच करि नक्षत्रभेदयोरिति। कुसुमं पुष्पफलयोरिति। सुषुमा
परमा श्रुतावितिः। चिकुरः कुतलो बालकचः केशशिरोरुहः इत्यमरः। ५। अपि च। कुचयुग
मेव गगनं तस्मिन्नमले निर्मलं मणिसरं मुक्ताहारं तदेवतारकपटलं नक्षत्रसमूहं घटयति
योजयति। आकाशस्थितशोभामत्र निर्माति। कीदृशे सुघने सुतरां पीने अतिकठिने स्तनस्य
पुनः कीदृशे सुघने मृगमदस्य कस्तूर्या रुचिर्दीप्तिस्तया रूषिते व्याप्ते पुनः कीदृशे नखपदेन शशि
केसरेकशोभितेन भूषितेलंकृते नखक्षतं चेदमर्धेन्दुसंज्ञं बोध्यं। तदुक्तं पंचसायके। अर्धेन्दु
संकाशमिदं नखक्षेत्र चेंदुसंज्ञं कथितं समासात्। कक्षानितंबस्तनपार्श्वकंठेनातन्यमेतत्

तंसंदेवेति अतोत्र रूपिपदमस्य चंद्रपरं गगनपक्षेपि कीदृशे गगने सुघने इति विस्तारव
ति अमृतापि माधवेनामनाघनामेवाय स्मिन्निति कापुनः कीदृशे मृगमदको तिशोभिते
चंद्राचैश्चालंकृते विमलतारकापटलेच। यत्रैवं कवि संप्रदायोआकाशस्य श्याम त्वेनै
व निरूपणा सागरस्साकारत्वमत्रज्ञेयं। घनः सांद्रदृढदाढ्यं विस्तारे लोहमुद्गरइ तिविश्वः।
गुणितरूपिते ति विश्वः। कुचयुगयोः गगनमिति केचित्तदासुघने शोभनविस्तारवति।
अन्यत्समानं। अजिनेति। मृदुभुजयुगुलेतस्याकोमलेबाहुयुगुले मरकतवलयं
इंद्रनीलमणिकंकणंतमेवमधुकरनिचयं भ्रमरसमूहं वितरति अर्पयति। कीदृशे सु
जयुगुले निजमार्दवेन गौरतयाच लितमभिभूतं विसन्नाकलं मृणालखंडयेनत
दृशे। पुनः कीदृशे। करतलमेव नलनीदलं पद्मिनीपत्रंयत्रतादृशे॥

घटयति सुघने कुचयुगगगने मृगमदरुचिरूषिते। मणिसरममलं
तारकपटलं नखपदशशिभूषिते॥ जितबिसशकले मृदुभुजयुगले क
रतलनलिनीदले मरकतवलयं मधुकरनिचयं वितरति हिमशीतले
॥४॥ रति गृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने। मणिमयरशनां

पुनः कीदृशे हिमशीतले हिमादप्यतिशीतले। संतापहरत्वात्। यद्यपि कवि संप्रदाये कापि
करतलस्य पद्मिनीपत्रत्वेन वर्णनं नास्तितथायत्र भुजस्य विसरूपत्वान्न निरूढमति। किंच
अरविंदादिवस्यादिव मृणालदंडएवं भ्रमर मेडलीस्थितेति भावः। नलिनी पद्मिनी पद्म
म सिंधुसरोवरइति विश्वः। मरकती नीलमणिरिति। कंकणवलयो भवतइ तिधरणिः। वि
श्राणं वितरणं दानेच प्रतिपादनमित्यमरः। रूपकालंकारायं। धारति गृहेति। रतेः शृंगार
स्य गृहे आश्रये जघने मणिमयरशनां मुक्तामयीं मेखलां विकरति क्षिपति। ननुबध्ना
तीति ध्वनितं। कीदृशे जघने विपुलापघने। विपुलो विस्तीर्ण पघनो अवयवो यस्य तादृ
शे। अतिमांसलइत्यर्थः। अथवा। विपुलं महत्वमुक्तं अपगतो घनः काठिण्यं यत्र तदपघनं
कोमलं तत्वं तत्वतथा तस्मिन् महत्वे सौकुमार्ये युक्तेइत्यर्थः। विस्तीर्ण पुलं पुलकोयस्मिन्स

विपुलजाद्ललोपघनः शरीरं यस्याः इति साहित्यकविकारे

तिः॥पुनः कीदृशे॥मनसिजे कर्णिकासने॥ कामस्य सुवर्णसिंहासनपीठे॥ कीदृशे॥ मणिमयरसनं तोरण
स्य मांगलस्रजः हसनं उपहासो यस्मात् तादृशे॥ अन्योपि यदा सिंहासने उपविशति तदा तत्र परि
जनैः चंदनमालिका वध्यते॥ अतो मनसिज सिंहासनीभूते तस्याः जघने॥ क्षुद्रघंटिकारूपमां
गल्यस्रजमयं निबध्यातीति भावः॥ पुनः कीदृशे जघने॥ कृतं यासनं तदनुरूपस्फाटिकादिकं वस्त्रे
यत्र तादृशे॥ कृतं यासने श्रीकृष्णवंशीकारणायम्भं गारस्थास्तोत्क धुपविशोयत्रेति॥ अथवा॥
कृता तत्कांतिदर्शनात् श्रीकृष्णो वासना भोगो यस्य तादृशे॥ अथवा॥ कृतं यासने कामेन स्था
नं यत्र तादृशे॥ यद्यपि मनसिज कनकासने नैव कामस्यापि नित्यं स्थाने यस्या नित्यं तत्सान्निध्य
सूचनयैतदुक्तं॥ अंगप्रतीको वययोपघनाग्य कलेवरं इत्यमरः॥ वासना वसनेवाप्यस्थाने ज्ञाने
च भूमन तिविग्धः॥ फलंस्याः सुलकच्चेति॥ रतिकामस्य भार्यायांस्या द्रागे सुरते पिद्येति॥ रूपका
लंकारः॥ पा चरणकिसलयेइति॥ चरणकिसलये चरच्चरणकिसलये कमलानिलये नखमणि
गणपूजिते॥ बहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते॥ ८॥
णएव किसलयं तात्मन्वा कोमलसाश्वरस्य पदपल्लवे यावकभरणं अलंककपूरणं करोति॥ कीदृशे॥
कमलायाः श्रियः निलये आश्रये कांसा निवासेस्यर्थः॥ पुनः की० नखा एव मणिगणाः मणिसमू
हास्तैः पूजिते लंकृते॥ श्रीमन्नंदनंदनस्य दुःप्राप्यतया श्रीः स्वविभूतिरूपैर्मणिभिः तस्मियाश्चरणे
संपूज्य आत्मानं भगवत्समर्पणायत् चरणसौंदर्यलीना बभूवेति भावः॥ कीदृशं॥ यावकभरणं॥ बहि
रपवरणं॥ बहिर्भूतमपवरणं संवरणं यस्य तादृशं स्पष्टमित्यर्थः॥ चरणस्यस्वभावरक्तत्वात्
रक्तमिति वा॥ पुनः कीदृशे॥ चरकिसलये हृदि योजिते स्ववक्षस्यनुरागातिशयेन योगं प्रापिते॥
स्वहृदये तच्चरणपल्लवं निधाय यावकं रचयतीत्यर्थः॥ अथवा॥ किंभूते हृदि॥ कमलश्रयाः गृहे॥ पुनः
कीदृशे नखान् खस्तान्येव मणिगणाः तैः पूजिते भूषिते श्रियायुक्ते पि हृदि यदा ये चरणं धारय
तीति तस्याः सौंदर्याधिक्यं सौभाग्याधिक्यं च कथितमिति भावः॥ पक्षांतरे कमलायाः वरस्त्रियः
श्रीराधायाः निलये निवासे तथा च तत्र स्वहस्तयुक्ते वक्षसि स्वयमेवालक्तकरचनं णायया योजिते॥
दाक्षिण्येन यावकभरणं जनयति सामान्यः करोति॥ ननु चित्रादिरचनेना तो वहिर्भूतमयं चरण
मितस्तत्र सूचयति मित्यर्थः॥ चरणकिसलयेन नखमणिगणपूजिते इत्यत्र किसलयमणिगणयोः

रूपकमिदं। तदुक्तं दंडिना। इदं मंदस्मितं ज्योत्स्ना स्निग्धं नेत्रोत्पलं मुखमिति। ज्योत्स्ना उत्पलयोर्योगा
दिति अयुक्तं नाम रूपकं। नखः कररुहे सौंडिगा चद्रप्येन संमतमिति विश्वः। ईरमयती ति। एव
कामपि सुदृशं शोभनं दृशौ नेत्रे यस्यास्तां। खलो दुर्जनो हलधरसोदरो बलभद्रस्य भ्राता श्रीकृ
ष्णः तस्मिन्सुभृशं अतिशयेन रमयति सति। हे सखि वद कथय। इह विटपोदरे कुंजमध्ये चि
रं संरसरं हितं यथा स्यात्तथा। अत एव अफलं च यथा स्यादेवं चिरं बहुकालं व्याप्य किमिस्यवसंस्थि
तासीत्यर्थः। हलधरसोदरे तितं ग्राम्यं सुनोपालभति। विटपो जारो लवणे धूर्तभूर्ते केरवदिरे फ्वि
ति विश्वः। अथवा इह विटपोदरे विटपोऽतिधूर्त्तस्तादृशस्येवोदरमभ्यंतरं यस्य तस्मिन्नेवं
विधधूर्त्तनिमित्तं निमित्तसप्तमीयं। इह स्थले चिरसमफलं च किमिव

रमयति सुदृशं कामपि सुदृशं खलहलहलधरसोदरे। किमफलमव
सं चिरमिह विरसं वद सखि विटपोदरे॥७॥ इह रसभणनकृतहरिगुण
नमधुरिपुपदसेवके। कलियुगचरितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके॥८॥

समेवेत्यर्थः। पक्षांतरे। सप्तभिः पदैः सख्या कामिदं भिसयापित्याकुर्वंति। दृशं कामपि सुदृशं राधा
मिथं खलहलधरः बलभद्रस्तस्य भ्राता निरंकुश मदनसमर्थं बलियती इत्यर्थः। विटपोदरे चतु
रचूडामणौ रमयति इह वने किमफलं चिरं संचारं अवसं अपितु सफलं सरसमेवेत्यर्थः। नि
र्णयं कलिसंपादनाय हलधरसाहचर्यं ध्वनितं। ७। इह एतत्काव्यकर्तरि कवीनां नृपे जयदे
वके। कलियुगे चरितमाचरितं दुरितं कलियुगे न चरितं कृतं बा नवसतु। नतिष्ठतु। कीदृ
शे। रसस्य शृंगाररसस्य शृंगाररसस्य भणनं कथनं यस्य तादृशे। पुनः कीदृशे। कृतं
हरेः गुणानां चिंतनं येन तादृशे। मधुरिपोः श्रीकृष्णस्य पदसेवके। दुरितध्वंसनसा
मर्थ्यद्योतनाय मधुरिपुपदोपादानं।८। ॥ इति श्रीगीतगोविंदे पंचदशः प्रब
धः॥१५॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हेदूतिदेस्यकर्मकुत्रालेनिर्दयोदयारहितोतत्रतत्रशठन्कतगूढमपराधो यदिनायातःन
हि त्वंदूयसे किं किमिति दुःखिना भवसि। केवलं शठो न भवति किंतु धृष्टोपीत्याह। स्व
छंद इति स बहुवल्लभो नेकनारीप्रियो। अत एव स्वछंदं निःशंकं रमताय थाकयाचिद्गो
पिकाया सह केलिं करोति। स्यर्थः। तत्रास्मिन्नर्थे तेकिं दूषणं न कमपीत्यर्थः। ननु क्षणं
समाश्वासिहि यावत्पुनरपनदं तिकं गत्वा तमानयामी सत आह। पञ्चपादेति। अद्यैदानी
मेवाश्चर्यं यस्य प्रियस्य श्रीकृष्णस्य आयं प्रियस्येति वा संगमायमिलनायेदं ममस्च
तोतःकरणं स्वयंस्वयमेवननुयत्नेनयास्यति गमिष्यति। कीदृशं। यदितस्यप्राण
कोटिवल्लभस्य गुणैःसौदर्यादिभिराकृष्य

नायतःसखिनिर्दयो यदिशठस्त्वं दूतिकिंदूयसे स्वछंदं बहुवल्लभः
सरमते किंतत्र ते दूषणं पञ्चपाद्य प्रियस्य संगमाय दयितस्या०
कृष्यमाणं गुणैरुत्कंठोतिभारादिव स्फुटदिदंचेतस्वयंयास्यति॥५०

माणं बलान्नायमाणं अपरमपि गुणैरज्जुभिराकृष्यमाणं बलादन्यत्र नीयतइतिभाव।
कीदृशं। उत्कंठातिभारादिवस्फुटत्। उत्कंठाऔत्सुक्यं अतिःपीडा तयोर्भरातिशयः तस्मा
दिव स्फुटत्प्रकटी भवत्बहिर्भवदित्यर्थः। अपरमपितस्यांतरसंकुलेस्थाने स्थितवस्
सा कर्योद्बहिर्भवतीति। स्फटद्विदलदितिवा। अनोपिभाराक्रांतःविदीर्यत एव। अतःप
रं दुःखं सोढुमशक्यतयात्तद्गुणानेव स्मरं त्साप्राण एव सान्याः ततो नेयामतिः सांगतिरि
तिस्वयमेवचेतस्त्वत्रयास्यती तिकिमतःपरं त्वतत्र गत्वायानेनेतिभावः। अत्रप्रथ
मपथैदेशठो नायकउक्तः स्वछंदमित्यादिना धृष्टः ननुभयलक्षणं। शठोगूढाप
राधकृत्धृष्टः सक्तान्ययुवतिभोगलक्ष्मापिनिर्भयरति। इयंप्रणयसंरंभोक्तिः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सतु वृंदावने श्वर्यामिनु कूलं एव निसंतरो प्रकटमिष्यति। क्रीयते दा सुहृद्योपसेवितपदां
जरतिज नोत्रे स्या ना मा लिं कारश्चासं प्रति श्रीकृष्णेन सहरमाणा। या सौभाग्याति शायसु
खं। तद्विना तद्रहिता। याश्च संतापमुष्टपथा कथयति। ५७। अनिलेत्यादिना। गीतस्यास्य
देशाख्यरागो रूपकतालः। गीतार्थस्तु। हे सखि यावनमालिना। श्रीकृष्णेन रामता क्री
डिता सा किसलयशयनेन पल्लवशय्यया मतपतिनतया भवति। श्रीकृष्णसंगेनतसु
खमेव भवतीति भावः। अथवा। यावनमालिना। अरमिता सा किसलयसघनेन नतपती
तिना पितु तपस्येयेति का का भत्त्रा श्चालुनेन अननुभूतविषयता अभवतीति वा। याच मिता
साद्भुततप्रणयो कंठपापुनः पुनः संगम

अनिलतरलकुवलयनयनेन। सपतिन सा किसलयशयनेन॥१॥
सखि मा रमिता वनमालिना॥ ध्रुपदं॥

तथ्या किसलयशयनेन तनतपतीति ना पितु तपा भवती त्यर्थः। उक्तंच श्रीभागवते। चलसि
यद्व्रजाच्चारयन्पशून्नलिनसुंदरं नाथ ते पदं। शिलतृणांकुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कांत
गच्छति। दिनपरिक्षये नीलकुंतलैर्वनरुहाननं बिभ्रदावृतं। घनरजस्वलं दर्शयन्मुहुर्मनसि
नः स्मरं वीर यच्छसीति। कीदृशेन वनमालिना। अनिलेन वायुना तरलंचंचलं यत्कुवलयंतद्व
न्नयनेयस्य सतथा तेन। अनिलतरलकुवलयवत्सुंदरे नयने मस्येति वा। वनमालिपदेन श्रृंगा
रित्वमुपपादितं। अथवा। वनमालि[illegible]मा वृंदावनलक्ष्म्याः अलिना श्रीराधायाः तद्वनस्य चरसा
स्वादलंपटेन भ्रमरेण त्यर्थः। अनेन तया कान्चित्कदाचिद्रमिता अरमिता च सा न परस्येव तस्या
मेवानुकूलत्वान्नियमितिध्वनितं॥१॥ अपिच। यावनमालिना रमितेति सर्वत्र योज्यं। सा
मनसिजविशिखेन कामबाणेन स्फुटति विद्धान भवति। अन्यदपि प्रतिपदं पूर्ववत् ज्ञेयं।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कीदृशेन विकसितफुल्लं यत्सरसिजपद्मं तद्वल्ललितं मनोहरं मुखं यस्य तेन। मनसिजविशिखेन तन्मुखपद्मेन काम बाणपीडा निवृत्तिरिति साश्चर्यं निरूपयतीति भावः। अन्येष्वर्थेषू चितमेव॥२॥ किंच। यार मिता सा मलयजपवनेन मलयाद्भातेन वायुना न ज्वलति न दीप्यते। कीदृशो नामृतादपि मधुरं मृदुतरमिति श्रायेन कोमलवचनं भाषणं यस्य तेन। यदुक्तं मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधं मनोज्ञया पुष्करेक्षण विधिकरि रिमा चिरमुत्सतीरधरसीधुनाप्यायय स्वन इति। चंदनतरु सर्पसंपर्कसविषपवनज्वालाहरणाय वचन

विकसितसरसिजललितमुखेन। स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन॥२॥ अमृतमधुरमृदुतरवचनेन। ज्वलति न सा मलयजपवनेन॥३॥ स्थलजलरुहरुचिकरचरणेन। लुंठति न सा हिमकरकिरणेन॥४॥ सजलजलदसमुदयरुचिरेण। दलति न सा हृदि विरहभरेण॥५॥ ॥६॥

स्यामृतत्वेन निरूपणं तथा चानेन प्रियंवदत्वं नायकगुणः कथितः॥३॥ स्थलजेलेल इति। यार मिता सा हिमकरस्य चंद्रस्य किरणेन न लुंठति न नागीभूमौ परिवर्तनं न करोति। कीदृशेन। स्थलोद्भवं जलरुहं कमलं तद्वद्रुचिरसौ यो स्तादृशौ करौ चरणौ च यस्य तेन। स्थलरुहजलरुहयोरिव रुचिर्यस्तो नाट श्रावितिवा॥४॥ सजलेति। यार मिता सा हृदि विरहभरेण वियोगाधिक्येन न दलति न दीर्यते। कीदृशेन सजले जलसहितो यो मघस्तस्य समुदयः सम्यगुदयः। तद्वद्रुचिरेण मनोहरेण अनेन निसनवीनत्वं स्पृहणीयत्वं संतापहारित्वं स्निग्धत्वमाप्यायनकत्वं समयत्वं च भगवद्रूपस्य कथितमिति। भावः॥५॥ कनकेति। यार मिता सा परिजना नां हसनेनोपहासेन परितः सर्वतो जनानां हासेन श्वसन्ति। संतापनिश्वासं न मुंचति। कीदृशेन कनकनिकषसुवर्णकष:पट्टि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

कन०
६१।

कातत्रतालेखायाश्चरुचिःकांतिर्यस्यततादृशेशुचिअनुपहतंचवसनंवस्त्रंयस्यतेनान
त्रकनकपदेनचपीतत्वंप्राप्तिचचस्यत्वात्स्वजलादिसंपर्कव्यमानत्वंदर्शितायनिकषप
दोपादानेकनकनिकषःकनकास्मातेदृश्याचिर्यस्यशुचिनीश्रृंगारमयेवसनेयस्याक
नकनिकषश्चासौशुचिश्चतेनेतिवा।श्रृंगारःशुचिरुज्ज्वलइत्यभिधानात्।श्रृंगारम
यत्वेनप्रियारूपसादृश्यात्।यथामञ्जारीरोचितयथामञ्जारीरप्रोधसेत्निचपीतांबरेण्ये
त्यर्थः।निकषःकषपट्टिकेतिहारावलिः।शुचिःशुद्धेनुपहतेतिविश्वः।६।सकल
भुवनेति।यारमिता।सा।तिकरुणारसेनोपलक्षिता।सतीरुजेतद्विश्लेषजन्यांव्याध्य
वस्थांनवहतिनधारयेति।कीदृशेनसर्वभुवनेषुसकललोकेषुयेजनाःयुवानः
तेभ्यवरतरुणेनाद्भुतलावण्यनिसकिशोरेणेत्यर्थः।अथवा।

कनकनिकषरुचिशुचिवसनेन।श्वसितिनसपरिजनहसितेन।६।स
कलभुवनजनवरतरुणेन।वहतिनसारुजमतिकरुणेन।।७।।

कलयाकांत्यासंह्वर्ततइतिसकला।भुवनजनायस्मात्तेनवरतरुणेन।तदुक्तं।स्वमूत्या
लोकलावण्यनिर्मुक्त्येतिभागवते।तन्मूर्तिसौंदर्यलेशतोन्येपिसुंदराइत्यर्थः।अथवा
सकलेसमोसंचतद्भुवनंचवैकुंठाख्यंतत्रजनेतदीश्वरस्तरुणवयसाप्रसिद्धः।तस्माद
पिसौंदर्यादिनावरतरुणेन।उक्तंयास्वस्यापिस्मापनमिति।तारुण्यंचात्रमध्यमकैशोर
मेव।तरुहयोश्चबाल्यंकापिश्रीरूरसस्तयामूर्तमधुरिमाचक्रकैशोरेसतिमध्यमे
तन्माधुर्यंयथा।नवंधनुरिवातनोनटदृचद्विषोप्तयुगंतारालिरिवशोणितानस्व
राजिरप्रेखरा।चिराजितनारीरिणीरुडितदंनरेखारुणा।नहेसरिवसमीक्षणानहे
सरिवसमीक्षणा।युवतिरस्यविभ्रस्यतीति।सामन्तसिंधो।गोलोकत्वेनप्रसिद्धत्वा
द्व्रजरूपेभुवनेरामश्रीदामसुबलादिभ्योपिवरतरुणेनेतिवा।अतिकरुणेनेति
श्रीकृष्णस्यविशेषणंवा।तदाप्रथमपक्षेऽतिकरुणेनातिस्निग्धेनपरमरसा

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri
Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

वहनेसर्थः।द्वितीयेत्वतिक्रांताकरुणादयायस्यतादृशेननिर्दयेनेत्यर्थः।संगरिमेय
त्तसद्वयंप्रतिज्ञातंतयोःप्रथमेत्वतुर्विधःकःपिराधोक्तिपिद्वितीयेतद्रोधाबकस्याश्रिसं
ख्याउक्तिरपिसंभवति।ससभिःपदैरितिहेसखिलमेवस्वाधीनपतिकांतेनरमि
नान्चतवप्रियःपार्श्वएववर्ततिकिमितिविरहोवर्तेवविलपसियात्वयारमितासात्वं
करोतुरमितायाएवप्रेमपराक्रमउचितमितिवायात्वरमित्वात्तस्याःतदास्वादरहि
याएवंनघटतएव।७।श्रीजयदेवेति।अनेनश्रीजयदेवभणितेनश्रीराधायाःवचनेन
नसख्यावातद्वचनेभेवजयदेवभणितमित्यर्थःतेनहरिरपिहृदयापसार्यपिहृदये
प्रविशतुप्रियजनानांमनसिश्रीराधावक्षसीतिवा।हरिर्दुतविक्रमोवत्रीजपिरूढो
भयस्थितिसर्थः।संकटेप्रविष्टस्यनिर्गमोभावात्।८।इतिश्रीगीतगोविंदेषाडशोषबंधः

श्रीजयदेवभणितवचनेन।प्रविशतुहरिरपिहृदयमनेन।७।मनोभ
वानंदनचंदनानिलप्रसीदरेदक्षिणमुंचवामतां।क्षणंजगत्प्राण
निधायमाधवंपुरोममप्राणहरोभविष्यसि।।५१।।

लमपालभत्तो।मनोभवेति।हेचंदनानिलचंदनसंबंधिवायोप्रसीदप्रसादंकरु।हेदक्षि
णसर्वेषांविलासिनांअनुकूलस्वभाववामतांप्रतिकूलतामुंचत्यज।चदनसंसर्गिणि
स्त्रोषिसंगरतस्यदक्षिणस्वभावत्वात्।नयक्रत्वमुचितमितिभावःअथवा।रेदक्षिणप्रसी
दनचेत्प्रसीदसितर्हिवामतांमुंच।ननुमयियामत्वेनास्तीसतआह।हेमनोभवंकाममा
दाहेजगत्प्राणजगतांजीवानामतःक्षेणंक्षणमात्रंमाधवंपुरोअग्रेनिधायकृत्वापश्चान्ममप्रा
णहरोभविष्यसि।जगत्प्राणेतितस्यानयनेस्वस्यचप्राणहरणेसामर्थ्यंद्योतितं।माधवंपु
रोनिधायेतिदुस्सहश्रीकृष्णप्रणयाज्जीवनमेवप्रार्थयति।तेनाप्राजीवनमेवभविष्यतीति
भावः।अन्योपभुक्तस्याग्रेप्राहेक्षणमपिप्राणानस्थास्यंतीतिवा।कमनीयत्वेनचांचल्येनमा

सम्प्रतिपुनःसरन्नारहतामलयानि
माधवमित्युक्तं।दक्षिणस्यवामत्वंजगत्प्राणस्यप्राणहरत्वमितिवि
रोधनामालंकारश्च।वामंप्रतिनसुदृत्वे।दक्षिणःसरलोवामपरं
दानुवर्तीविज्ञेयः।५१।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मधुनाममैवायमपराधो नान्यस्योत्साहो यस्मिन् श्रीकृष्णे जनो गते चित्तासक्ते ऽयं सखी
संवासः सखीभिः सहावस्थानं शत्रुरिव दुनोति कंपयति पुनः पुनस्तस्मिन्नेव यो
जनात् । अयं च हिमानिलो शीतलवायुः अपि शिखीदाग्निरिव दुनोति सुधारश्मि
श्चन्द्रो विषमिव कालकूटमिव दुनोति । एवमनेन मत्कारणं स्वयं परैश्च व्यथा त्रय
पितृत्वात् । अदये दयारहितेन तस्मिन् स्वादरो । निर्दयत्वात् नामग्रहणायोग्ये ऽत एव य
नोऽसदेन सूचिते प्रतिभावाद्वा हृदयमंतःकरणचतुष्टयं पुनर्भूयोपि बलाद्वलते नि
वार्यमाणमपि हठात्तत्रैव गच्छतीत्यर्थः । अतो कुवलयदृशां कमलनयनानां कामो
दर्पानिकाम निरंकुशो ऽतिशयेन स्वक्रममर्यादो ऽत एव वामः प्रतिकूलः अन्यान्यानुरा
गोहिकामो मनाहरीभवसत्त्रत्रुसः मयि न सानुरागः केवलममैव चेतः तत्र धावतीति
वामता कामस्येति भावः अथवा । यस्मिन् गते अन्यत्रास्थिते सति सखीसवासो रिपुरिव

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिलो विषमिव सुधारश्मिर्यस्मि
न्दुनोति मनोगते । हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते बलात्कुवलयदृ
शां वामः कामो निकामनिरंकुशः ॥५७॥

मानिलस्य च शिखित्वात् सुधारश्मेर्विषवदिति विरुद्धमिति विरोधालंकारः यमलंकारश्चात्र ।
शिखिनो चन्द्रिबर्हिणा विश्लमरः ॥५८॥ संप्रति विरहदुःखमसहमाना मलयानिलादीन्प्रा
र्थयति । बाधामित्यादि । हे मलयानिल मलयसंबंधिवायो बाधां पीडां विधेहि कुरु । अत्र
मलयानिलपदेन उत्तमाश्रितस्यते याचकप्रसाख्यानं नोचितमिति ध्वनितं । हे पंचबाण
मम प्राणान् गृहाण पंचभिर्बाणैः पंचानामपि प्राणानां ग्रहणं कामस्य सुकरमिति सूचना
य पंचबाणेति संबोधनं ननु गृहमेव किमिति न गच्छसीत्युत आह । गृहं पुनः भूयो नाश्रयिष्ये
न यास्यामिति । तेन विना गृहमपि मे संतापजनकं भैयमवेति भावः हे कृतांत भगिनि यं
यमः स्वसः ते क्षमया सीसा किं किंप्रयोजनमित्यर्थः । तरंगकल्लोलैः मंगानि अवयवान्
सिंच आप्लावय । विरहानलजन्यदेहदाहः शाम्यतु निवर्ततां मम प्राणाः त्रातु यम स्पृहित

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

माचरेति भावः। किंच निर्दयस्य खसुः नेदया नयुक्तेति स्थापनाय कृतांतभगिनीस्वसेत्यमरः। संमोहनः शोषणश्च दहनः शोषणस्तथा। उच्चाटनश्च कामस्य पंच बाणाः प्रकीर्तिताः॥ इत्याप्त्र संगीतकविरात्रिबमोत्रास्ते। प्रातरिति। पक्षांतरे च सख्या बोध्यमानायाः तदिक्षाकृष्ण स्तद्गतिचिन्हैरेव तदग्रे प्रकटी बभूवेति प्रसङ्गानुसृतमिव वर्णयति। अयं नंदात्मजः जगदानंदाय अस्तु। कीदृशः अति शायेन सहास्मुखं यस्य तादृशः। किं कृत्वा। राधानने नयनयोः अंचलं प्रांतं आधाय। अतोप्य कथं भूतं व्रीडाचंचलं लज्जया तरलं कटाक्षितं इत्येसर्थः। तत्र चायद्गतागतविभ्रांतये चित्रेण विवर्तनं। तारकायाः कला विक्षा

बाधां विधेहि मलयानिल पंचबाण प्राणान् गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये।
किं ते कृतांत भगिनि क्षमया तरंगैरंगानि सिंच मम शाम्यतु देहदाहः॥ ५
प्रातर्नीलनिचोलमच्युत मुरः संवीतपीतांशुकं राधायाश्चकितं विलोक्य
हसति स्वैरं सखीमंडले। व्रीडाचंचलमंचलं नयनयोराधाय राधानने
स्मेरस्मेरमुखोयमस्तु जगदानंदाय नंदात्मजः॥ ६॥ इति सप्तम सर्गः॥

स्तं कटाक्षं प्रचक्षते इति। हसति। सखीमंडले सहचरीवृंदे च कितं विस्मितं यथा स्यात्तथा स्वैरं स्वेच्छया हसति। हास्यं कुर्वाणि सति किंच कृमातः प्रातः अस्यतं श्रीराधानुरागे अच्युतिरहितं तया स निसविलासि न भिसर्थः। अथवा। अच्युतनामापि तस्याः संभोगरसावेशात् क्रीडासंगोपने न शक्तो बभूव इति अच्युत पदेन व्यंग्यं नील चोलं वस्त्रमचूत्रंयस्यतं। राधायाः उरोवक्ष स्थलं संवीत पीतांशुकं परिहितं पीतवर्णमंबरं यत्र तादृशं विलोक्य एवं वस्त्र विनिमयः सखीनां हासकारणमित्यर्थः। नंदात्मज इति धीरललितानुकूलोयं नायकः। नदुक्तं गह नादनुरागतः प्रिया मपनीत महोवैरस्य भागः। विहर सह राधया मुरारिर्यस्य मूल कूल वनान्यलंचकारेति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं॥ ७६॥ इति श्रीगीतगोविंदे विलक्षालब्ध वर्णने नागरनारायणो नाम सप्तमः सर्गः॥ ७॥ तासु वर्त्तमानोपि तया न लक्षितइ

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

तिनागरोनारायणः।अथचन्द्राश्लोकोमंगलार्थः।अथानंतरं वासांसेोऽभ्यातिशयेन
विस्मातारा धाप्रभातिप्रातः कले प्रियं कांतं साभ्यसूयं सेर्ष्यं यथा स्यादेवं माह उक्त
वती। किं कृत्वा कथमपि कष्टेन यामिनी रात्रीं विनीय नीत्वा समाप्तिं प्राप्येत्यर्थः।
अत्र यामिनीपदेन प्रियविश्लेषनिशायाः दीर्घत्वं ध्वनितं उदरवती कथ्येति वत्तू।
किंभूता सा। स्मरशरजर्जरितापि कामबाणपीडितापि प्रतिरोमविद्धापीत्यर्थः॥
दुःसहान्यकामिनीनखांकादिचिह्नदर्शनजनितमहादुःखा विरहदुःखाप्युयाचेय
र्थः। कीदृशं। प्रियं अनुनयाय स्वापराधजनितक्रोधशांतये विनयं पुनःपुनरी
दृशं नापराधी इत्यादि विनयवाक्यं वदंतं पुनः कीदृशं अग्रे प्रमाणमपिधादाग्रे

अथ कथमपि यामिनीं विनीय स्मरशरजर्जरितापि सा प्रभाते अ
नुनयवचनं वदंतमग्रे प्रणतमपि प्रियमाह साभ्यसूयं॥५५॥

नम्रं भयात्पश्चात्तरे साभ्यसूयमाह। गुणेषु दोषाविष्करणमसूया। स्वरमितमपिचि
न्हैरन्यापप्युक्तं परिकल्पितिरस्कारं चकारेत्यर्थः। रजनी यामिनी तमीत्यमरः। स्मरशरजर्ज
रितापि प्रणतमपि सहेर्ष्यमाहेति रसाधिक्यं सूचितं। यदत्रवा मतेव-कारूर सोदयाभव
तिरसज्ञानां। सरलतया रसाभास एवातो परमोचितमेवचेष्टितं श्रीवृंदावनचंद्रप्रिया
याः येत्वन्यथा कल्पयंति ते रसपाटीयपराङ्मुखा ज्ञेयाः॥५५॥ श्रीराधा यदाहत दूती ते
न कथयति। रजनीत्यादि। गीतस्यास्य भैरवरागस्तल्लक्षणं। सरोवरस्थस्फटिकस्य
मंडपे सरोरुहैः शंकरमर्चयंती। तालप्रभेदप्रतिबद्धगीता गौरीतनुर्नारद भैरव
मिति। यतिजालस्त्र। गीतार्थस्त्र। हरिहरीति खेदे हे माधव हे केशव याहि याहि इ
तोगच्छ। कोपावेशेन यो हीनस्त्वं दूरीकृतः। माधवेति चेच्छलायाः मनुस्त

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्थंचापल्यंसुत्कमवेतिभावःसमानसीलत्वात्॥एवमभिधेयेकृतेप्यसंतुष्टाकेत्रा
वेति।केत्राद्वोन्यर्थौतेस्यां।केत्राःनयितेयस्ययस्मिन्वेतिप्रश्नः।स्ताःकामिन्याक
र्णेनविकीर्णादिव्यंतेइति।छद्देकपरायणोहमितिकथयंतमाह।कैतववादमिथ्या
वादंमावेदमाकथय।कैतवंतुछलेद्यूतेइतिविश्वः।ननुत्वदर्थमिवखिन्नास्मिसू
केनसुखयेसआह।तामिति।हेसरसीरुहलोचनकमलनयननयिकांतामनुसरा
नुगच्छायातवविषादंदुःखंहरतिदूरीकरोति।यदर्थंखिन्नोसितयेवतेदुःखमपनेतुं
युक्तमहंस्वयमेवदुःखितात्वंविषादंकथंहरिष्य।

रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिमेषं।वहतिनयन
मनुरागमिवस्फुटमुदितरसाभिनिवेशं।हरिहरियाहिमाधवयाहिकेश
वमावदकैतववादं।तामनुसरसरसीरुहलोचनयातवहरतिविषादं।ध्रु०।हरि०

मितिभावः।तथाचरात्रिजागरेणार्धमुकुलितंरक्तवर्णंचनयनयोःतत्कालीनसरसीरुहलोच
नत्वेनध्वनितं।प्रियाध्यानेनमुद्राणंतद्रसानुरक्तमितिवाकटाक्षितं।एवपदंनन्वहंत्वय्यनु
रक्तःकथंमामनुरागात्त्वयान्यत्रज्ञातअतयाह।रजनीति।हेकृष्णतेवनयनंनेत्रंतदनुराग
मिववहतिधारयति।वहसितिपाठेनयनंसरागमिववहसीत्यर्थः।कीदृशंनयनं।
रजनिजनितोरात्रिजातोगुरुर्महान्योजागरस्तज्जनितोयोरागोरक्ततातेनकषायित
मीषल्लोहितंअतएवालसनिमेषंअलसोमंथरानिमेषापक्ष्मचिन्यासोयस्यतादृशं।
अन्योपियःकश्चिद्वस्तुवहतिसोप्यलसोभवतीतिध्वनितं।पुनःकीदृशंनयनं।स्फुटं
प्रगटमेवउदितःकथितस्तस्यकामिनीविषयशृंगाररसेरस्याभिनिवेशःतसरत्तायेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

तादृशं। उदितरसस्य उद्रिक्त शृंगाररसस्य अभिनिवेशः आग्रहो यस्मिन्निति वा। तथा
न्यान्यनायिकाकेलिव्यासंगेन वृथा जागरः कारित इति रागेण क्रोधेन मम स्नेहात्का
शाद्गतस्य नयनस्य सूचनं मम मा स्पृश क्रमे वेति व्यंग्य ध्वनिनमेतत्। अथवा। स्फुटाभि
त्यादि अनुरागविशेषणं। कीदृशं रागस्फुटमिति बाहुल्येनात व्याप्य बहिर्नियाति
उदितरसाभिनिवेशमिति च। हरिशब्दो व्ययस्वेदवारि। कपालीयो हि तेन्वेत्ति ॥१॥
कज्जलेति हे कृष्ण अरुणमपि तव दशनवसनं अधरः तव तनोः शरीरस्य अनुरू
पं योग्यं तनोति विस्तारयति। तनुत्वे स्त्रीमार्गधरोष्ठचुम्बनाच्छ्यामरुति भावः। कीदृशं।
कज्जले नांजनिभूतेन मलिनेय विलोचन नेत्रे तयोः ॥ ॥

कज्जलमलिनविलोचनचुंबनविरचितनीलिमरूपं दशनवस
नमरुणं तव कृष्ण तनोति तनोरनुरूपं ॥ वपुरनुहरति तव स्मरसं
३ क्षतरेखं गरखरनखर मकरतशकलकलितकलधौतलिपेरिव रतिजयलेखं ॥३॥

चनेन विरचितं नीलिमा यत्र तादृशं रूपं यस्य तादृशं। चुम्बनलग्नकज्जलेन श्यामिभू
त खदघर एव स्फुटं ते धूर्ततां प्रकटयति भावः। तदुक्तं। गल्लनेत्रललाटेषु चुम्बनं च प्र
कीर्तितमिति कज्जलमलिनेत्यादिना तस्या विदग्धी ध्वनिता। अस्ताघरो तुरदनछ
दो दष्टैश्च वासमी समरः। अकिंचपुवेरिति। तव वपुः शरीरं रतिजयलेखं दंतव
पुः शरीरं रतिजयलेखं दंतवपुर्मया जितमिति सुरतविजयपत्रमनुवहति सदृशी
करोति। कीदृशं वपुः स्मरसंगरे अनंगरणे खराणां तीक्ष्णानां नखराणां नखानां क्ष
तैराघातैः रेखा यत्र तादृशं। कस्याइव लेखं। मरकतशकले नीलमणिखंडे कलितानिर्मि
ताया कलधौतलिपिः सुवर्णशब्दाक्षरविन्यासस्तस्येव। अत्र कृष्णवपुः कषः स्थीमत्वान्मरकतशक

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri
Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

लसाम्यंसुवर्णस्यचाकृतिसंप्रदायेअरुणत्वेननिरूपणवात्तानखदन्तस्यतल्लिपि
साम्याकलधौतरौप्यहेम्नोः कलधूतंकलधौतनाचितिविश्वः।अकलंखंडेऽत्येतिपुन
र्विकरूहोनखोस्त्रीनखरोऽस्त्रियामित्यर्थः।संगरोगीकृतोयुधिसमरः।वर्णदू
नःस्यात्रिमुखोलिखोवाचिकहारकइतिहारावली।ननुमार्गविस्मृतागच्छतोमे
वपुषिधनेकंटकादिस्पर्शादिचंदनायते ननुनखांकमित्यआह।दंतवदृदयमदन
दुमस्यकोमवक्षस्यहृदयांतर्गतस्यनवकिसलयपरिवारंनूतनपल्लवसमूह।
यथापल्लवेनननूतनत्वंप्रसिद्धंतदानवंनमेस्तत्वेविदुरितिविश्वकोशात्।घनी
यंपल्लवसमूहमित्यर्थः।बहिर्वाप्तंदर्शयतीवप्रकटयतीवकीदृशांहृदयं।चरणक
मलादन्यकामिनीपदपद्मादलतासबलतालक्तकेनसिक्तमुक्षितं।अपरोपिवक्षःसि

दल वि चरणकमलगलदलक्तकसिक्तमिदंतवहृदयमुदारंदर्शयतीव
हिर्मदननुमनवकिसलयपरिवारं।ध।दर्शनपदंभवदभरगतं मम
जनयतितितमिरखेदःकथयतिकथमधुना।नमयासहतवचपुरिदंभेदं।५।

कालंकारश्च।अतएवचोदारंमनोहरंदर्शनीयमितिभावःमहदितिवा।मरुतोकिमपिगो
पनीयंनास्तीतिभावःचरणकमलेगतिसोरप्रदलमदनद्रुमेसतुरागमूलमलरूकसि
कमितिश्रीतलच्छायस्यवृक्षस्यध्वनितं।औचास्त्वाबंधश्च।तदुक्तं।योषितादेवदन्यस
कराख्योधारयेत्कुचावितिपरिवारःपरिकरेसमूहेवेष्टनेपिचेतिधरणिः।१७।ननुतव
खेदेनत्वयाएवयोन्ममहद्येन्याधिविक्रियाज्ञातोकथमन्यथाकल्पते।सत्यंयदित
नमयाऐक्यंनस्यात्तदातवशारीरगतक्षतेनममवेदनानस्यादित्याह।दर्शनेति।दर्शन
ध पदंभवदंगतंभवनस्तवाधरस्थितकस्याश्चिदन्तक्षतचिह्नंममचेतसिदुःखजनय
उसादयति।एतत्तववपुरधुनापिमयासहकथनभेदंऐक्यंकथयतीत्यर्थः।अन्यत्रारी
रक्षतस्यान्यत्रव्यथाजनकत्वासंभवतुवहारंभदोगायते।अन्योपभोगेनस्यदर्शना
दनिदुःखेनासतहृदयभेदेनकुतोवपुरोरैक्यमितिवियोगेनभेदएवसदाशीतदृत्यर्थःप्रसि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु त्वां पायनार्थं कमलनोदनं स्फुरंतं यतिमपि कामलको भ्रादाप्रभ्रमरेणन माधवरोदुष्टेन
तु दत्तक्षतमिसत आह। चहरयेति। हे कृष्ण नूनं निश्चयेन तव मनोपि चित्तमपि बहिरिव बा
ह्यमिव मलिनतरमिति न्यायेन मलिनं भविष्यति। यथा तव वपुस्तथा मंतद्वत्तव मनोपि भवि
ष्यतीत्यर्थः। ननु मम मनो मालिन्यं त्वया कथं ज्ञातमिसत आह कथमिति। कथेति प्रश्ने। त्व
मेव पृच्छसे मदिनत्वं तन्मलिनं तदा। समन्वारं ज्वरदूनं। कामव्वारपातेन दुःखितमत एवा
नुगतं। त्वामनुसृतं माद्दर्शजनं कथं वंचयसे प्रतारयसि। शरणागतजनवंचनं मंतमलिनं
मंतरेण न संभवतीति भावः। व्याजेनं दंतक्षतादिसंगोपनात्। अतिमलिनोसीति ध्वनितं।
अथो अथच तं प्रश्ने मंगलायोरपीति विश्वः। नूनमतिश्लेषोपादानात् उत्प्रेक्षा नासायमलं
कारः। तदुक्तं दंडिना। मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दे रि

प५ बहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण मनोपि भविष्यति नूनं। कथमथ वंचयसे ५
जनमनुगतमसमशरज्वरदूनं। ध्रुवमतिगवानेव लाकवलायवने
तु किमत्र विचित्रं। प्रथयति पूतनिकैव न धूचघनिर्दयबालचरित्रं॥७॥

इति। ध्रुपूर्वोक्तिमेवक्रूरकार्येणापि स्पष्टयति। भ्रमतीति। भवान्वनेषु विपिनेषु अबलाकवला
यस्त्रीजनो ग्रासाय यत्रेमति भ्रमणं करोति। अत्रास्मिन्नर्थे किं विचित्रं न किंचिदपीत्यर्थः। तत्र हे
तुमाह। प्रथयतीति। पूतनिकैव कंसप्रहिता पूतनैव वधू चध्ये स्त्रीमारणे तव निर्दयं दयार
हितं बालचरित्रं शिशुवेष्टितं प्रथयति ख्यापयति। शिशुत्वेयेन स्तनदानं प्रवृत्ता राक्षसी
हता न त्वयेदानीं केशोर मादृशीनां कोमलांगीनां हनने किं चित्रमिति भावः। अथवा हि वधू
घनिर्दयतव बालचरित्रं बालोपि तादृशः केसमर्पणी यामनुरूपचेष्टितं बालचरित्रं कोमल
चेष्टा वा पूतनिकैव प्रथयति। विस्तारयतीत्यर्थः। स्वार्थे कः। खंडिता चेयं नायिका। तदुक्तं भर
तेन। निद्राकषायमुकुलीकृतताम्रनेत्रो नारीनखव्रणविशेषविचित्रितांगः। यस्याकुतोपि गृह
मेति प्रभाते सा खंडितेति कथिता कविभिः पुराणैरिति॥७॥ श्रीराधाकृष्णो जयति श्रीजय ॥७३॥

पतिः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

देवेति हे विबुधाः श्रीकृष्णमाधुर्यरसास्वादनपंडिताः इदं श्रीजयदेवभणितं वर्णितं र
तिवैचित्रीसंभोगरहिताया खंडितातु कलक्षणा युवतिः कांता तस्याः विलापं परिदेवनं
शृणुत आकर्णयत। कीदृशं। सुधातोपि मधुरं तत्र हेतुमाह। विबुधालयतोपि स्वर्गादपि
दुःप्रापं तत्रापि दुर्लभमित्यर्थः उक्तंचा तस्य बहेतोः प्रयतकोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामु
पर्यधमिति। तवकथामृतमित्यादि श्रीभागवते। अथवा। सर्वत्रात्रप्रसिद्धमिदं। नीःसी
मप्रेमरसावलंबनः श्रीव्रजराजनंदनः प्रियजनसमुदायेषु श्रीगोपिका एव तेन विबुधाः
श्रेष्ठाः वैकुंठनिवासिनः तेषामालयं वैकुंठास्थं तत्रापि दुःप्रापमित्यर्थः। तदुक्तं श्रीभागवते। ना
यं श्रीयोगे इति। यद्वांछया श्रीललनाचरत्तपइत्यादि। विबुधः पंडितो देवेति विश्वः। पक्षांतरे
रतिरनुरागः वैचित्र्यविप्रलंभास्योभावविशेषः तेन वंचिता छलिता या खंडिता न तु यस्त
न तस्या विलापमित्यर्थः। अथवा रतौ वंचिता चासौ अधरादौ खंडिता च युवति तस्याः विलापं समागादिपुष्प

श्रीजयदेवभणितरतिवंचितखंडितयुवतिविलापं॥ शृणुत सुधामधुरं
विबुधा विबुधालयतोपि दुरापं॥ ८॥

लेनाधरादिखंडनेन शुष्यत्कंदनेयाहियाहीति। ततु कीदृशं। सुधातोपि मधुरं अमृतादपि
स्वादु अत एव विबुधालयतोपि दुरापमिति। तदानन्तु कामेन खिन्नास्मि याहि याहीति मा वदस्व
योगार्थमनुस्मरामीति चेदत्राह ममेच्छा नास्ति नामनुस्मरेतिराधोक्तिः ननु त्वं निजनिते
ति। नवनयनं कंदर्पानुरागं वहति कथं मां प्रतारयसीति कृष्णोक्तिः ननु तव वपुः कस्तुका
मयं श्यामत्वात् यतस्तवदशावसने अपि रूमपितनोरनुरूपेण नोतिनत्वं सर्वकाममयं प
राधायाः। अथ श्रीकृष्णस्य एवमेव भवतु नाम प्रियो यस्य वंदीयनांरतो स भैवेत्यादिति
श्रीकृष्णे कथयति सहि मया सह तवैव क्षमत आह दशानपदमिति तया मनएकं यदि
नस्यात्तदा तव पुरमेदं कथं कथमतीत्यर्थः। धूर्त पुनरपि तदेव कामयसे। अनुगतं जने

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

असमग्रात्स्मरज्वरदूनंनखक्षततापपीडितं॥अथानंतरंकथंवसेचेसैसछलयसीत्यर्थः॥अ
नाहूनंबहिरित्यादिनिर्दयबालचरित्रमितिपर्यंतंश्रीराधोक्तिः॥एवमन्योन्यविचि
त्रहावभावादिभिजागरमोलयोरतिरसेनाक्रांतयोःसंभोगएवनर्मादिगोष्ठीभ्अ
न्यावस्थपवामहाकविनानिरूपिता॥वक्ष्यतिच॥अधरसुधापानेकथानर्मयुभिरि
त्यादिएवंतवेदमप्यभिनपदंसंगच्छतइतिज्ञेयंतत्रप्रणयस्मरसंगेनतरंगेणोल्ल
सनेत्यर्थः॥सुरतानुरागप्रकटनेनसखीष्यलज्जासंभवातिशयेनसुकुमारांग्याःभे
पीडयाचशोकमित्यर्थः॥८॥सत्तदत्राप्रबंधः॥१७॥ ...तिश्लोकः॥कुंभकरणेन॥उ
क्तः॥सदानंदसंदोहकरंमुकुंदंनमस्कृत्यपद्मागविघूत्तयोदं॥नृपःकुंभकर्णोवियते
यिचित्रंयरंगीतगोविंदधातुंपवित्रं॥श्रीकृष्णतवास्मि

तवेदंमत्स्यस्याःप्रसरदनुरागंबहिरिवप्रियापादालक्तछुरितमरुण
च्छायहृदयोममाद्यप्रख्यातंप्रणयभरभंगेनकितवत्वदालोकःशो
कादपिकिमपिलज्जांजनयति॥५८॥

सुरतनाथतवास्मि॥तवेदमितिहेकितवधूर्तत्वदालोकस्त्वद्दर्शनंप्रख्यातःप्रसिद्धो
यत्प्रणयभरोनुरागातिशयःतस्यभंगेनकान्तोनहेतुनाशोकादपिकिमप्यनि
र्वचनीयांलज्जांजनयतिशोकेतुजनयत्स्वपरंतुशोकादपिलज्जांगुर्विसु
त्पादयतीत्यर्थः॥तथाचप्रीतोसत्यांपरमानंदजनकंत्वमीदानीत्तदभावाच्छो
कजनकत्वमेवत्वदालोकस्येतिभावः॥कीदृशमितवेदंमयुक्तंहृदयंपद्मस्यास्याः॥कीदृशंप्रियापा
दालक्तेनप्रियायाश्चरणसंबंधियालक्तेनवा॥अतएववारुणाच्छायादीप्तिर्यस्यतादृशं॥
अरुणच्छोतितिपाठेअरुणःसंध्यारागःतद्वद्योतितुशीलमस्यास्तीतिअरुणद्युतिद्युति
तादृशं॥किमिवबहिप्रसरदनुरागमिवाहृदयेपरिपूर्यधिक्याद्बहिनस्तमेवाथिपत्युर्वा॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इदानीं सर्गं समाप्ति कविः मंगलमाचरति। अंतर्मोहनेति। कंसरिपोः श्रीकृष्णस्य वंशीरवः युष्माकं श्रेयांसि कल्याणानि व्यपोहयतु। ददातु कल्याणदातृत्वसामर्थ्यकथनाय अत्र कंसरिपु पदोपादानं। किंलक्षणः। कुरंगीदृशां हरिणीतरुणीनेत्राणां अंतर्मोहि मोहनं मनो मोहः मौलिघूर्णनं तन्मादमत्तत्वं सात्विकश्चालने मिलन्मंदारस्य विस्रंसनमधःपातनं स्तंभाकर्षणं स्तंभानां मानिनीनामपि वशीकरणं। दृष्टिहर्षणं नेत्रोत्साहः श्रवणनिर्वृत्या नेत्रविकासो भवतीत्यादिकर्मसाधने महामंत्रः। पुनः किंलक्षणः। दृप्यद्भिर्दर्पयुक्तैः दानवैः दूयमानानां

अंतर्मोहनमौलिघूर्णनमिलन्मंदारविस्रंसनस्तंभाकर्षणदृष्टि
हर्षणमहामंत्रः कुरंगीदृशां दृप्यद्दानवदूयमानादिविषद्दुर्वारदुःखा
पदां भ्रंशः कंसरिपोर्व्यपोहयतु वः श्रेयांसि वंशीरवः ॥ ८ ॥ अष्टमः
सर्गः ॥ ततामथ भन्मथाखिन्नां ? अनुचिंतितहरिचरितां कलहांतरि
तामुवाच रहः सखी ॥ ५८ ॥ ४ रतिरसभिन्नांविषादसंपन्नां ॥ ८

उपतप्यमानानां दिविषदां देवानां दुर्वारा निवार्याः दुःखापदो दुःखसाधनीभूता विपत्तयस्तासां भ्रंशो नाशकः। यच्छ्रवणेन देवादेरपि पीडाभयान्मुक्तो भवतीति भावः। अनेनापि सामर्थ्यलक्षणो नायकगुणउक्तः। तथा च देवादीनां विलाससाधकोयं स्य वेणुध्वनिः किं न कर्तव्यं तस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य विलासित्वमिति भावः ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीजयदेवकृते गीतगोविंदस्व विलक्षणे वर्णने विलक्षलक्ष्मीपतिर्नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ प्रणयकोपादुहरिमधिक्षिप्ते दानीं कृतपश्चात्तापां सखी आह। तामिति। अथ च आदौ मंगलार्थः ॥ आनंतर्यार्थे वा तां कलहांतरितां परुषवचनकथनानंतरं कृतपश्चात्तापां श्रीराधां रहः एकांते सखी उवाच।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कथितवती। कीदृशी। मन्मथखिन्ना मन्मथेन कामेन खिन्नादुःखिता अतएव रतिरसेन भिन्ना। संगतो गतिरसेन संभोगेण भिन्ना विदारिता तेः करणां वा अतएव विषादसंपन्नां उद्वेगसहितां। अतएव वारंवारं चिंतितं। स्मितं हरेरभिरतं पुरा विलासितं तत्कालीन विनयं चाययातां। कुलहान्तरितां चेयं। नायिका। तदुक्तं भरतेन। प्राणेश्वरं प्रणयकोपभरेण सीतं यथा चाटुकारम विरादव धीर्यपश्चात्। संतप्यते मदनवह्निशिखा श्वासहस्तैर्वाष्पाकुला तु कलहान्तरितानुसा स्यादिति। इति भिन्न मन्याथ्यवचनेसंगते दारिते। स्फुटेतिश्वः। पत्तत्देव गीतेन कथयति। हरिरिति। गीतस्यास्य गुर्जरी रागः। यती तालः। गीतार्थस्त्। अयं इतिमबोधनं। हे मानिनि मानवतिमा।

हरिरभिसरति वहति मधुपवने। किमपरमधिकसुखं सखि भुवने॥१॥ माधवे मा कुरु मानिनि मानमये॥ ध्रुवपदं॥ ११ ॥

धवं श्रीकृष्णे मानं मा कुरु। अथवा। अये तिशुभावह विधो प्रियं संगमलक्षणेति याचत्। निमित्त सप्तमीयं। संभोगार्थं विलंबकरं मानं मा कुर्यात् इत्यर्थः। माधवपदेनापि माधवोपि मामेव प्रसादयस्ततो मानं मा कुर्विति। ध्वनितं ध्रुवपदं। मधुपवनेवसंतवायो वहति। हरिः श्रीकृष्णोभिसरति। स्वयमायाति। हे सखि त्रिभुवने त्रैलोक्ये अपरं श्रीकृष्णाभिसरनादन्यत्किं कृष्टं सुखं अपितु न किंचिदित्यर्थः। तवार्तिनाशायत्नणवइति हरिपदेन कथितं॥१॥ अपि च कुचकलशात्तेन घरं किं किमर्थं विफलीकुरुषे निःफलं करोषि। श्रीकृष्णकरार्पणादेव कुचकलशयोः साफल्यं ॥७५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदस्मावैवैफल्यमितिभावः। कीदृशौ। तालफलादपितालफलापेक्षयापिगुरू काठिन्यस्यो
ल्याभ्यां श्रेष्ठमित्यर्थः। अतिसरसं अतिशयेन शृंगाररससहितौ तथाचातिविमर्दनेवर्तु
लफलस्य सरसत्वं भवति तथैवचाप्यतिविमर्दनैव शृंगाररसउरूयतीति ध्वनित।
तथाचापरोपिकलशःरसोजलंतत्सहितः मंगलाय प्रियजनागमेतत्करेर्पितेजनोस्मि
न्नैवसरेत्वयाप्येवं कर्तव्यमितिभावः। २। ननु यदा हरिरागतस्तदा त्वयानकथितमित्य
तआह। कतिनेति। इदमचिरं सांप्रतमेयानुपदं स्थानं स्थानं प्रति मयाकति नकथितं
कियन्नेकथितं अपितु बहुधा कथितमित्यर्थः। किमिदं। हरिं अतिशयरूचिरं अति
शयेन मनोहरं चित्तचोरं मामरिवरमाउपेक्षस्वा। ३। एवंक्रमशः क्रमुखी प्रसाह। किंमि
ति। किमर्थं विषीदसि विखिन्नाभवसि ननु नास्मि विखिन्नेत्यत आह।

किं

तालफलादपि गुरूमतिसरसं। किंफलीकुरूषे कुचकलशं। कतिन
कथितमिदमनुपदमचिरं। मापरिहरहरिमतिशयरूचिरं ॥२॥ किं
मितिविषीदसि रोदिषि विकला। विहसति युवतिसभातव सकला। सजल
नलिनीदलशीलितशयने। हरिमवलोकय सफलय नयने ॥५॥

रोदिषीति। विकला विकलासती रोदिषि अतएव तवसकलसमस्तायुवतिसभा तरुणीपरि
षत् विहसति हास्यं करोति। तवचेष्टितं विसतीति वा। सकला चतुःषष्टिकलायुकार सपरिपा
टी कुशलेत्यर्थः। ४। तर्हि किं करोमि सत आह। सजलेति हे सजलनलिनीदलशीलितशय
ने। सजला निजलसहितानि मलिनीदलानि कमलिनी पत्राणि तैः शीलितं निर्मितं शयनं
शय्यायया तादृशे। हरिं सकलसौंदर्यादिगुणविशिष्टनायकरत्नं आवलोकय पश्य। अतएव
वनयने नेत्रे सफलय कृतार्थय। तदुक्तं अक्ष्णवतां फलमित्यादि। तथा च यदि विरहतसा च नि
र्मितसकलनलनीस्लशयनासि। तमनुगतं सस्नेहमवलोकनेन सत्कृतसकल कार्यापि भवेति भावः।

अथवानवविरहतापेन सजलनलनीदलशीलितशय्यायां हरिमवलोकयेति
कतिनकथितमित्यर्थः। सजले साद्रे सप्तमी। अस्मिन्छयनेतवानुनयार्थं विभाविष्टं हरिमु
वलोकयेति वा ॥५॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विचारयतीमाह। जनयसीति। मयासितैः चेगुरुखेदं महद्दुःखं किमिति जनयसि। वक्ष्यमाणं मद्वचनं शृणु। कीदृशी। अनिहिता नाकांक्षिता। मदेवेरस्यंयस्यता दृत्त्रोंयुवयोर्हितकम् अस्यार्थः॥ अथवा मया सह अनाकलितं भेदं यथा स्यादेवं मम वचनं शृणु। इयं मम सखी मनो भिन्ना मदनिष्टं मवदिष्यतीति बुध्या मद्वचनं शृणु इति भावः॥६॥ तदेवाह। हरिरिति। हरिः श्रीकृष्णः उपयातु सदंतिके। छतो बहुमधुरं अतिसरसं यथा स्यादेवं वदतु अधिकं चाटु वदति किं। एवं सति स्वीयं हृदयं अतिविधुरे किमिति करोषि॥७॥ श्रीजयदेवेति। श्रीजयदेवभणितं हरिचरितं श्रीकृष्णस्य चरितं रसिकजनभक्तिविशेषसास्वादचतुरं भक्तजनं सुखयतु आनंदयतु। किंभूतं अतिललितं शृंगाररसविशिष्टेनाति मनोहरम् इत्यर्थः। उक्तं चाष्टम रसचतुरा चेष्टा यत्र तल्ललितं विधुरेति॥८॥

जनयसि मनागधिकं मितिविधुरं खेदं। शृणु मम वचनमनिहितभेदं॥६॥
हरिरुपयातु वदतु बहुमधुरं। किमिति हृदयमतिविधुरं॥७॥ श्रीजयदेवभणितमतिललितं। सुखयतु रसिकजनं हरिचरितं॥८॥ स्निग्धे यत्परुषासि यत्प्रणमति स्तब्धासि यद्रागिणि द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विमुखतां यातासि तस्मिन्प्रिये। तद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखंडचर्चा विषं शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः॥५९॥

श्रीगीतगोविंदकाव्यं दश्याप्रबंधः॥१०॥ स्निग्धइति हि विपरीतकारिणि विपर्ययविधायिनी तिसंबोधनं। तत्तर्हि तो लक्षिपरतसर्वयुक्तमेव तया च यः परस्मिन् विपरीतमाचरति तस्य सर्वे विपरीतमेव भवति। कितत्। तव श्रीखंडचर्चा विषं चंदनानुलेपो विषवत्संतापजनको भवति। अथ च। शीतांशुश्चंद्रस्तपनः सूर्यः शीतलगावोपि तापमाचरति। हिमं तुषारोपि हुतवहो निरिव दाहको भवति। क्रीडामुदः केलिप्रमोदाः यातनाः स्वभवति। यथं तो स्निग्धे तस्मिन् प्रिये मधुरवचनैः सस्नेहे त्रकान्नायतिपरुषासि निष्ठुरभाषिण्यसि यच्च प्रणमति तस्मिं स्तंस्तब्धासि यच्च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सिद्धेयमवलम्बेयितासि। यच्च तन्मुखे आलिंगनाय सन्मुखे तस्मिन् त्वं विमुखतां यातासि। प
राङ्मुखतां गतासि। यातनातीव्रवेदने समरः विरोधाले कारः। अमूदूलनिक्रीडितं कृत्तं। पञ्च
सर्गान्तिकं विमंगलमाचरति। सांद्रेति। वयं श्रीगोविंदस्य पदारविंदं चरणकमलं वंदामहे
नमस्कुर्महे। किमर्थं अमुं सकदायफक्तिप्रतिबंधकदुरितस्य नाशाय। नादयं तुमीवि
हुवचनं श्लिष्यावभिप्रायेण। दुरितं न न नसामर्थ्यं द्योतयति। स्वच्छंदमिति। किंविशिष्ट
स्वच्छंदं यथास्यादेवमकरंदवत्सुंदरं यथास्यादेवं गलंस्रावं स्रवं सा मंदाकिन्या गंगया मे
दुरं स्निग्धं तत्तथा। तथा च यस्मात् स्रुतागंगा जगत्पुनाति किं वक्तव्यं तस्य सामर्थ्यमि
मितिभावः। अरविंदे हि मकरंदो भवति तेन मंदाकिनीति ठ पमीयते दूस्काप मालंका
रः। पुनः किंभूतं। सांद्रो निबिडो आनंदो हर्षो नेपु

सांद्रानंदपुरंदरादिदिविषद्वृंदैरमंदादरादानम्रैर्मुकुटेंद्रनीलम
णिभिः संदर्शितेंदिदिरं। स्वच्छंदमकरंदसुंदरगलन्मंदाकिनी
मेदुरं श्रीगोविंदपदारविंदमशुभस्कंदाय वंदामहे ॥८०॥ १॥

रंदरादयः। इंद्रादयो दिवि सीदंतीति दिविषदो देवाश्च तेषां वृंदैः समूहै अमंदादरा
धिकादरादानम्रैः समंतात्कायादनानतियुक्तैः तैर्मुकुटेंद्रनीलमणिभिः संदर्शिताः
इंदिंदिराः भ्रमराः यस्मिंस्तत्तादृशं। अनेन नमस्करणीयत्वं कथितं। अत्र चरण
स्य कमलोपमा नंदाकिना मकरंदोपमा। सुरवृंदमौलिनीलमणीनां भृंगोपमा।
एवं पदरूपनाच्चरणस्य। तथा चात्र मंदाकिनीपदेन व्यापकत्वमागविरतप्रवा
हरूपाच्च भगवतः यशो वर्णयति ॥ ६॥ इति श्रीगीतगोविंदे कलहांतरितावर्
णने मंदमुकुंदो नाम नवमः सर्गः॥ ९॥ श्रीकृष्णो जयति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इदानीं सखीबोधितां मानिनीं लयमनुनयति। अत्रांतर इत्यादिना। अत्रांतरेऽस्मिन्नेव
वसरे प्रदोषे निशामुखे हरिः श्रीकृष्णः समुखीं सुंदराननां किंचित्कोपोपशमेन प्रस
न्नवदनामित्यर्थः। श्रीराधामुपेत्य समीपं गत्वा सानंदगद्गदपदं आनंदेन गलदक्ष
र वाक्य सहितं यथा स्यादेवं वक्ष्यमाणं उवाच। कीदृशीं मसृणरोषवशां स्निग्धकोपवशां
सखीवचनैः किंचिन्नमितरोषामित्यर्थः। पुनः किंभूतां असीमभिरपारैर्निश्वासैर्नि
सहविरहदुःखसहनाक्षमं मुखं यस्यास्तां सव्रीडसलज्जं यथा स्यात्तथेक्षितसख्यां वद

अत्रांतरे मसृणरोषवशामसीमनिःश्वासनिःसहमुखीं सुमुखी-
मुपेत्य। सव्रीडमीक्षितसखीवदनां दिनांते सानंदगद्गदपदं हरि-
रित्युवाच॥ ॥ वदसि यदि किंचिदपि दंतरुचिकौमुदी हरति दर-
तिमिरमतिघोरं स्फुरदधरसीधवे तव वदनचंद्रमा रोचयतु लोचन-
चकोरं॥१॥ प्रिये चारुशीले मुंच मयि मानमनिदानं सपदि मदना-
नलो दहति मम मानसं देहि मुखकमलमधुपानं॥ ध्रु०॥ ॥ ॥

वदसीति। गीतस्यास्य देशवराडी रागः। अष्टताली तालः। रागलक्षणं। आरक्तगमनं मु
दा घूर्णायमाननयनयुग्माढ्या। मुखगायिनि निजदयिते देशवराडी भवद्गौरीति।
लघुद्रुतौ लघुद्रुतौ लघुत्रयमष्टतालीत्यक्ता तिनिति। गीतार्थस्तु। हे प्रिये प्राणवल्लभे शीले
चे। चारु मनोहरं शीलं यस्यास्तादृशि। मयि मद्विषये अनिदानमकारणं अन्यनायि
का संभोगकारणरहितं मानं मुंच त्यज। ननु मन्नाम्ना नकृते तत्र कारणं ज्ञाते त्यत आह।
सपदीति। सपदि तन्मानसमकाल एव मदनानलः कामाग्निः मम मानसं दहति तापय ॥७७॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ति॥ अतो मा सोने गस्यकाः यातो किन्तु मुखकमलमधुपानं देहि। मुखमेव पद्मकमलं तस्य संबंधि
यन्मधु तस्योन्मादिता निवामनाच पानं देहि। अनेन पानेन सं मुखेऽपत्रयसाः मुखावलोक
नं याचितं। अथवा चारुशीले मयि खलु एकनिष्ठस्वभावे तिष्ठ। अत एवाकारणमानं मुंचेत्य
र्थः। आसातां त्याचते। सपदि श्रीघ्रं मुखकमलमधुपानं मुखपद्मनिस्सृतवचनामृतपा
नं देहि। आ सादरम्प्रयणं पानमुच्यते। अतो पानं देही स्फुटं। मुखकमलमधुपानं अध
रामृतपानं वा। एकचपदं। हे प्रिये यदि किंचिद्वदसि प्रिया प्रियनिरपेक्ष्यं खल्वमापि यदसि
तदा दंतरुचि कौमुदी तव दशनानां याः दीप्तिः सैव कौमुदी चंद्रज्योत्स्ना साऽतिघोरं अति
भीमं दरतिमि

सत्यमेवासि यदि सुदति मयि कोपिनी देहि खरनखरशरघातं।
घटय भुजबंधनं जनय रदखंडनं येन वा भवति सुखजातं॥२॥

रं दरः साध्वसः। स एवांधकारस्तं हरति ति दुरीकरोति। अपि च। तव वदनचंद्रमा वदनं चं
द्रमा इव वक्त्रीः स्फुटदधरधरसीधवे प्रकामं मामाज्वरामृतार्थं मम लोचनचकोरं चक्षुः पक्षि
विशेषं रोचयति। तादर्थ्ये चतुर्थी। अनेन वदनचंद्रमसः तज्जिजनकत्वमिति कथितं। लोच
नयाश्चकोरत्वे तत्तदेकजीवनतया तदधीनत्वं चेति ध्वनितं॥ मृषाकरोपं प्रकटयंतीमाह।
सत्यमिति हे सुदति शोभनदंते त्वं। सत्यमेव मिथ्यार्थमेव यदि मयि कोपिन्यसि कोपनशीलासि
तदा खरास्तीक्ष्णा ये नखरास्त एव शरा बाणास्तेषां घातं प्रहारं देहि। तेनापि चेन्न तुष्यसि तदा
भुजबंधनं बाह्वोर्बंधनं घटय। तेनाप्यसंतोषश्चेत् रदखंडनं रदैर्दशनैः अधरे क्षतं जनय।
येन वा सुखजातं सुखसमूहो भवति तदेव कुरु। तथा च मम्य पराधानुरूपं दंडं विधाय कोपं
मुंचेति भावः। भ्रूणां हि सहपराधेषु जनेषु ताडनबंधनखंडनादयो दंडाः समुचिताः।
अत्र न व्याजनन खक्षता लिंगनचुंबनादीन्प्रार्थ्यते॥ २॥ नन्तु यातन प्रिया सा तव दंडं विद्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यातु किं मया अत आह। त्वमसीति त्वं मम जीवनमसि त्वयि विषण्णायां मन विषादो भवति प्रसन्नायां प्रसादः इति भव मम जीवनं मतो जीवनादन्यत् किं प्रियं भवत्स्वन त्वं न भव त्वं भवेति भावः। त्वं मम भूषणं अलंकरणमसि गौरांगी त्वां विना श्यामशरीरस्य मे केनापि भूषणेन शोभा न भवतीत्यर्थः। अनेनापि व्याजेनालिंगनं याच्यते। भवजलधौ संसारगोपजे मलजलधौ व्रजरूपे रत्नाकरे रत्नमेव मम रत्नमसि। यथान्यो रत्नाकरे प्रविश्य परिश्रांतः कश्चिद्रत्नलाभात् पूर्णो भवति तथाहं भवत्स्विन्व्रजे त्वां स्त्रीरत्नं प्राप्य कृतार्थोऽस्मीति भावः। अनेन स्वयं गोपकुलोद्भवे स्वं बहुमानयति जन्मसाफल्यमेव तावदेवं निश्चिनोति रत्नमयान्वा। समुद्रस्थानीये व्रजे व्रजांगनाः रत्नानि महारत्नं श्रीराधैवेति च ध्वनितो ज्ञातो यदुकृष्टं तद्रत्नमभिधीयते इति। उपसंहरति। भवसीति। इदं प्रबन्धे मयि भव

त्वमसि मम जीवनं त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम भवजलधिरत्नं
भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी तत्र मम हृदयमतियत्नं। ३।
नीलनलिनाभमपि तन्वि तव लोचनं धारयति कोकनदरूपं कुसुमशर

इति सततं सर्वदानुरोधिनी अनुकूला भवतु। तत्र त्वदनुकूलतायां मम हृदयमेतत्करणं समुद्यतीयतं। अतिशयितं यत्नवत् दाराधनप्रयत्नयुक्तमस्तीत्यर्थः। अनुरोधानुवर्तनमित्यमरः। ३। नीलनलिनेत्यादि हे तन्वि कृशांगि। नीलनलिनस्य नीलोत्पलस्येवाभा कांतिर्यस्य एतादृशं तव लोचनं कोकनदरूपं रक्तोत्पलसौंदर्यभारं मतिं विभर्ति। यदि च कुसुमशरः कामः तस्य बाणमोचनबाणलेनेत द्वाणाभिप्रायेण गाढं कृष्णं चक्षुरनुरंजयसि रक्तं करोषि एतस्य चक्षुषोरनुरूपं योग्यं भवति। मन्मथशरमर्पितमानसानां रमणीनां नानि सलोहितानि भवंति बाणलेनचेत्तर हि सततं परमर्मभेदिनो रुधिराक्तानेत्र कामभवंति। शोकं त्वं गत्या स्तवरोमोचितं इति ध्वनितं। अथवा कुसुमशरबाणः कटाक्षः तेन नयनोभावशृंगाररसस्यानुभावः। तस्य स्नेहकटाक्षावलोकनेनेत्यर्थः। कटाक्षावलोकनालसं कृष्णं मोचयदि रंजयसि मम अनुरंजनेकरोषि एतावबाणस्य गाढमनुरंजनमनुरूपं युक्तमेव भवति भावः। श्यामे लोहितायादनसमर्था

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

किंभूतस्तन्मात्रीत्याह। स्फुरत्विति। मणिमंजरी हारलता कुचकुम्भयोः स्तनकलशयोरुपरि स्फुरतु चंचला
भवतु तव हृदयदेशं वक्षःप्रदेशं रंजयतु स्वरश्मिभिः शोभयतु। लक्षयन्नलिनं रक्ततां धत्ते लक्ष्यलक्ष्य
रंजय। संजातो मणिमंजर्याः पतितेन क्षोदिरं रंजयतित दानुरूपं भवतीति भावः। अत्र स्मरकेलिकर्मारं-
भे मंजरीयुक्तपूर्णकलशस्थापनं मंगलार्थं चेति सूचनाय कुचयोः कलशत्वेन मणिहारस्य मंजरी-
त्वेन रूपणं युक्तं भवेदिति कृतं। अपि च तव घनजघनमंडले भीसलजघनदेशे रशनापि क्षुद्रघंटिका-
पि रसतु शब्दायमाना भवतु। मन्मथनिदेशं कामाज्ञां घोषयतु संभोगरणे मदनाज्ञया विलासि-
नीजनान्योजयन्निति भावः। वचनचातुर्येण स्फुरतु मणिमंजरी रसतु रशनापीत्यादिना विपरीतर-
तं याचते। अपि च हे मसृणवाणि स्निग्धवचने भण आज्ञापय यानव चरणद्वयं सरसः सांद्रः स-
हरसेन शृंगारेण सहवर्तत इति वा सरसं यथा स्याद्देवं लसन् शोभायमानो ऽलक्तकरागो यत्र तादृ-
शं करवाणि कुर्यां त्वं चरणद्वयं स्थलकमलगंजनं स्थलोत्सन्नं यत्कमलं स्थलकमलं तस्य तिरस्कारकं

स्फुरतु कुचकुम्भयोरुपरि मणिमंजरी रंजयतु तव हृदयदेशं। रसतु रशनापि तव घनज-
घनमंडले घोषयतु मन्मथनिदेशं। स्थलकमलगंजनं मम हृदयरंजनं जनि-
तरतिरंगपरभागं। भण मसृणवाणि करवाणि चरणद्वयं सरसलसदलक्तकरागं।८

अरुणतया सौगन्ध्यसौकुमार्येण तिरस्कृतस्थलकमलसौन्दर्यमित्यर्थः। अनेन स्वचरणस्य स्वादपि हि-
तत्वं कथितं तत्तहृदयानुरंजनत्वात्। पुनः कीदृशं मम हृदयरंजनं मद्धृदयमानुरागजनकं। अथवा मम
हृदयमपि कौचबंधादौ रंजयति। संभोगेह स्खलितालक्तकरागयुक्तं करोतीति तथाभूतं। अतो मया
स्वरंजनमुचितमिति भावः। पुनः कीदृशं जनितउत्पादितो रतिरंगे सुरतकौतूहले संभोगराग-
स्य चापरिभागः परस्परशोभा येन तादृशं। कामोद्रेककारीत्यर्थः। तथा च कौचबंधादौ मम हृदयलं-
गमोरिति धरणिः। स्मरेत्यादि। हे प्रिये उदारं सुंदरं पदपल्लवं चरणकिसलयं मम शिरसि धेहि। मम
मस्तके स्थापय। अनेन प्रियजनचरणस्य सगर्वतत्तोरवातिशये नोपालंभमुच्यते। पल्लवपदेन सौ-
कुमार्यसौगन्ध्यं तापहारित्वं मार्गत्वसौंदर्यं चेति। उदारं महत्। अभीष्टप्रदं वा तेन सेवने सेवया
न्यासमिति। कीदृशं। मम मंडनमलंकरणं। अनेन भगवतः प्रियजनानुवर्तनमेव भूषणमिति

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कथितं पुनः कीदृशं। स्मरस्य यद्गरलं विषं तस्य खंडनं नाशनं। विरहिमूर्द्धपदत्वेन मलयानि
लोदः स्मरगरलस्य निरूपणात्। स्मरस्य सर्पत्वमाक्षिप्यते। चरणपल्लवे धेहि। सेमेन नायिका
याः गरडतंड स्याक्षेमकमिदं। परमपि सर्पादि विषं गारुडिकचरणाभिमंत्रित पल्लवाघ्यारोप
णेन च शाम्यतीति ध्वनितं। किंच। मपि दारुणो दुःसहं मदनः कामः तज्जनितं यत्कदनं तापः
स एवारुणः सूर्यं ज्वलति। अतस्तेन उपहित विकारं ग्लान्यादिरूपं हरतु दूरीकरोतु। अन्योपि
सूर्यसंतापः त्रिर सिपल्लव दिस्थापनेन शाम्यतीति ध्वनितं। अरुणः स्फुटरागे स्यात् सूर्यसूर
स्य सारथावपीति। कदनं कलुषेताप्स्वनि। ७। इतीति। इत्यनेन प्रकारेण मुरवैरिणः श्रीकृष्णस्य
राधिकामधि राधां लक्ष्मीकृत्य प्रोक्तं वचनजातं वाक्यसमूहो जयति। सर्वोत्कर्षेण वर्तते। कीदृशं

स्मरगरलखंडनं मम शिरसि मंडनं। देहि पदपल्लवमुदारं। ज्वलति मयि दारुणो मदन
कदनानलो हरतु तदुपाहितविकारं। ७। इति चटुल चाटुपटु चारु मुरवैरिणो
राधिकामधिवचनजातं। जयति पद्मावतीरमण जयदेव कविभारती भणितमति शातं। ८।

हरं चाटुमीति युक्तं पटु चतुरं चारु सुकुमारं। पुनः कीदृशं जयदेवनाम्नः कवेः भारतीति संज्ञाय
स्याः एवं भूत्याया वाणी भूषिता अलंकृता येन तत्तथा मानिजनेति। मानिनीजनस्य मान
वती लोकस्य जनितं शांतं सत्स्वयेन तत्तथा। पाठांतरे। पद्मावतीजयदेवस्य पत्नी तस्या रम
णो वल्लभो यो जयदेवकविः तेन भारत्याः भारतीसंज्ञस्याः कविर्वर्णितिः पुनः कीदृशं अतिश
यितसुखं यस्मात्तत्तादृशं। भारत्या वाण्या भणितमितितु भारत्यानं मंदं। न्यासतिपौन
रुक्त्यापत्तेः प्रथमपाठस्तु समीचीन एव। तदुक्तं सारे शिवसुधाकरे शृंगारादिषु सर्व
तीच भवेदितिर्यदिहास्याद्भुतास्वयेति। चटुलः सुंदरे चलेति धरणिः। चटुल चाटुप्रिय
वाक्यमितिहस्चंद्रः। पटुस्तीक्ष्णो निरोगे च तुरेन्यवदीति विश्वः। ८। मेशांतसुखानि
चसमरः। ८। ॥ इति श्री गीतगोविंदे तेनविशाप्रबंधः॥ १९॥ ॥ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इदानीमात्मानं निरपराधं ज्ञापयन् संभोगार्थं प्रोत्साहयन्नाह परिहरेति। हे कृतातंके विहि
तकोपे। श्रीराधे शंकां मम मान्यकामिनीसंभोगजातां इति संज्ञायं परिहर त्यज। यतो ममस्वां
ते चित्ते अंतरमध्यं ततरं वितनोरतनुश्च्यूता कामादन्योजनो तादृशो भाग्ययुक्तः स्त्रीलक्षणान्
कोपि न विशति न प्रविशति। कुतो न विशति तत्राह परेति परानवकाशिनि इतरावकाशशू
न्ये तत्र हेतुमाह। त्वयेति घनं निबिडे स्तनजघने यस्याः तादृशा त्वया सततं निरंतरमाक्रांते व्या
प्ते। तथा च सदा त्वया पूरिते मदीये हृदये अन्यस्य प्रवेशस्थलमेव नास्ति। सांगस्य प्रवेशाभाव
दनंग एव प्रविशति न स्त्रीगाभावादित्यर्थः। हे प्रणयि

परिहर कृतातंके शंकां त्वया सततं घनस्तनजघनयाक्रांते स्वांते परानव
काशिनि। विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोपि ममांतरं स्तनभरपरी रंभा
रंभे विधेहि विधेयतां॥ मुग्धे विधेहि मयि निर्दयदंतदंशदोर्वल्लिबं
धनिबिडस्तनपीडनानि। चंडि त्वमेव मुदमंच न पंचबाणचांडालकांडदलना

नितक्षान्तरीरंभारंभेआलिंगनारंभे विधेयतां कर्तव्यतां विधेहि कुर्वित्यर्थः। अतंकः कोपस्तत्
योरीति परणिः। इत्थं यद्यवं न प्रसेषितदा मय्यपराधानुकूलं दंडं आचरेत्याह। मुग्धेइति।
हे मुग्धे सुंदरि मूढे वा। निर्दयं दयारहितं दंतदंशं दंतक्षतं अथ च दोर्वल्लिबंधनं निबिडगा
ढस्तनाभ्यां अपीडनं च विधेहि कुर्वित्यर्थः। हे चंडि अतिकोपनेत्वमेव मुदं अपराधिनो मम
दंडाचरणेन आनंदं अंच प्राप्नुहि। न पुनः पंचबाणः कामः स एव निरपराधिजनहिंसक
त्वेन चांडालः तस्य कांडदलनात् नाराचप्रहरणात् असवः प्राणा प्रयांतु निर्गच्छंतु। चांडा
लप्रहारेण समीचीना गतिर्न त्वया साक्षाद्देवयथोचितदंडाचरणं विधेयमिति भावः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इदानीमात्मानं निरपराधं ज्ञापयन् संभोगार्थी प्रोत्साहयन्नाह। परिहरेति। हे रुषा तं कोपं विहि
तकोपा श्रीराधे त्वं त्वं काममान्यकामिनीसंभोगजातं इति सखं यं परिहर त्यज। यतो मम स्वां
तं चित्ते अनरमभ्यंतरं वितनोस्तनुश्रूना कामादन्यो जनो नाहं त्वां भाग्ययुक्तः सील क्षयाः
कोपि न विशति न प्रविशति। कुतो न विशतीत्याह। परेति। परा नवकाशि निहतराव कान्तास्थ
न्यो तत्र हेतुमाह। त्वयेति घननिबिडस्तनजघनं यस्यास्तादृशा त्वया सततं निरन्तरं कांते व्या
प्तो नत्वापूर्वा सदा त्वया पूरिते मदीये हृदये ऽन्यस्य प्रवेश स्थलमेव नास्ति। सांगस्य प्रवेशाभावा
दनंग एव प्रविशति तस्यांगाभावादित्यर्थः। हे अपापि

परिहर कृतातंके शंकां त्वया सततं घनस्तनजघनयाक्रांते स्वांते परानव
काशिनि। विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोपि ममांतरं प्रणयिनि परीरंभा
रंभनिभाते विधेयतां। हे मुग्धे विधेहि मयि निर्दयदंतदंशदोर्वल्लिबं
धनिबिडस्तनपीडनानि। चंडि स्वमेव मुदं पंचबाणचांडालकांडदलना

नितस्मात् परीरंभारंभे आलिंगनारंभे विधेयतां कर्तव्यतां विधेहि कुर्वित्यर्थः। आतंकः कोपशाक
यो रिति धरणि। हे आयचवंन प्रेषितदासमप्यपराधानुकूलं दंडं आचरेत्याह। मुग्धे इति।
हे मुग्धे सुंदरि मूढेवा निर्दयं दयारहितं दंतदंशं दंतक्षतं अथच दोर्वल्लिबंधनं निबिडगा
ढस्तनाभ्यां अपीडनं च विधेहि कुर्वित्यर्थः। हे चंडि अतिकोपने त्वमेव मुदं अपराधिनो मम
दंडाचरणेन आनंदं च प्राप्नुहि। न पुनः पंचबाणः कामः स एव निरपराधिजनहिंसक
त्वेन चांडालः तस्य कांडदलनात्। नाराचमहरणात्। असवः प्राणाः प्रयांतु निर्गच्छतु। चांडा
लप्रहारेण समीचीना गतिरंन त्वया साक्षादेव यथोचितदंडाचरणं विधेयमिति भावः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

नयात्वकामपीडया आनंदेत्यामावस्थया। निकांतरं संभोगरूपं प्रसादमानवस्याः सकाशा
त्प्राप्नुतेति ध्वनितं। चंडी स्यादतिकोपने त्यमरः॥१४॥ ननु कोपो नास्त्येवेत्याह हे शशिमु
खीत्यादि। हे शशिमुखि चंद्राननेऽतव भंगुरा कुटिला भ्रूः भाति शोभते। कीदृशी। युवज
नानां तरुणजनानां मोहाय संमोहनाय कराला भीषणा कालसर्पी कृष्णाहिवधूः। अन्या
भुजंगी दष्टा मोहयति अतो दृष्टमात्रा एवेत्यतस्याः करालत्वं। तदुदितभयभंजनाय तस्या
उदितं यद्भयं तस्य नाशाय यूनां तरुणानां मल्लक्षणस्य यूनः इत्यर्थः। त्वदधरसीधुसुधै

शशिमुखि तव भाति भंगुरभ्रूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी तदुदितभय
भंजनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधैव सिद्धमंत्रः॥१५॥ व्यथयति वृथा
मौनं तन्वि प्रपंचय पंचमं तरुणि मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः। सुमुखि विमु
खीभावं तावद्विमुंच न मुंच मां स्वयमतिशयस्निग्धो मुग्धे प्रियोऽयमुपस्थितः॥१६॥

व त्वदीयायाऽधरसीधुमदिराविशेषः स एव सुधामृतं स एव सिद्धः साधितः मंत्रः। त्वमेवेदध
रामृतं पायय सितदा परं तद्विषापहरणं भवेदन्यथा मस्यादेवा। अतो धरपानं देहि नच कोपसर्प
दष्टस्य मम जीवनं संपादयेति भावः॥१५॥ एवमप्युत्तरमप्रयच्छन्तीं प्रत्याह। व्यथयतीत्यादि।
हे तन्वि कृशांगि तव मौनं निःप्रयोजनवचनेन कोपमौनं व्यथयति पीडयति। कृशांग्याः
तव एतावत्कोपधारणमनुचितमिति सूचनाय तन्वीपदोपादानं तस्मात्पंचमं रागविशे
षं प्रपंचय विस्तारय हे तरुणि मधुरालापैर्माधुर्यविशिष्टसुरतालापैर्मधुरैर्वचनैर्वा तापं म
मसंतापं विनोदाय प्रसारय। हे सुमुखि शोभनवदने दृष्टिभिः कटाक्षावलोकैर्विमुखीभा
वमौदास्यं विमुंच सुमुख्या या असमुखमनुचितमिति भावः। हे मुग्धे अयं प्रियजनः स्वयमे
वानाहूत एवोपस्थितः आगतः। कीदृशः। अतिशयेन स्नेहवान्। अतो मानं मुंच यमागतः
प्रियः हतुं नोचितं इति भावः॥१६॥ संप्रति मानापनोदाय तदंगस्तुतिं करोति। बंधूकेत्यु

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हेचंडितेप्रियेअयंतवाधरोबंधूकद्युतिबांधवः बंधूकस्यारुणः पुष्पविशेषस्य याद्युतिदीप्तिः
तस्याः बांधवः सुहृत्पोषकत्वसंबंधः जनेन बंधुकादिभिः श्रेष्ठत्वंउच्यते। अयंच स्निग्धो गल्लः
कपोलः मधुकच्छविमेदिरद्वजनितपांडितेमयाम धूकपुष्पस्येवछविः कांतियस्य एतादृशः
श्रकास्ति नो भाति। ते लोचन नीलिनश्रीमांस्वनरत्नकांत्या निलोत्पलस्य कांतिं मोचयति साजयं
तितादृशो स्वभावत एव नील तारकस्य नीलं चक्षुरंजनेन विनापि सुतरां नीलोत्पलादप्यति
शोतेति भवः। हे कुंदाभदति कुंदस्येवाभायेषां तादृशाः दंतायस्याः तादृशी तव नासाति
लप्रसूनस्य पदवीं तिलपुष्पप्रसिद्धिं अभ्यति प्राप्नोति मस्यतीति पाठे गति क्राम

[illegible]
नालेनालेन [illegible]
[illegible]

तीसर्वथा। प्रायः इति तर्कयामि। सः प्रसिद्धः पुष्पायुधः पुष्पमेवायुधं शस्त्रं यस्य तादृशाः
कामः त्वन्मुखसेवया विश्वं जगद्विजयते। कामः पंचभिर्बाणैः विश्वं विजयते त्वन्मुख
बंधूकमधुनीलोत्पलतिलकुंदपुष्पाणि संतीति त्वन्मुखादेव प्राप्तायुधः कामो विश्वं
जयतीति भावः। तथा च रक्तबीजनालकषायोज्वलेति अकर्षणवशीकरणोन्मादन
द्रावणः शोषणेति कामस्य शराः कथिताः। त्वन्मुखसेनयेति पाठे त्वन्मुखमेव सेना
कटकं तेन। बंधूको बंधुजीवस्यादिति विश्वः। मधुपुष्पो मधूकश्च गुडपुष्पो मधुद्रुम
इति हारावलिः। ६६। श्रीराधाधरामृतपानलुब्धमिलिंदायनमनः तादृशी विति।
हे तन्वि त्वं पृथ्वीगतासि पृथिव्यां प्राप्तासती विबुधयौवनं देवयुवतीनां समूहं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हो अश्चर्यं वहसि धारयसि एकैकेनैवांगेन देवांगनानां सौंदर्यं तिरस्करोषीत्यर्थः। तदेव
हृदयति। तवदृशौ नेत्रे मदालसे मदेन हर्षेणालसे मंथरे। तथा च स्वर्गे एका च मदाल
सा नाम्नी देवांगना। त्वं तु नेत्रे एवं विधे मदालसे दधासीत्याश्चर्यमिति भावः। तव वदनं इंदुम
त्या स्पदं इंदु विषयिणी या मतिस्तस्या आस्पदं विषय इत्यर्थः। तव मुखे अयमिंदुरिति म
तिर्भवति। तथा च इंदुमती देवांगना तस्याः सौंदर्यादप्यधिकं शोभां मुखे मेव वहसी
ति श्लेषेण लभ्यते। तव गतिः गमनं जनमनोरमं लोकानां मनोहारिणी। अथवा
जनस्य मल्लक्षणस्य जनस्येति। तथा च मनोरमा नाम्नी देवांगना

दृशौ तव मदालसे वदनमिंदुमत्याश्रयदा तज्जनमनोरमा विधुतरं
भमूरुद्वयं। रतिस्तवकलावती रुचिरचित्रलेखे भ्रुवा वहो विबुधयौ
वतं वहसि तन्वि पृथ्वीगता॥ ८५॥

तदात्मिका। अथवा रमा लक्ष्मीस्तदात्मिका। लक्ष्म्याः सौंदर्यादिकं तव गमनं तत्तुल्यं वर्तत
इत्यर्थः। तवोरुद्वयं ऊरुयुग्मं विधुतरंभं विधुता स्वशोभया तिरस्कृता रंभा कदली
येन तादृशं। तथा च ऊरुसौंदर्येण तिरस्कृता रंभा नाम्नी देवांगनापि। अथ च तव रतिः सुरत
क्रीडा कलावती कामकलाकौशलकारिणी। हावभावकिलकिंचितमोट्टायितबिब्बोकादि
मनी सर्था। तथा च संभोगकौशलेन यालंकृता कलावती नाम देवांगनेति भावः। भ्रुवौ रुचित
चित्रलेखे निर्मितविचित्रलेखे च रुचिरपाठ मनोहरे इत्यर्थः। तथा च स्वर्गे एका चित्रलेखा अ
त्र तु च द्वयोः चित्रलेखाद्वयं रचितमित्याश्चर्यमिति भावः। प्रेयो नामायमलंकारः। तदुक्तं
दंडिना। प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद्रसपेशलमिति। पृथ्वीछंद इत्युपध्वनितं। तथा श्लो
कद्वयेन गुणकीर्तनेन मानवश्याः प्रसादनेऽकथितं। इ.... कविः सर्गांते आशिषं प्रयुंक्ते। ॥८५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रीतिमिति। हरिः श्रीकृष्णः वः युष्माकं गायतां शृण्वतां प्रीतिमानंदं तनुतां विस्तारयतु। भक्तानां क्लेशान् हरतीति हरिः। किंलक्षणः रणे संग्रामे राधायाः पीनौ पयोधरौ तयोः स्मरणकृतुसं स्कारो यो धायाः पीनौ तौ तादृशौ कुंभौ यस्य तथाविधेन कुवलयापीडेन हस्तिना सार्द्धं संभेद वान् संसर्गवान्। अत्र प्रचुरशृंगारित्वं तथा च श्रीराधायाः सर्वाधिकभावो तथा च श्रीकृष्णस्या द्भुतवीर्यं शृंगार विरोधि भयानकहेतु महासत्वहस्तिसंग्रामे शृंगाररसस्याविर्भावेन वर्णि तौ मितिज्ञेयं। तदेवाह। यत्र यस्मिन् रणे तत्कुंभस्थलदर्शनेन बोधात् सात्विकविकारेण स्विद्यति स्वेदं करोति पुनः केनापि सुखोदयेन क्षणं मीलति ईक्षणनिमीलति सति। अथ अथानंत रं तत्क्षणमेव द्वियेक्षिप्ते हते सति कंसस्याल मनिन्याप्येन जितं जितयावेगे

श्रीतिमतनुतां हारः कुवलयापीडेन सार्धं रणे राधापीनपयोधरस्मरणकृ-
त्कुंभेन संभेदवान्यत्र स्विद्यति मीलति क्षणमभि क्षिप्ते तदीये
तदा कंसस्यालमभूज्जितं जितमिति व्यामोहकोलाहलः ॥८॥

न द्विरुक्तिः इति व्यामोह कोलाहलः अभूत्। अथ मर्थः। जितं तावत्प्रथमं कंससभायामानंदो जा तः। पश्चात्सक्षणमेव हंतद्वीपे अवेगा छत्रणा जितमिति अमुकनामप्रकारेण व्यामोहः मूर्छा लोकाहलः हाहाकार शब्द अभवदित्यर्थः। यद्वा उदित सात्विकविकारे नादत्रास्यदर्शनात् व्यामो हात् अक्रोस्या जितमिति कोलाहलः अभवदित्यर्थः ॥८॥ ॥इति श्रीगीतगोविंदे मानिनी वर्णनं मुग्धभावानाम दशमः सर्गः ॥१०॥ ॥ द्वादशमे मानप्रकारमनु वर्णयदानीमेकादशे सान्मानीतायामानिन्या अभिसारमाह। सुचिरेत्यादिना। कापि कंदर्पिनीयस्त्राभिधा सखी श्री राधां जगाद च भाषे का सन्निप्रदोषे स्फुरति सति। कीदृशे दृष्टिमोषे दृष्टिं मुष्णाति चोरयति स्वविषय ग्रहणसामर्थ्यं करोतीति तादृशे रसो अंधकारे गाढांधकारे इत्यर्थः। पुनः कसति। केनावगृगा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

गीत०
। ग्ध्या

कोहरणमयनां श्री राधां। सुचिरं बहुकालं व्याप्यानुनयन्नुनीणत्सा प्रसादयित्वा कुंजय्या ल तो धावेष्टितं कुटिराभ्यन्तरस्थायनीयं गतवति। सुचिर मिसादिं नातस्यां स्नेहा चिक्ये न तद्द्रयता कस्थितेति ध्वनितं। राधानुनयएव मम परम पुरुषार्थ इति ज्ञापनाय सुचिरं पदोपादानं। कीदृशौ केशवे। कृतवेशौ। कृता भिसारोचिता लकरेण। अथवा। निर्मितं श्रीराधामंडनार्थे विविध पुष्पादिना लंकरणादिकं येन तादृशे। कीदृशीं राधां। रुचिता रुचिरा मनोहरा भूषालंकृतिर्यया तादृशीं। पुनः कीदृशीं। निरच सादां। निर्मतोऽवसादा श्री कृष्णानाम मसजं दुःखं यस्यास्तां। श्री कृष्णानुनयात्तु विगतखेदामि

[illegible] मनुनयेन क्षीणरत्ना मृगाक्षी गतवति कृतवेशे केशवे कुंजशय्यां।
[illegible] तदा [illegible] भूषांदृष्टि भाव प्रदोषे कृतानिरव सादा कापि राधां जगाद॥ ६९॥
अनंतरं लोक चतुष्टयं [illegible] ने तर नगि [illegible]
मामाद्रक्ष्यति वक्ष्यति स्मर कथां प्रत्यंग मालिंगनैः प्रीतिं यास्यति रंस्यते सखि [illegible]
तिसंचिंतयती [illegible] वेपते पुलक [illegible] नंद [illegible] सहत्र ति मूर्छति। स्थि

रार्थः। ६८। पुनरपि तस्यो त्कंठाधिक्यं कथयंती वर्णयंति। स्वेत्यादि। हे सखि सा राधा आगत्य मां द्रक्ष्यति द्रक्ष्यति। दृष्ट्वापि मां स्मरकथां स्मरक्षोभेण सचलित मधुरवक्रोक्तिकं दर्पकलिसूचिकां कामकथां वक्ष्यति। कथयिष्यति स्मरालापं कृत्वा सा प्रत्यंग प्रत्यवयवं ममालिंगनैः प्रीतिं यास्यति। प्रीतियुक्तापि मया सह रंस्यते केलिं करिष्यति इति चिंताकुलः स श्रीकृष्णः। स्थिरः तमः पुंजे स्थिरांधकार समूहे तां पश्यति। समागत्य सा ध्वसे न वेपते पुलकयति अंगानी ति। अथवा। तत्वालिंगनं विभाव्य स्वतः सुखेन रोमांचयुक्तो भवती सर्थः। आनंदयति संभोग क्रीडामनुकल्प्या नंदयुक्तो भवतीसर्थः। तेनैव संभोगश्रमेण खिद्यति स्वेदयुक्तो भवति पश्चात्सुरतांते न पुनरपि सतृष्णं दृष्ट्वा अभिलषति गच्छतीप्रस्लो गच्छति। प्रसस्थाने

स्थिरतमः पुंजे निकुंजे प्रियः॥ ७०॥
गीगो० २०
कश्चान्नागला चामृदृशामुक्तं स्मृत्वा ... प्रकोतिकस्ख्या वा सुप्रियतम
[illegible] पश्यापायाप्र... व्यानंकरो

गच्छ्य॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्री

तिरश्चीनेननिर्वर्तिताभूत्साकंपपुलकस्वेदसात्विकविकारान्प्रकटयतीसर्थः।साक्षात्समागमेकी
दृशोरसोदयोभविष्यतीतिकेनवक्तुंशक्यतेऽतीवप्रगल्भमितिभावः।प्रसंगमालिंगनेनच
साधिरूढमालिंगमुक्तं।।शार्दूलविक्रीडितंछंदः।दीपकालंकारः।७०।।श्रीकृष्णस्यप्रेमानुच
र्येदानीमभिसारोचितनिविडांधकारस्योद्दीपनत्वमनुवर्णयंतीपुनर्रेपिलरयति।अक्ष्णो
रित्यादि।हेसखिध्वांतंअंधकारः।निकुंजेलतामंडपेप्रसकृत्सर्वतः।सुदृशांसुंदरनयनानांक
तीनांपरवंचकानां।अभिसारसत्वरहृदांअभिसारेसत्वरंतीव्रंहृत्मानसंपरमविदग्धवि
लासिनीनामिसर्थः।तासांप्रसंगंप्रत्यक्षयचमालिंगतिहर्लस्यति।किंकुर्वन्।अक्ष्णोर्नय
नयोः।अंजनंकज्जलंनिक्षिपितु।श्रवणयोःतापिच्छगुच्छावलीतमालस्यस्तबकपरंपरांनि
क्षिपितु।मूर्ध्निमस्तकेश्यामसरोजदामनी

अक्ष्णोर्निक्षिपदंजनंश्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीं मूर्ध्निश्याम सरोज
दाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकं।धूर्तानामभिसार सत्वरहृदां विष्वक
निकुंजे सखिध्वांतंनीलनिचोलचारुसुदृशांप्रत्यंगमालिंगति।।७१।।

नीलकमलमालांनिक्षिपतु।कुचयोःस्तनयोःकस्तूरिकापत्रकंमृगमदचित्ररचनांनिक्षि
पतु।कीदृशंध्वांतं।नीलनिचोलंचारुप्रच्छदवत्सुंदरं।अभिसारोचितवरप्रभूषणादिकंस
र्वंध्वांतमेवकरोतीसर्थः।अतोभूषादिनिर्माणेनायिकालातिक्रमोनयुक्तइतिभावः।शा
र्दूलवृत्तं।तथाच।स्त्रीणांमलंकारोदित्वनाधिकारोनपुंसकादानामेवेतिनपुंसकनिर्दे
शेनध्वनितं।अपिच।श्यामसुंदरेणैवसर्वभूषादिकंसंपादनीयमिसलंमंडनविलंबेनेति
तस्मादृशात्ध्वनितेधूर्तःस्यादेकेलोकेच।।७१।।किंचप्रावादनीनांप्रेमदीक्षाकारणमप्येतदि
त्याह।काश्मिरेत्यादि।काश्मीरवत्कुंकुमवत्।गौरंवपुःशरीरं यासांमीदृशीनामभिसारिकाणाम
भिसारपराणांनायिकायिकानांअभितःसर्वतःरुचिमंजरीभिःकांतिपरंपराभिःआबद्धेरचे
येनतादृशं।एततमालदलनीलंतमं।तमालदलवत्पल्लवदलवदतिश्यामेननीलंतमिस्रंतमः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

गीत०
॥८२॥

गोविंद०

तस्मेहेमनिकषोपलतां। तासां अभिसारिकाणां हेमनदेव हेमस्वर्णं तस्य निकषोपलतां क
षकैणपाषाणतां तनोति विस्तारयति। परकांतिमतीनां एतादृश्यपि गाढांधकारे सर्व
मुपेक्ष्य कांताभिसारप्रस्थाने नप्रेम्णः शुद्धिः परीक्ष्यतेति भावः॥७३॥ परमविदग्धा सा
वीररसोद्बोधकवाक्यदंदैः संकेतनिकुंजसमीपमानाय लज्जावतीं पुनरपि निकुंजप्र
वेशायादिशत्॥ हारावलीत्यादि॥ अथ अथानंतरं इयं सखी सखीं श्रीराधां इति वक्ष्य
माणमुवाच। कीदृशीं निकुंजनिलयस्य निकुंजएव निलयो निभृतगृहं तस्य द्वारे हरिं
श्रीकृष्णं निरीक्ष्य दृष्ट्वा व्रीडावतीं लज्जायुक्तां प्रथमसमागमे कामिनीनां लज्जा।

काश्मिरगौरवपुषामभिसारिकाणामाबद्धरेखमभितोरुचि
मंजरीभिः। एततमालदलनीलतमंतमिस्रंतत्प्रेमहेमनिकषो
पलतांतनोति॥७॥ हारावलीतरलकांचनकांचिदाममंजीर
कंकणमणिद्युतिदीपितस्य। द्वारे निकुंजनिलयस्य हरिंनि
रीक्ष्य व्रीडावतीमथसखीमियमित्युवाच॥७३॥ ॥१॥

भवतीति लज्जावतीमुक्तां। कीदृशस्य निकुंजनिलयस्य हारावल्यो हारपंक्तयः तरलो
मध्यमणिः कांचनकांचिदाम स्वर्णखचितमेखलादाम मंजीरो नूपुरः कंकणं करभू
षणमेतेषु खचिता ये मणयस्तेषां द्युत्या दीपितस्य प्रकाशितस्य। तरलश्चंचले चले
खंडे हारमध्यमणावपीति विश्वः। निलयश्चागारं मंदिरमित्यमरकोशः॥७३॥ तदेव गी
तेन कथयति। विरचितेति। गीतस्यास्य वसंतरागो यती ताले स्तल्लक्षणं कथितं प्रा
क्। गीतार्थस्तु हे मुग्धे सुंदरि अनुगतमधुमथनानुसरणकृतविलंबादनमिति ॥८२॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हे राधिके रूपेणाधिके रूपेणाधिका सकलव्रजांगनातिशायिन सौंदर्येण मोहितव्रजेंद्रनंद
न। अथवा। स्वमाधुर्य वंशिण्या पंचमादि स्वरेण वा वशीकृत कृष्णा वर्णितं च भगवत्प्रिय।
कृष्णसारहरं पंचमस्वरे मुंचगीतं कुतका निराधिके। प्रक्षते त्र हरिणानुधावताल्लां नयावद
तिभीषणे जनदृतार खलु त्वं देहरूपे च से काह्वार मधुमथनं मधुमधुराव्यर सकलं मन्मथाति
विलोडयति ततथा। तं शृंगाररसस्वादचतुरमिसर्थः। अथवा। मधुमथनं भ्रमरवत्।
द्रसास्वादलंपटं तं। अथवा। मधुयसंतंत स्तं मध्नाति दृश्येमयति सः स्मरः तकंदर्पकोटि
सुंदरं अनुसराभिनुगच्छ। कीदृशं। अनुगतं तव सौदर्यलावण्यादिना

विनिर्गतचाटुवचनरचनं चरणरचितमणिपातं। संप्रति मंजुलवंजु
लसीम नी केलिशायनं मनुयातं॥१॥ मुग्धे मधुमथनमनुसर राधि

के। अनुकूले न त्वां अनुसृतस्तं। अथवा। कामेनाधिकद्युति राधिके शृंगारस्वभाव इत्यर्थः
रस्तु कामद्वे सेकाक्षर मधुवसतं। अथवा। कास्वन संवतो भावेन त्वद् श्री भूत्वानुगतं सं
केतनस्थानं प्रियं अनुसर। क्रीडा भवेत्यर्थः। वसंतस्योद्दीपनविभावात्। अथवा। हे राधि
केऽनुसार न त्वनाहूता कथं व्रजामीति चेदत आह। मधुना माधिदूषको यं समागतस्तेन म
न्मथान सरे इत्यर्थः। धुवपदं। अनुगतस्त्वमेवाह। विरचिता विहिता चाटुप्रिया किं। मम प्राण
कोटिवल्लभा त्वमेवासि। प्रसादनरबश्नो मया पिर्व्रजसुंदरी कदंबमपि न तुलयामि। इत्यादि
वचनकदंबस्य रचना संदर्भो येन तादृशं। पुनः कीदृशं। तव चरणारविंदे रचितः प्राणिपा
तो चनति येन तादृशं। अथवा तवा नयनाम मकरंणेर चितः फणिपातो यन तादृशं च
रणे संकेतार्थाभिमुखगमनार्थमिति वा। विविधानुनयपूर्वकं न मस्क्रिया कथना मरचितपदौ पादानां तर्हि संप्रति कुत्रास्तत आह।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संप्रतीति। संप्रत्यधुना मंजुलो मनोहरो यो वंजुलो वेतसः तस्य सीमनि पर्यंते व्यक्तो कलति कान्तटे निपावतु। यत्केलिशायनं क्रीडाशय्या तामनुलक्षीकृत्य यातं गतं तत्रस्थः त्वां प्रतीक्षत इत्यर्थः। वंजुलादीनामुद्दीपनत्वविभावत्वेन परिगणनात् तां प्रोत्साहयंती त्वरयति॥१॥ घनेत्यादि हे सखि उपेहि श्रीकृष्णमुपगच्छ। कथं यथा स्यात्। एवं पुनः कथं यथा स्यात्। दरेण साध्वसेन मंथरश्चरणे विहारः पदविन्यासो यत्र। एवं यथा स्यात्। तत्र हेतुगर्भविशेषणेन संबाधयति घनयोर्निबिडयोर्जघनस्तनयोर्भार स्य भरो तिशयो यस्यास्तत्संबुद्धौ मरालानां हंसानां स्वकीयमंथरागमनेन मंजीरादिशब्देन च निकारं तिरस्कारं विधेहि कुरु। संप्रति मरालेषु श्लाघ्यमानेषु सत्सु मंजीरादिध्वनिरपि मरालश्लाघ्यः

घनजघनस्तनभारभरे दरमंथरचरणविहारं। मुखरितमणिमंजीर मुपैहि विधेहि मरालनिकारं॥ श्रृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहन मधुरिपुरावं। कुसुमशरासनशासनवंदिनि पिकनिकरे भज भावं॥

त्वं एव च लकैः प्राप्नुहि। संप्रति यो यो भिसा क्षण इति ध्वनितं। अथ च हंसशब्दो यात्रायां शुभं सूचयतीति गमने प्रति विलंबो न कार्य इति भावः। तदुक्तं वसंतराजे। कालासु वीस्य पि दर्शनेन हंसस्य शब्देन च सर्वसिद्धिरिति। मरालो राजहंसः। अस्या मराले हंसमातृक इति धरणिः। निकारः स्यात्परिभवे धान्यस्योत्करणेपि चेति च॥ अजन्यमप्युद्दीपनं प्रकारद्वयेनाह तरुणीजनानां मोहनं मोचयतीति त्रायन मोहजनकं मधुरिपोः श्रीकृष्णस्य रावं शब्दं करकमलेन करोमि। चरणमहमागी मेता सिविदूरमिसा दिनि मधुराणि संभाषणानि महामधुरमोहनसद्गनस्वरग्राममूर्छनातानतालरागैरालापितसद्गुणसंकेतिवेणुनादं वा श्रृणु आकर्णय। कीदृशं रमणीयतरं अतिशयेन रमणीयं। अतो तरुणीजनमोहनं मधुपविरावमिति पाठे मधुपानां भ्रमराणां विविधप्रकारेण सा ॥८५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हेराधिकेरूपेणाधिकेरूपेणाधिको सकलव्रजांगनातिशायित सौंदर्येण मोहितव्रजेंद्रनंद
नो।अथवा।स्वमाधुर्यवर्षिण्यापंचमादिस्वरेण वावशीकृतकृष्णा।वर्णितिंचमगवस्त्रिय।
कृष्णसारहरपंचमस्वरेमुंचगीतकुतका।निराधिके।प्रक्षतेत्र हरिणानुधावता।वांनयाचद
तिभीषणेजनइति।रहस्यत्वाद्रूपेचेत्येकाक्षरः।मधुमथनं मधुमधुराख्यरसकंमम्नाति
विलोडयतितत्तथा।तं शृंगाररसस्वादचतुरमित्यर्थः।अथवा।मधुमथनंभ्रमरवल्ल।
द्रसास्वादलंपटंतं।अथवा।मधुवसंतंतस्तंमथ्नाति दृक्षोभयतिसःस्मरः।तकंदर्पकोटि
सुंदरंअनुसराभिनुगच्छ।कीदृशं।अनुगतंतचसौदर्यलावण्यादिना

चिरगीत चाटुवचनरचनं चरणे रचित प्रणिपातं।संप्रति मंजुलवंजु
लसीम नी केलिशयनमनुयातं॥१॥मुग्धे मधुमथनमनुसर राधि ॥टी॥

के अनुकूल्येन त्वां अनुसृतस्तं।अथवा।कामेनाधिकरुतिराधिके शृंगारस्वभावइत्यर्थः।
रस्तु कामइत्येकाक्षरः।मधुवसतं।अथवा।कासुन संवर्तो भावेनत्वद्वशीभूत्वानुगतंसं
केतस्थाने प्रियंअनुसर।क्रीडाभवेत्यर्थः।वसंतस्योद्दीपनविभावात्।अथवा।हेराधि
के अनुसारनत्वनाहूता कथंव्रजामीतिचेद् तत्राह।मधुनामाचिदूषको यं समागतस्तेनम
त्स्थानसरेत्यर्थः।ध्रुवपदं।अनुगतत्तुमेवाह।विरचिताविहिताचाटुप्रियोक्तिं।ममप्राण
कोटिवल्लभात्वमेवासि।प्रसादनरचन।मयापिव्रजसुंदरीकदंबमपिनतुल्यामि।इत्यादि
वचनकदंबस्यरचनासंदर्भोयेनतादृशं।पुनःकीदृशं।तवचरणारविंदेरचितःप्रणिपा
पातोचनतिर्येनतादृशं।अथवातवानयनामनर्मचरणेनरचितःप्रणिपातोयेनतादृशंच
रणेसंकेतार्थाभिमुखगमनार्थमितिवा।विविधानुनयपूर्वकेन मत्क्रियाकथनामरचितपदौ

पादानांतर्हिंसंप्रतिकुत्रास्मास्तकाद्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

गीत० ।।८४।।

गोविंद०

संप्रतीति। संप्रत्यधुना मंजुलो मनोहरो यो वंजुलो वेतसः तस्य सीमनि पर्यन्ते व्यक्तो
कलति कान्ते ति यावत्। यत्केलिशायनं क्रीडाशय्या तामनुलक्षीकृत्य यातं गतं तत्रस्थः त्वां
प्रतीक्षत इत्यर्थः। वंजुलादीनामुद्दीपनविभावत्वेन परिगणनात्। तो सहृदयं तीत्वर
यति।।१।। घनेत्यादि। हे सखि त्वं हे श्रीकृष्णमुपगच्छ। कथं यथा स्यात्। एवं पुनः कथं
यथा स्यात्। दरेण साध्वसेन मन्थरश्चरणे विहारः पदविन्यासो यत्र। एवं यथा स्यात्। तत्र हे
तु गमनविलम्बेन संबाधयति घनयोर्निबिडयोर्जघनस्तनयोर्भारस्य भरोति त्वायोग्य
स्वात्तात् किंच मरालानां हंसानां स्वकीयमन्थरागमनेन मंजीरादिशब्देन च निकारं तिरस्का
रं विधेहि कुरु। संप्रति मरालेषु श्लाघ्यमानेषु सत्सु मंजीरादिध्वनिरपि मरालत्वा

घनजघनस्तनभारभरे दरमन्थरचरणविहारं। मुखरितमणिमंजीर
मुपैहि विधेहि मरालनिकारं।। अ।। श्रृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहन
मधुरिपुरावं। कुसुमशरासनशासनवंदिनि पिकनिकरे भज भावं।।२।।

त्वस्यैव लक्षे प्राप्स्यति। संप्रति यो यो ऽपि साक्षात् इति ध्वनितं। अथ च हंसवाहनो यात्रायां शुभं सूचय
तीति गमने प्रति विलम्बो न कार्य इति भावः। तदुक्तं वसन्तराजे। कालासु वास्यपि दर्शनेन हंसस्य
शब्देन च सर्वसिद्धिरिति। मरालो राजहंसः स्यात् मराले हंसमात्रक इति धरणिः। निकारः स्यात् स्व
भवे धान्यस्योत्करणे पिवेति च।।अ।। अन्यमप्युद्दीपनं प्रकारद्वयं यति। तरुणीजनानां मोहनं मोहु
यतीत्यायनमोहजनकं मधुरिपोः श्रीकृष्णस्य रावं ध्वं करकमलेन करोमि। चरणमहमागमि
तासि विदूरमित्यादिनि मधुराणि संभाषणानि महामधुरमोहनसद्गुणस्वरग्राममूर्छनातान
तालरागैरालापितं सगुणसंकेतिवेणुनादं वा शृणु आकर्णय। कीदृशं रमणीयतरं अतिशयेन रमणी
यं। अतः तरुणीजनमोहनं मधुपविरावमिति पाठे मधुपानां भ्रमराणां विविधप्रकारेण सा...।।८५।।

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

असासत्वास्वादयतिरतिमधुपः श्रीकृष्णःतस्यविविधानुनपालापमितिंमधुपस्रावेनापिप्र
मरम्ले मणतद्रसलापदयेनहृणःगानपरत्वेचकथितेनथाचश्रीभागवतेमधुरयागिरेति।
कोस्त्रीतिचापिकनिकटे कोकिलसमूहे।कुसुमस्त्राससनवंदिनिसति।कुसुमान्येवस्त्रा
सनंधनुर्यस्यतादृक्षः कामःतस्यस्त्रासनेनदाज्ञातयावंदिनिस्त्रावकेसति।अथवा।कुसु
मस्त्रासनेवंदितुंनमस्कर्तुंशीलमस्यतादृशो।कामाज्ञाकारिणिसतीत्यर्थः।भावंश्रीकृष्णे
नुरागंभजलआम्रपाञ्जयवा।कामानुयात्राव्हायमानेपिपिकेरेभवमभिप्रायंभजाभिकनि
र नेदृश्कलावद्धिकोंसप्रियतमसेभो।गांवसरेमिपिकादीनास्तिभिवंप्रकटीकुर्विसर्थः।वंदिन
स्तायकाद्रस्मरः।अत्रापिपिकरेणसंकारेणश्रीकृष्णस्यमधुरस्वरोयात्रायोगीतवाद्यवत्

अनिलतरलकिसलयनिकरणलतानिकुरंवः।परा।
णवमिवकरभारूकरोतिगतिंप्रतिमुंचविलंवं।।अ॥ ५॥

करभःकनिष्ठिकामणिवंधपर्यंतंकरस्यबहिर्भागतद्वन्निभोस्तौऊरूयस्यास्तारन्दृशोग
तिगमनंप्रतिविलंबंकालक्षेपंमुंचत्यज।अनिलेनवायुनातरलश्चंचलोयःकिसलयनि
करःनवपल्लवसमूहःतस्वरूपेणकरेणलतानिकुरंवंलतासमूहस्तवप्रेरणमिवकरो
ति।किसलयकंपच्छलेनासमंजसमसहमानोलतासमूहोपित्वांप्रेरयतीतिविलंवेनका
र्यइतिध्वनितं।शाकुनशास्त्रेच।वामेवंधुरवाक्यक्षीरवृक्षःपल्लविनोग्रतः।अनुकूलावह
न्वायुःप्रयाणेशुभसूचकइति।समूहेनिकुरंवमस्त्रियामित्यमरः।मणिवंधादाकनि
ष्ठंकरस्यकरभोवहिरित्यमरः।प्रयोनामोलंकारः।४।अपिस्फुरितमिति।अस्फुटं कुमंस्त
मसमीनयाच नकलत्रंपृच्छासखीसमीचीनाबंदति।प्रसंकुरु।कीदृशं।स्फुरितंसकंपकस्मादिवअने
गतरंगवशादिव।अनंगस्यकामस्ययःस्तरंगःऊर्मिरितिदृशादिव।अनंगतरंगेस्यनेनतस्याः
रसतरंगिणीत्वमाक्षिप्यते।अन्योपिकुंभोनद्यांतरंगैःप्रर्यमाणःसंकपोभवतीति।अयमपि

पिकुल्वकुमः।रुचिरसमानरागिण्यौककनंग वाकुनमिदृशपिध्वनितांग्रहा।
गरकौः प कंपनवन्तिवेकृशधि।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

गीत०
॥१८८॥

रणादिवसकंपइतिभावः। इत्थं श्लोकोत्रास्तेक्षाद्योतकः। पुनः कीदृशी। मनोहरो यो मुक्ताहारस्त
स्यएवविमलानिर्मलाजलधारा यत्र तादृशी। तत्र स्तनोपरिस्थितस्य हारस्य जलधारात्वेनि
रूपणात् स्तनस्य पूर्णकलशत्वेन निरूपणमाक्षिप्यते। पूर्णादिच कलशा ततरंगेरांदोलने
सति बहिर्जलधारा निःसरणसंभवात्। पुनः कीदृशी। सूचितो हरेः श्रीकृष्णस्य विरहता
पहरणाद्धरिरिति। परिरंभ आलिंगनं येन तादृशी। नारीणां स्तनः कंपः प्रियसंगमं सूच
यतीति शाकुनिका। तदुक्तं। नित्संनायां स्तने कंपः प्रियसंगमसूचक इति। पूर्णकलशत्वे
लेन निरूपणमिति यात्रायां पूर्णकलशदर्शनं शुभमिति सूचनायां॥७॥ सख्याः सकाशात्
ज्ञेती प्रत्याह। अधिगतमित्यादि। इदं तव वपुः सखीभिः अतिशयेन रतिरणाय सुरत
संग्रामाय सज्जं कृतालंकरणादिसविधानमधिगतं ज्ञातं। अथवा सखीभिरिदं तव वपुः

स्फुरितमनंगतरंगवशादिव सूचितहरिपरिरंभं। पृच्छमनोहरहारविम
लजलधारममुं कुचकुंभं॥७॥ अधिगतमखिलसखीभिरिदं
तव वपुरपि रतिरणसज्जं। चंडि रसितरशनारवडिंडिममभिसर सरसमलज्जं

बहुभारतिरणे सज्जमधिगतं। इदानीं तासा का लज्जेति भावः। अतो हे चंडि रतिरणरंगक
र्कशे अलज्जे निःशंकं सरसं सोत्साहं। अथवा रसः श्रृंगाररसस्तत्सहितं सरागं वा। रसितः शब्
दायमानः कृतो रशनायाः कांच्या रवो ध्वनिः डिंडिमो वाद्यविशेषो यत्र एवं यथा स्यात्तथा अ
भिसर। श्रीकृष्णाभिमुखं सुरतरणसंकेतभूमिमुपेहि। अन्यत्रापि सोत्साहरणे डिंडिमस्ता
ड्यते एवेति ध्वनितं। अभिसरमेति पाठे अलज्जं लज्जारहितं श्रीकृष्णेन सह सुरतं निधेहि।
मो सेना दोलज्जाया अनुपयोगत्वात्। अलं ज्ञमिस्थलं किंचो कुचिदाम नेपदं नोपिपरस्मै
पदिनं एवं यथा चलं ह्वाध्योधा राधाभिद्यादि। चल ह्वाध्याधीमित्येतत्तदंगं सिंहरीकायां
प्रमाणीकृतं। तथैवावामिति पदं ज्ञेयं। तत्र क्रियापि विशेषणं। सरे समिति हावभा
वमेरीयितकुटमिसैर भिरसः श्रृंगाररस सहितेयथा स्यादेवं पुनः कथं यथा स्यात्। रसितरश

गो० टि०
नारवडिंडिमं यथा स्यात्तथा केलिजनितविपरीतसुरतमिति ध्वनितानतु
सखीभिः कज्जामितत्राहसितमिति ज्ञातं वातावितर्कवानकार्यं
इति भावः॥८॥
॥१८८॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदेवाह। स्मरेत्यादि। हे सखी मचलं व्यस्त लीलं लीला सहितं यथा स्यादेवं चलग०॥ कीदृ
शेन करेण। स्मरस्य कामस्य ये शराः तस्तदृशा भगा सुंदरः नखाय स्मिन् तादृशेन। अन्यस्मि
न्नपि रणे शस्त्राणि भवति अत्र रतिरणे तु नखा एव स्मरशास्त्राणि इति भावः। अपि च
वलयक्वणितैः कंकणशब्दैः हरिमपि निजगति शीलं स्वयगामस्वभावस्वरूपं। अथ
यामति शासि। शील चरित्रं अवबोधय ज्ञापय। अन्यत्रापि समीचीनो योद्धा प्रतिभटम
वहितं कृत्वा सुध्यते इति ध्वनितं। निगदितशीलमिति पाठे कथितस्य भावमित्यर्थः। ७
श्रीजयदेवेत्यादि। इदं श्रीजयदेवेन भणितं हरिविनिहितमनसा हरौ विनिहितं तस्म
रं मनो येषां। तादृशां नाम चिरामं अनवरतं कंठतटीं अधि च सतु। कंठ

स्मरशरसुभगनखेन सखी मचलं वलकरेण सलीलं। मल वलयक्व
णितैरवबोधय हरिमपि निजगतिशीलं॥ ७॥ श्रीजयदेवभणितम
धरीकृतहारमुदासितवामं। हरिविनिहितमनसामधितिष्ठतु कं

देशो य सखीत्यर्थः। कीदृशं। अधरीकृतः स्वगुणैर्हीनः कृतो हारो येन तादृशं। पुनः कीदृ
शं उदासिता स्वमाधुर्येण तिरस्कृता वामा येन तादृशं। अविराममिति भणितस्य वि
शेषणं वा। कीदृशो निरामित्यर्थः। कंठस्थितस्य हारस्य रामायाश्च विषयिणां शोभात्र
दर्शनं सम्यक् दत्तं भवति। श्रीजयदेवस्य भणितं महत्तमैः कंठे धृतं एतस्य माधुर्यास्वा
दनेन तयोस्तिरस्कारो जायत इति भावः॥ ८॥ ॥ इति श्रीगीतगोविंदे चिंत्रः प्रबंधः
॥ २०॥ ॥ अस्याष्टपद्यनंतरं चत्वारः श्लोकाः॥ सा मां द्रक्ष्यति॥ १॥ अक्ष्णोर्निक्षि
का श्मीरगो० हारावली० ४॥ ततमंजुतरे अष्टपदी एवं सततितम् श्लोकः। एकोनसत
त तिश्लोकानंतरं लिखिताः त्ते अत्र ज्ञेयाः। दिचगीतिमाह। मंजुतरेति। गीतस्यास्य वराटी

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रागः। मंठतालः। गीतार्थस्तु। हे राधे माधवसमीपं श्रीकृष्णांतिकं प्रविश। इह मंजुतरकुं
जतलकेलिसदने। मंजुतरं यत्कुंजतलं निकुंजाभ्यंतरं तदेवैकं केलिसदनं क्रीडामंदिरं
तत्र विलस विलासं कुरु। कीदृशि। रतिरभसेन रसरूपात्कामादेन हसितं हास्ययुक्तं वदनं य
स्यास्तत्संबोधनं। रतिरभसहसितेति पठे तस्यासौ रतिरभसहसितवान्। श्रीकृष्णः
तस्य जनः प्राणो यस्याः सा तत्संबोधनमिति वा। श्रीकृष्णस्य प्राणरूपे इत्यर्थः। अथ
वा। इह निलकुंजे प्रविश्य माधवसमीपं विलस संभोगं कुरु। हे मंजुतरकुंजतलकेलि
सदने। मनोहरतरं कुंजतलमेव क्रीडागृहं यस्याः सा तादृशि।।

मंजुतरकुंजतलकेलिसदने प्रविश राधे माधवसमीपमिह
विलस रतिरभसहसितवदने।।१।। नवलसदशोकदलशयने
सारे। प्रविश राधे माधवसमीपमिह निलसकुचकलशतरलहारे।।२।।

अथवा इह माधवे विलस कीदृशे। मंजुतरकुंजतलकेलिसदनं यस्य तादृशे पुनः की
दृशे। रतिरभसेन हसितं वदनं यस्य तादृशे। प्रविश राधे माधवसमीपमिह विलस
इति ध्रुवपदं प्रतिपदमनुवर्तमानत्वात्। माधोभात् साध्वसोदयीनिधानं इत्यर्थः।
वल्लभायाः संभोगमेनिरवधिसौंदर्यप्रकटनं। माधवं पदमुपातं। कुंजतरपाठे प्रश
स्तकुंज इत्यर्थः।।१।। अपि च नवलसदिति। कीदृशे केलिसदने। नवनूतनं लसच्छो
भायमानं यदशोकदलं अशोकपत्रं तन्निर्मितं शयनं शय्या तदेव सारे युवतीनां
तादृशे माधवसमीपं प्रविश। शय्यायां विलसेत्यर्थः। एवं [illegible] व्याख्यायो जावेत्रा।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विलसति। कीदृशि। कुचकलशयोः स्तनकुंभयोः तरलश्चंचलो हारो यस्यास्तादृशि। अप
रस्मिन्नपि विलासगृहे महाघनं तिष्ठतीति ध्वनितं। कुचकलशतरलहारे इत्यनेन विप
रीतसुरतं सूचितं। अत्र कलश हारयोः संयोगारंभे मंगलाचरणमिव ध्वनितं। अथ
वा नवलसदृशो कदलैः श्रीकृष्णनिर्मितश्चाध्यायो सारः श्रेष्ठो यस्याः सा प्रधान
निर्बंधाः तस्य सर्वस्वरूपो इत्यपि तस्या एव संबोधनं। अथवा तादृशाध्यायनमेव सारो
यस्यास्तादृशि। अथवा हे माधवे विलसस दृशो कशाध्यायां च रंगनायाः महाघने।
पुनः कीदृशे पुरुषकर्तसंभोगादौ खलु कुचकलशयोः उपरि चचलो हारो यस्य सादृशो अ
शोकदलपदेन नाशोषविरहदुःखहानिस्तानंदावाप्तिश्च भविष्यतीति ध्वनितं॥२॥ ॥

कुसुमचयरचितशुचिवासगेहे। ज०। मिह विलस कुसुमसुकुमारदेहे॥३॥

कुसुमचयेति। इह कुसुमच्चयेन पुष्पसमूहेन विचित्रवितानैर्विविधमंडनादिभिः शुचिमनुप
हतं अनुपभुक्तं। अथवा शुचिः शृंगारः तस्यरूपं शृंगारप्रथानानां भोग्ययोग्यं वा। श्रीकृष्ण
ने निर्मितं तत्र श्रीगार्थं या सगृह लीलागृहं तत्र विलास। कीदृशि। कुसुमादपि सुकुमारो देहो
यस्यास्तादृशि। अथवा हे माधवे विलस कीदृशे कुसुमच्चयेन राचित शुचिवासो गेहं ये
न तादृशे। पुनः कीदृशे। अथवा कुसुमचयेन रचितं अर्थाच्छ्रीकृष्णेन आवासगृहं यस्यास्तादृ
शी इति संबोधनं। प्रविशा राधे न प्रकृष्टो विसरः प्रणयः आसम्यग्‌ गधः कंपः प्रकृष्टरसोद्दीप
कारकाः। तथा च तादृशाध्यायरचनेन तस्य लघिमा वः तत्समीपे उदित सात्विकविकारेति
विलसेत्यर्थः। युद्धधंकपने तयेतोयप्रसरः प्रणयेन गोविसरः प्रसस बुजेति विघ्नः। हे कुसु
मसुमारदेहे। कौपृथिव्यां सुशोभिनाम्यशोभामानशोभा यस्य स्य कुसुमः श्रीकृष्णः तस्य सु
कुमारं सुतरां कुः अभीप्सितत्वनाश्रयो मारः कामः तद्रूपो देहो यस्यास्तादृशि। श्रीकृष्णास्ति

कामिनीमनोहरटीका

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

विलसति। कीदृशी। कुचकलशयोः स्तनकुंभयोः तरलश्चञ्चलो हारो यस्यास्तादृशी। अपरस्मिन्नपि विलासगृहे महाघने तिष्ठतीति ध्वनितं। कुचकलशतरलहार इत्यनेन विपरीतसुरतं सूचितं। अत्र कलशहारयोः संयोगारंभे मंगलाचरणमिव ध्वनितं। अथवानवलसदशोकदलैः श्रीकृष्णनिर्मितश्य्यायां सारः श्रेष्ठयस्याः साक्षाच्चप्रधाननिर्वेशः तस्य सर्वस्वरूपे इत्यपि तस्या एव संबोधनं। अथवा। तादृशशय्यनमेव सारो यस्यास्तादृशी। अथवा। इह माधवे विलससदशोकशय्यायां च रागनायाः महाघने। पुनः कीदृशी। पुरुषकर्तसंभोगादौ चकुचकलशयोः उपरिचञ्चलो हारो यस्यसादृशी। अशोकदलपदेन नाशोषविरहदुःखहानिशानंदावाप्तिश्च भविष्यतीति ध्वनितं ॥२॥ ॥

कुसुमचयरचितशुचिवासगेहे। प्र०। मिह विलस कुसुमसुकुमारदेहे ॥३॥

कुसुमचयेति। इह कुसुमचयेन पुष्पसमूहेन विचित्रवितानैर्विविधमंडनादिनिः शुचिमनुपहतं अनुपभुक्तं। अथवा शुचिः शृंगारः तस्य रूपं शृंगारप्रधानानां भोग्ययोग्यं वा। श्रीकृष्णेन निर्मितं तल्लक्षणार्थं वासगृहं लीलागृहं तत्र विलास। कीदृशी। कुसुमादपि सुकुमारो देहो यस्यास्तादृशी। अथवा। इह माधवे विलस। कीदृशी। कुसुमचयेन राचितशुचिवासो गेहं येन तादृशी। पुनः कीदृशी। अथवा कुसुमचयेन रचितं अर्थाच्छ्रीकृष्णेन वासगृहं यस्यास्तादृशी तिसंबोधनं। प्रविशराधे नप्रकृष्टो विसरः प्रणयः आसम्यगधः कंपः प्रकृष्टरसोद्दीपनप्रणयकंपः समग्रसात्विकविकारो यस्यास्तादृशी। श्लेषकथने सपंक्ताना मभेदइत्युक्तं। तथा च तादृशशय्यारचनेन तस्य स्वयिमावः तत्समीपे उदितसात्विकविकारेति विलसेत्सर्थः। युद्धधंकपने तस्यैवायप्रसरः प्रणये वेगो विसरः प्रसरबुजे तिविश्वः। हे कुसुमसुमारदेहे। कौपृथ्विमां सुशोभिनाम्यशोभामामशोभाय यस्य कुसुमः श्रीकृष्णः तस्य सुकुमारं सुतरां कुः अभीप्सितलनाशयो मारः कामः तद्रूपो देहो यस्यास्तादृशी। श्रीकृष्णासि

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चलेत्यादि हे राधे माधवसमीपं चल अत्र इह केलिसदने प्रविश इति विलसच्च कीदृशो केलिसदनो मलयसंबंधियः पवनो वायुः तेन सरभो श्रीते च। अथवा चल अंचल यो मलयपवनस्तेन विलासिनी नाम नो सिंचालयतीति चलपदेन मोचमेयोक्तं कीदृशो रतो वलितं वर्धितं ललितं हाव विन्नोषश्च गीतं यस्यास्ता तादृशी अथवा रतो वलितं ललितं कमनीयं गीतं गानं यस्यास्ता दृशी रति वलिंता चासौ ललितगीता च तस्याः संबोधने रसवलित पाठे रसवलितं शृंगाररससंभिन्नं ललितं मनोहरं गीतं गानं यस्यास्ता दृशी रससहित हाव विन्नोषो गीतं यस्यास्ता दृशी ति वा। अथवा हे श्रीकृष्ण विलसा कीदृशो रसा तत्प्रेम्णा वलितं संभक्तं ललितं मनोहरं गीतं तत्तं बगुण गाणीयस्या तादृशी रसवलितं या ललित लक्षणं तु नानाविधमनो हार्यस्वभावजमनोहरं। शृंगारचेष्टितं स्त्रीणां ललि

चलमलयपवनसुरभिशीते। अधुनाधमाधवसमीपमिह विलसरति
वलितललित गीते।।४।।विततवहुवल्लिनवपल्लवघने। प्रविशराधमा
धवसमीपमिहविलसरुचिरमलसरसीजघने।।५।।मधुमुदितमधुप
कुलकलितरावे प्रविश राधे माधवसमीपमिह विलसमदनरसरभसभावे।।६।।
तं संप्रवक्ष्यत इति।।४।। विततेत्यादि। हे राधे माधवसमीपं प्रविश अद्य इह केलिसदने विलसस्त्व कीदृशो विततस्तैर्विस्तीर्णैर्बहुभिर्ववल्लीनां लतानां नवैः पल्लवैर्घनं सांद्रा एवं भूते नायने वा। त्वं कीदृशो जलसपीनजघने अलं मंथरं पीनं मांसलं जघनं यस्यास्ता दृशी अनेन निर्भयं बहुकालं त्वाय्यां संभोगसुखमनुभवेति ध्वनितमिति व्यंग्यः।।५।। मधुमदितेत्यादि। कीदृशो केलिसदने मधुना पुष्परसेन मुदिता आनंदिता नियानि मधुपकुलानि भ्रमरसमूहास्तैः कलितो विहितो रावः शब्दो यत्र तादृशे अथवा मधुमुदितमधुपकुलवत्सदा गमनमहोत्सवो रावः शब्दो यस्य तादृशो माधव तस्या श्री राधायाः संबोधने वा कीदृशी मदनस्य कामस्य यो रसः शृंगार

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तादृशोऽसरसभावेइति पाठे सरसः संरोगाभावोभिप्रायोयस्याऽन्यद्यपिमधुपेत्यनेनैव मधुपानं प्राप्तंतथापिइदानीतनुमधुपानपात्रयेमुदितमित्यपात। मधुनावसंतेवा। ६। मधुरतरेति। कीदृशेकलिसदने। मधुरतरोतिशयेनमधुरोयःपिकनिकराणां कोकिलसमूहानांनिनदःशब्दःतेनमुखरे। पुनःकीदृशि। दशनरुचिरेचदंतकांतिरेवरुचिरं शिखरमणिक्यविशेषतादृशींदंतकांतिर्यस्यास्तादृशी। द्वितियपक्षेतिपर्यासोपमाबोध्यातदुक्तंदंडिना तद्वदनमिवोन्निद्रमरविंदमभूदिति। शिखरादपिरुचिरादंतकांतिरिसर्थः। अथवा इहमाधवेविलस। कीदृशोमधुरतरःपिकनिकरा

मधुरतरपिकनिकरनिनदमुखरा। अविलासाधमाधवसमीपमिहविलसदशनरुचिरुचिरशिखरे॥७॥ विहितपद्मावतीसुखसमाजे कुरुमुरारे मंगलशतानि भणतिजयदेवकविराजराजे॥८॥ ६॥ ६॥ ६॥

णांनिनदःखसंगमेगोष्ठीशब्दस्तेनमुखरे। अनेनगोष्ठीपत्रमिःकथिता मधुरतरलपाठेमधुनातरलाश्चचलाइति। पक्वदाडिमबीजाभंमाणिक्यंशिखरंविदुरितिविश्वः। ७। विहितेति। हेमुरारेजयदेवकविराजराजेमंगलशतानि कुरु। कीदृशे भणतितवगुणान्वदंति। पुनःकीदृशे विहितकृतःपद्मावत्याःश्रीवृंदावनलक्ष्म्याःसुखसमाजःसुखसमूहोयेनतादृशे। अथवाकविराजराजेभणतिगायतिसति। किंभूते। विहितःप्रियायाःसुखरूपःसमाजःप्रियसंगमोयेनतादृशे। किंच। कविराजराजइतिप्रौढोयंकविःतदुक्तं येथोचितनिजोत्कर्षयादीप्रौढइतीरितइति। तद्रसस्यवर्णनेनसर्वोचित्यादपियुक्तमेव। कविराजराजइति॥८॥ इतिश्रीगीतगोविंदेएकविंशःप्रबंधः॥२१॥ भवेचिन्मांतरेणप्रेरयति। हाभिसादिना॥ ११

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अयंश्रीकृष्णः अन्याभिःसुंदरीभिर्दुःप्रापः त्वया सुलभस्तेन वशीकृतः त्वां चिंतेन मनसा चिरं व
हन् धारयन् अतिश्रांतः अतिशयेन श्रमयुक्तो जातः कंदर्पेण कामेन च अतिशयेन ता
पितः अतिसूक्ष्मे चित्ते यौनस्तनजघनचयास्ते धारणेन श्रमयुक्त एव अन्योपि घर्मयोगु
रुतरभारोद्वहनं करोति तस्यातिश्रमो भवतीति भावः अतस्तवैव सुधया अमृतेन संबाध
संकटं बिंबाधरं बिंबफलसदृशमधरमोष्ठं पातुमिच्छति एतदपि युक्तमेवाश्रांतस्य तत्त
स्य पाने श्रापथ्यमेव नतु स्मादृतः अस्य श्रीकृष्णस्यांकं उत्संगं क्षणमलं कुरु भूषय अनन्वयं
बहुनार्यनुरक्तः अतस्तदंकारोहणं बिभेमीत्यत आह इह श्रीकृष्णः कुतः कस्माद्धेतोः संभ्रमः भय
उपसेवितं त्वदीयचरणकमलं येन तादृशो निजपार्श्वे बिभेतिमीत्यर्थः तत्रापिहेतु
लांचितेन चिरं वहन् नयमतिश्रांतो भृशं तापितः कंदर्पेण च पातुमिच्छति सु
भासं बध बिंबाधरं अस्यांकं तदलं कुरु क्षणमिह भ्रूक्षेपलक्ष्मीलवक्री
ते दासइवोपसेवित पदांभोजे कुतः संभ्रमः ॥७४॥ सा ससाध्वस समानंदं
गोविंदे लोललोचना ॥ सिंजानामंजुमंजीरं प्रविवेश निवेशनं ॥७५॥
गर्भविशेषणमाह भ्रूक्षेपेति भ्रूक्षेपस्य भ्रूचलनस्य या लक्ष्मी संपत्तिस्तस्या यो लवस्तेन क्री
ते दासजनेन संभ्रमो सुकरइति भावः संभ्रमस्यादरे भीतौ संगमे आदरेपि चेति विश्वः ॥७४॥
सेसादि साश्रीराधा निवेशनं क्रीडागृहं प्रविवेश प्रविष्टा किं कुर्वाणा मंजु मनोहरो यो मंजी
रो नूपुरस्तं सिंजानास्तत्रा शब्दं कुर्वती सिंजानमंजुमंजीरमितिपाठे सिंजानश्चासौ मंजुमंजीर
श्च यत्र तद्यथास्यादिति क्रियाविशेषणं प्रविवेशेति तन्मोहनायकिमपि हावादिकं प्रकटयं
ती वि तीविशेतिभावः अयंयथास्यात् तथा ससाध्वस सहितं सानंदमानंदसहितं च यथा स्यात्तथा कार्ह
गीसा गोविंदे लोले चंचले लोचने यस्याः सा सिंजानामंजुमंजीर मित्यनेन कंपः सात्विकस्तन पदेन
स्खलनं हर्षसाध्वसौ व्यभिचारी भावौ लोललोचनेनानुभावः कटा
क्षरूपः यद्वा चापलो व्यभिचारिभावः एवं नायकस्य श्रीकृष्णस्य समा
गमे रसोपन्तिरुक्ता ॥७५॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

वनमालिरीको कारपदीत्रयमिदं पूर्तितं लो

वराडीरागे रूपकताले। रागताल ध्रुवपदानि पूर्ववत्। एवं निकुंजमंदिरे प्रवेशयतामंगलमिदं दर्शन महोत्सवानाहा सा राधा हरिं ददर्श। कीदृशं राधावदनचंद्र विलोकनेन विकसती यनानाविका राज्ञभांगविमर्दना यात्वेपवविश्लिष्टो र्मयो यत्र तं। कमिव जलनिधिमिव। कीदृशं जलनि धिं विधुमंडलदर्शनेन चंद्रमंडलावलोकनेन तरलिता चंचली कृता स्तुंगा अत्युच्चास्तरंगा ऊर्मयो यत्र तं। अत्रागाधशृंगाररसत्वेन जलधिसाम्यं। श्रीराधामुखस्य चंद्रसाम्यं। ज्ञसांगम र्दनादीनां तरंगसाम्यं। कीदृशं। एकः शृंगारारव्योरसो ऽनुरागो यस्य तं। यद्वा एकस्यां राधायां नुरागो यस्य नान्यासु तं। कीदृशं। चिरं बहुकालमभिलषितो वांछितो विलासः केलिर्येन तं। अथ

राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभंगं। जलनिधिमिव विधुमंडलदर्शनतरलिततुंगतरंगं॥ हरिमेकरसं चिरमभिलषितवि
लासं सा ददर्श गुरुहर्षवशंवदवदनमनंगनिवासं॥ हारममलतरतारमु
रसि दधतं परिलंब्य विदूरं। स्फुटतरफेनकदंबकरंबितमिव यमुनाजलपूरं॥ २॥

वा चिरमधीनं वक्त्रं यस्य तं पुनः कीं० अनंगाधिकारः कामः मंदिरं। मन्मथको टिःप्रकाशमिस्य र्थः पुनः कीं० विदूरमतिशयेन परिलंब्यालिंग्य उरसि वक्षसि हारं दधतं बिभ्राणं। कीदृशं हारं विमलतरः तारो ऽतिविमलो मौक्तिकं यत्र तं। किमिव स्फुटतरः प्रकाशो बहुलो यः फेन कदंबः फेनसमूहस्तेन करंबितं मिश्रितं यमुनाजलपूरं प्रवाहमिव। अत्र कृष्णद्युतेः कल्लो लत्वेन यमुनायाः हारस्याति विमलत्वेन फेनसाम्यं। २। पुनः कीं० हरिं श्यामलं नीलं मृदुलं कोमलं शरीरं मंडलं शरीरस्य प्रसंगो यस्य तं। कीदृशं। अधिगतं परिधृतं प्रियांगसादृश्य गौरं दुकूलं पीतांबरं येन। कमिव पीतरागा नागौर पुष्परेणुनां पटलस्य रः समूहास्तेर्य यस्तेन वलयितं वेष्टितं मूलं यस्य तादृशं नीलकमलमिव। अत्र श्रीकृष्णस्य श्यामत्वे नपरागसमूहस्य पीतत्वे नांतर्बहिर्मूलेपरागत्वादभूतोपमेव॥ ३॥ पुं० कीं० हरि

तरलानांचंचलानांकटाक्षाणांचलनेनमनोहरंयद्वदनंतेनजनितोरतिरागःसुरतानुरागो येनतमर्थाद्राधायाः ए तेनदर्शनसौख्यस्यपराकाष्ठादर्शिता। कीदृशं। स्फुटानांविकसि तानांकमलानियत्रतादृशंशारदिशरत्कालेतडागमिवसरोवरंयथाभवतितथाश्री कृष्णःश्रीराधादर्शनेनभातीत्यर्थः। अत्रेयंव्यवस्था। तडागस्थानीयंश्रीकृष्णःवि कसितकमलस्थानीयंतस्यनेत्रं। कमलोदरस्थानीयंनेत्रयोर्मध्यभागंखेलितखं जनस्थानीयेतत्नेत्रगोलकौशरत्स्थानीयाश्रीराधेतियथायोग्यमुन्नेयं।

श्यामलमृदुलकलेवरमंडलमधिगतगौरदुकूले। नीलनलिनमिवपी
तपरागपटलभरवलयितमूले॥ तरलदृगंचलचलनमनोहरवदन
जनितरतिरागे। स्फुटकमलोदरखेलितखंजनयुगमिवशरदितडागे॥
वदनकमलपरिशीलनमीलितमिहिरसकुंडलशोभे। स्मितरुचिरु
चिरसमुल्लसिताधरपल्लवकृतरतिलोभे॥८॥ ॥ ॥

श्रीराधाशरत्साकल्येनश्रीकृष्णचंद्रस्यविकाशोजातइतिध्वनिः॥७॥ पुनर्हरिंश्री राधावदनकमलस्यपरिशीलनेनासादरावलोकनेनमीलितेस्थिरीभूतेमिहिरस मेसूर्यसदृशेकुंडलेतयोःशोभायस्यतं। तांविनाऽभरणशोभापिभारवाहेतिध्वनिः। य थासूर्यदर्शनेनकमलप्रकाशस्तथाश्रीराधावदनसूर्यप्रयत्नेनश्रीकृष्णवदनकमल प्रकाशोजातइतिप्रेमपराकाष्ठादर्शिता। कीदृशंहरिं। स्मितरुचौच्याइषद्धास्यकांत्या रुचिरोमनोहरस्तथासमुल्लसितोराधाधरपानोत्कंठितोयोधरपल्लवस्तेनकृतोराधा यारतिलोभःसुरततृष्णायेनतंयथासूर्यमंडलेकमलप्रीतिस्तथाश्रीराधामुखेश्री कृष्णस्यसुरतेच्छेतिध्वनिः। अनेनश्रीराधायामेवतस्यरतिलोभःसूचितोनान्यत्र। ९। श्या० १०८॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पु॰ की॰ शास्त्रीकिरणैः स्फुरितं कबुरितमुदरं यस्य जलधरस्य तद्वत्सुंदरः सकुसुमाकल्पा
यस्य तं। पुष्पाणां चंद्रकिरणैः साम्यं। केशानां वलाहकस्य साम्यं। एतेन नायकस्य नायिका
दर्शनाति शृंगारिकमुक्तं। किंभूतं तिमिरे अंधकारे उदितं यद्विधुमंडलं चंद्रबिंबं तद्वन्निर्म
लोऽयो मलयजतिलकस्तेन निवेशो रचनाविशेषो यस्य तं। तिलकस्य चंद्रतुल्यता पूर्णवि
साम्यं एतेन नायकस्य तिलकशोभोक्ता॥ पुनः की॰ विपुले विस्तीर्णैः पुलकभरे रोमां
चितसमूहे दंतुरितं व्याप्तं। अनेन नायकस्य नायिकादर्शनेन रोमांचितत्वमुक्तमिति ध्वनिः।
कीदृशं रतिकेलिकलाभिः सुरतक्रीडायां चुंबनालिंगनादिकामचातुरीभिरधीरं चंच
लं अथवा रतिकेलिकलाभिरुपलक्षिता श्री राधा न स्यादनेन नाधीरं॥

शास्त्रीकिरणस्फुरितोदरजलधरसुंदरकुसुमकेशं। तिमिरोदितविधु
मंडलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशं॥ विपुलपुलकभरदंतुरितंर
तिकेलिकलाभिरधीरं। मणिगणकिरणसमूहसमुज्ज्वलभूषणसुभगशरीरं॥
श्रीजयदेवभणितविभवद्विगुणीकृतभूषणभारं। प्रणमत हृदि विनिधाय हरिं सुचिरं

एतेन नायकस्य नायिकादर्शनेनातिव्याकुलतेति ध्वनिः। की॰ मणिगणानां आभरणरत्ना
नां किरणसमूहैः समुज्ज्वलानि दीप्यमानानि भूषणान्यंगाभरणानि तैः सुभगं
सुंदरं शरीरं यस्य तं। अथवा श्रीराधागात्रे मणिकिरणसमूहेन समुज्ज्वलभूषणैः
सुभगशरीरं यस्य तं अथवा श्रीराधागात्रे च मणिमणिकिरणसमुज्ज्वलभूषणैः सुभगश
रीरं यस्य तं। ७। श्रीकृष्णभजनं त्रिःक्षयन्सखीनुपदिशति। हे रसिकाः सुचिरं नितरां हरिं सा
चूलं भजनानुसारेण पापतापहरं हृदि विनिधाय हृदये आरोप्य प्रणमत। स एव भजनी
यो नान्य इति मतं। तच्च मनमेव सर्वं करिष्यतीत्यर्थः। की॰ सुकृतस्य पुण्यस्योदयेन सारं श्रा
निर्यस्य तं रूगतापवितु पातु। हरिस्मरणं सुकृतेन प्राप्यत इति प्रसिद्धः। पु॰ की॰ श्रीजयदेव भणित

स्य विभवेन साम्येन सुकृतोदयसारं॥ ८१॥
जयदेवसरस्वत्याम्नृणगवर्णवेति द्विगुणीकृतो भूषणभारोऽलंकारस्तं
येन जयदेवसरस्वती स्यमालोपमालंकारवतीमद्धुकवेदुतारांभलंकृतं
निसारकारः

संप्रतिराधायाःश्रीकृष्णदर्शनेनहर्षदशायति।अतिक्रम्यति।इदानींतत्क्षणंप्रियतमसमालो
कनसमयेकृष्णावलोकनकालेराधायाःअक्ष्णोनेत्रयोर्हर्षाश्रुनिकरःसात्विकभावेनआ
नंदजलसमूहःपापत।कइव।अपांगंनेत्रप्रांतमतिक्रम्यश्रवणपथस्यकर्णमार्गस्यपर्य
तंगमनप्रायासैनेवस्वेदांबुपूरइव।कीदृशयोरक्ष्णोः।श्रीकृष्णदर्शनाभिकांक्षयाऽतिशये
नचचलत्वंप्रापितयोः।प्रायशःश्रीराधादर्शनाश्रीकृष्णस्याप्येतानिचिन्हानिजातानीति
ध्वनिः॥७६॥पुनस्तदेवप्रकारांतरेणाह।भजंत्येति।मृगदृशोमृगाक्ष्याराधायाःतल्पांतंशय्या
प्रांतंभजंत्याःप्राप्नुवंत्याअवहितेसावधानेआलीपरिजनेसखीसेवकवर्गेगेहाद्बहिर्यात सखिलज्जा

अतिक्रम्यापांगंश्रवणपथपर्यंतगमनप्रयासेनेवाक्ष्णोस्तरलतरभा
वंगमितयोःइदानींराधायाःप्रियतमसमालोकसमयेपपातस्वेदाम्बु
प्रसरइवहर्षाश्रुनिकरः॥७६॥भजंत्यास्तल्पांतंकृतकपटकंडूतिविहित
स्मितेयातेगेहाद्बहिरवहितालीपरिजने।प्रियास्यंपश्यंत्याःस्मरपरव
शाकूतसुभगंसलज्जालज्जापिव्यगमदतिदूरंमृगदृशः॥७७॥ ॥

सखीचदूरमतिशयेनव्यगमत्।दूरमगमत्।कीदृशेपरिजनेकृतंकपटेनकर्णादिकं
डूयनेनविहितंस्मितंहास्येनतस्मिन्।कीदृश्याःप्रियास्यंकृष्णमुखंपश्यंत्याः।कीदृशं
स्मररसेनकामरसेनाकूतंक्रीडाविलासस्तेनसुभगंसुंदरं।अकृतंस्यादयकामक्रीडितेनं
अध्यनितार्थकइतिहलायुधः॥७७॥सर्गांतेकविराशीःप्रमाणत्तोजयेति।मुरजितःश्री
कृष्णस्यभुजदंडोजयति।सर्वोत्कर्षेणवर्तते।कीदृशः।प्रकीर्णाःसर्वत्रविक्षुप्ताःअसृग्बि
दवोरुधिरकणायत्र।कीदृशोस्यकुवलयापीडस्यबाहुदंडस्य।क्रीडयाहतोकुवलयापीडमा
माकरीहस्तीयेनतस्य।कइवजयश्रियाविजयलक्ष्म्यावितस्तैर्नानावर्णैर्नयाक्षिप्तैर्म
दारकुसुमैःपारिजातपुष्पैर्महितइवपूजितइव।पुनःकइवस्वयंस्वयमेवसिंदूरेणदि

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्य हस्तिनो रणे मुदानंदेन मुद्रित इव चिन्हित इव अथवा स्वयं आत्मना सिंदूरेण वीरसौदर्य्ये
न द्वीपी न द्वाभ्यां श्रीराधाकृष्णाभ्यां शृंगाररसे पिबतीति द्विपः कामस्तेन योरणः सुरत
संग्रामस्तत्र मुदानंदेन मुद्रित इव चित्रित इव प्रकीर्णा कलेश्रो केवि स्तरपीतियाद्रवः।
॥७८॥ ॥इति श्रीमत्कृष्णचंद्र॰ नवमालिसं॰ वि अभिसारिकावर्णने एकादशः सर्गः॥११॥
द्वादशो प्रार्थितौ कांतौ राधां संप्राप्य केशवः। सुमापल्लवशय्यायां मुवाचस्मितमंजु
ला॥ का गतवतीति सरसं शृंगाररससहितं यथा स्यात्तथा तत् हरिः प्रियां श्रीराधां द
वे वाच वक्ष्यमाणमिति शेषः। कस्मिन्सति। सखीवृंदे लज्जयासमं अनुपमं गत
वति अपयाते सति। कीदृशी। अमंदा अभिकायां

जयश्रीविन्यस्तैर्महित इव मंदारकुसुमैः स्वयं सिंदूरेणाद्विपरणमु
दा मुद्रित इव। भुजापीडक्रीडाहतकुवलयापीडकरिणः प्रकीर्णा
सृग्विंदुर्जयति भुजदंडो मुरजितः॥७८॥ गीतं॰ सानंदानंद दानः स्फ॰
द्वादशः सर्गः॥ गतवति सखीवृंदे मंदत्रपाभर निर्भर स्मरपरवशाकूतस्फीतस्मि
तस्नपिताधरं। सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्नवपल्लवप्रसव शयने निक्षिप्ताक्षीमु
वाच हरिः प्रियां॥ अजि॥ कीदृशीं। मु
त्रपाल्जात स्यायो भरो तिशाय स्यागोवा तेन येस्मरशाराः कथ्या बाणास्तद्वशाव दाकू
त साभिप्रायो विलासायातेन स्फीतं प्रवृद्धं यत् स्मितमीषद्धास्यतेन स्नपितो व्याप्ताव धरो
यस्यास्तां। पुनः की॰ मुहुर्वारंवारं नवपल्लवप्रसवशायने नूतनकिसलयपुष्पाशय्या
यां निहितनयनां। एतेन सुरते च्छातस्याः सूचिता॥७९॥ ॥हरिः प्रियामाहेतियदुक्तं
तद्दर्शितं नाह किसलयेति। गीतस्यास्य विभासरागः। स्वच्छंदसमानितपुष्पचापः। प्रियार
स सादुरसाभिलाषः। पर्यंकमध्यस्य कृतोपवेशो भासो विविपूर्वः किल हेमगौरः। तालं
धकवयोः स्वरूपमुक्तमेव। हरे चिके॰ धुनायां अनुसरमाजी कीदृशोहणमनुगतस्य

गीतगो॰टी॰ ॥७०॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दनुग्रहहृक्षण मनुगामिनंअधीनंवा॥अथवा॥ तवलक्षणमधुना॥क्षणमधुरेण मदेन वसंतेनवा॥नुगतंतवाधीना॥पु॰की॰ना॥पुरुषस्तस्यायंनारः॥श्रृंगारः॥स॰अयनमाश्रयो यस्यत्त॥तस्यदमिस॰पुनडाहृक्यःफक्॥तस्यपणादेशः॥एतेनश्रृंगाराश्रयो नारायण इतिसिद्धं॥अथवा॥ नाराआपः॥नाराःअश्केजलानिवा॥अयनमाश्रयो यस्यतं॥लद्वियोग नलसंतप्तत्वा॥जलेवसामि॥रोदनंकरोमि॥तिभावः॥हेकामिनि॥चरणनलिनस्यप्रयेत्नोपक्ष चतलेंकुरु॥भेचत्रायद्दंतवपदपल्लववैरि॥यतोत्यपनेतस्मापराभवेनक्लो॥स्यातिरस्कारमनु मवतुप्राप्नोति॥कीदृशं॥सुवेत्रां॥सुंदरेपल्लवस्चनादिना॥लक्षतेमपितवपचिपक्षेपल्लवतले लञ्चरणविन्यासपराजयंप्राप्नो॥सर्वर्थः॥अनेनान्यनायिका॥

॥किसलयकरानतलकुरुणा॥मनिनरणनलिनायेनिवेशं॥तवपदपल्लववैरि पराभव॥भदमनुमन्वसुं॥१॥ दासभधना नारायण मनुगतसनुसरराधि के॥ [illegible] करनलेनकरोमि॥चरणामहमागमिता॥सिविदूरं॥[illegible] श्रायनोपारमाशिव [illegible] मनुगतिपुरं॥२०॥वदनसुधीनिगलितममृतमि वरचयनचनमनुकूले॥विरहमिवापनयामिपयोधररोधकमुरसिदुकूले॥२१॥ त्रिरस्युपादारोपः॥कृतो॥माविन्यनीतिभावः॥१॥॥किंच॥

अमृतमिवजीवनप्रदंवचनमनुकूलंसानुरागंरचयकथया॥कीदृशं॥वचनवदनमेवसुधानि धिश्चंद्रस्तस्माद्गलितंच्युतं॥आज्ञापयामि॥तिचेत्॥तर्हि॥उरसिस्थितंदुकूलंपट्टवस्त्रं॥विरहमि वचियोगमिवापनयामिदूरीकरोमि॥किमिति॥पयोधररोधकंस्तना॥च्छादकं॥एतेनान्यत्रविर

॥दुःकांतिर्नीतिवर्त्मनि इति ध्वनिः॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

किंचहेप्रियेनल्लभे मधुरसिममवक्षसिकुचकलशंविनिधेह्यापार्ययितदर्पणं न मनसिज स्यकामस्यतापसंतापमात्मनोममस्त्वनोन्नाय। तत्स्पर्शमात्रेण कामकामपीडानिवृत्तिर्भविष्य तीतिभावः। कथंभूतं प्रियस्यपरिरंभे आलिंगनेयोरभसोरागस्तेनवलितमिव संकुचितमिव। कीदृशं पुलकितं। संजातपुलकं। एतेनरसःपूर्यमाणःपुलकव्याजेनबहि रुद्भूतइतिध्वन्यते। पुनःकीदृशं दुरवापमतिदुर्लभंत्वदनुग्रहेणैवसुलभमितिध्वनिः। कुचक लशपदंकेलिसिंधुतरणायोक्तिभावः। कामज्वरेशीतलपूर्णकलशालिंगनंविधा तव्यमेव। यथाकोपिकलशजलप्लुतभाजनंविरहिणीमदनज्वरक्रांतयेविरचयेन्नि पुणस्तत्सरसीजनोनलिनचंदनपंजयोजनमिति॥ ७॥ एवमग्रेपि सर्वत्रसंगतिः प्रति

प्रियपरिरंभणरभसवलितमिवपुलकितमतीवदुरापं। मदुरसिकुचकल शंविनिवेशयशोषयमनसिजतापं॥ ७॥ अधरसुधारसमुपनयभामिनि जीवयमृतमिवदासं। त्वयिविनिहितमनसंविरहानलदग्धवपुषमविला सं॥ शशिमुखिमुखरयमणिरसनागुणमनुगुणकंठनिनादं। मम श्रुतियुगलेपिकरुतविकलेशमयचिरादवसादं॥ ८॥ ॥ ॥

मांतइवाह हेभामिनिप्रशस्तामियायेअधरसुधारसंभारसंअधरामृतउपनयसमर्प य। अधरचक्रसंयोगंकुर्वित्यर्थः। किंवाधरामृतंदत्वादोषंत्वच्चरणानुवर्तिनं मांमृतमिव जीवय। त्वदधरामृतपानेनैवममजीवनंनान्यथेतिभावः। किंचत्वयिविहितेनिहितमनसंत्व ध्यानेदत्तचित्तं। किंचविरहानलेनदग्धवपुषंदग्धशरीरं। अतएवाविलासरहितं। एतेनदेहे कजीवनमात्रंकथितं। ७। किंचहेशशिमुखिचंद्रवदने। श्रुतियुगलेकर्णयुगेमणिरसने गुणंकांचिदामसुस्वरयवाचालंकारयसुरतविपरीतंविधायवाचालंकारयेत्यर्थः। कीदृ शं। अनुगुणःसदृशःकंठस्यनिनादःकूजितंयत्रतं। किंचाश्रुतियुगलेपिकरुतेकोकिलशब्दे

पिकले। विरहिणीनां दुःसहस्वनत्वात् तेनावसादं संतापं मम मयाऽरसकाले तिरस्कृतां विज्ञाप्येति मस्त्रीकाराद्धी एवंभूतांकलिकरूं नीत्वाप्रसन्नाप्रसादं

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हे प्रिये दूरानां तवेदं न यत्नं मामवलोकितुं द्रष्टुं मीलति मुद्रां प्राप्नोति। किंभिवल ज्जितमिवरू तावग विहितास्वरणा दिति। कीदृशां मां। अतिविफरूपा अतिशयितनिरर्थकं कोचेन चिफलीकृतं प्रिया यलोकना दि सुखं चित्तं। नयविन्नोषणं चा। विरमनिफलकं कोधाता। रतो रवदं श्र मं कीञादें नं च विसृजसृजा। सरतमोहं माद्न्यो विसृजेतिध्वनिः। ७। श्रीजयदेवभणितं कथितं इदं गीतं रसिक जनेषु एतत्संभावितां तः करणेषु मनोरथं रतिजनक रतिः संभोगः शृंगाररसभावा संचारिसात्वि काद्यस्तेषां वा विनोदं कौतकं जनयतु उत्पादयतु। कीदृशमिदं। अनुपदं प्रातिपदं निगदितो मधुरिपुमोदः कृष्णहर्षोयत्र तं अथवैवं संबंधः। श्रीजयदेवभणितं प्रियः श्रीराधायाः दृशीनय

मामति निष्फलरूपां निफलीकृतमवलोकितुं मधुनेदं। मालतिलज्जितामिवनय नेन्नद विरमधुरिपुर्मा विसृज रतिखेदं॥७॥ श्रीजयदेवभणितमिदमनुपदं निगादि न मधुरिपुमोदं जयतु रसिकजनेषु मनोरम रतिरसभावविनोदं॥ प्रसरूहं मु लकांकुरणानि विडाश्लेषेनिमेषेण चक्षोः उकुंतविलोकितेऽध्वरसुधामानैः। थानमणि। आनंदाधिगमेन मन्मथकला युद्धेऽपि यस्मिन्नभूद्दूतसरतयो वस्तुवसुरता

देवः सचासौ श्रीकृष्णस्तेय भणितं श्रीराधायां प्रति मामनुसरेसं तु न्यथा वाक्यं कथितं। कीदृ शं। अनुपदं निगदितं मधुरिपोः स्वस्यमोदो हर्षो यत्र तादृशं। अन्यत्समानं। सुप्रीतिः प्रमदोह वृत्समरः। प्रानमनुवर्ण्य प्रियेप्रतिभा विसुरतारंभमाह। प्रसूहइति। नयो राधा कृष्णयोः सुरतारंभः प्रियंभावुकः प्रियभवनशीलः परमसुखदायी वा अद्भुतः प्रकटोवभूव सिसकः य स्मिन्निविडाश्लेषं गाढालिंगनेकर्तव्ये इरतारंभे पुलकांकुरेणे रामाद्भिन मन्मस्सहअलिंग विप्रोभूद्वा किंच। यस्मिन्सुरतारंभे सुरतःश्रीडायां यदा कुतम भिप्राय पूर्वकम न्योन्यम वलोकितं तस्मिन्निमर्षेणा पक्ष्मचलनेन असहो भूत्। किंच नेताव दपरम पितु सुरतारंभ मध्वरसुधापाने वधेयक थानमेणि। रहः कथा कौतुके प्रसूहप्र

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हे प्रिये दुरंतवेदनं यन्मामवलोकितुं दृशं मीलति मुद्रांप्राप्नोति। किंभिवलज्जितमिव कृतावि हिताच्चरणादिति। कीदृशं मां। अतिविपरूपाअतिशायि निरर्थक क्रोधेन विफलीकृतप्रियावलोकनादिसुखवंचितं। न यविशेषणं वा। विरमनिफलक्रोधात् रतो रवेदं श्रमं क्रीडादैन्यं च विसृजसृज। सरतमोहं मादृशो विसृजेतिध्वनिः।७।श्रीजयदेवभणितं कथितं इदं गीतं रसिकजनेषु एतत्संभावितांतःकरणेषु मनोरसं रतिजनकरति संभोगः श्रृंगाररसभावासंचारिसात्विकादयस्तेषां वा विनोदं कौतुकं जनयतु उत्पादयतु। कीदृशमिदं। अनुपदं प्रतिपदं निगदितो मधुरिपुमोदः कृष्णहर्षो यत्र तं अथ च वैवसंबंधः। श्रीजयदेवभणितं प्रियः श्रीराधाया दृश्नेय

मामतिनिकरूपानिफलीकृतमवलोकितुमधुनेदं। मालतिलज्जितमिवनय

नेनद विरमधुरिपुमोदविरजरतिखेदं।७।श्रीजयदेवभणितमिदमनुपदनिगदि

न मधुरिपुमोदं। जयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरससभावनिनोदं।८।स हृदु

लकांकुरतानि बिडाक्षेनिमिषेण च। क्रीडाकृत विलोकितेऽधरसुधापानेक

थानर्मभिः। आनंदाधिगमेनमन्मथकला युद्धेपि यस्मिन्नभूद्द्भूतः सतयोर्जयति सुरता

देवः स च असौ श्रीकृष्णस्तेन भणितं श्रीराधायां प्रतिमामनुसरे संनु नम्यवाक्यं कथितं। कीदृशं। अनुपदं निगदितं मधुरिपोः स्वस्य मोदो हर्षो यत्र तादृशं। अन्यत्समानं। मुश्रितिःप्रमदोह मदसमरः।ध्यानमनुवर्ण्य प्रियं प्रति भाविसुरतारंभमाह। प्रसूहृदिति। तयोः राधाकृष्णयोः सुरतारंभः प्रियं भावुकः प्रियभवनशीलः परमसुखदो वा। अद्भुतः प्रकटो बभूव। कीदृशः। यस्मिन्बिडाश्लेषे गाढालिंगने कर्तव्ये सुरतारंभे पुलकांकुरेण राधाकृष्णमन्मथसहअलिंगविघ्नोभूत्। किंच। यस्मिन्सुरतारंभे सुरतक्रीडाया यदाकुतमभिप्राय पूर्वकमन्योन्यमवलोकितं तस्मिन्निमेषेण। पक्ष्मचलनेन न असहो भूत्। किंच नैतावदपरमपि सुरतारंभे अधरसुधापाने विघ्ने यकथानर्मभिः रहः कथाकौतुकैः प्रसहो भूत्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दोर्भ्यामिति॥ सुरतमेव चित्रं रसारंभेन दर्शयति दोर्भ्यां सापराधत्वात् आलिंगने संयमितो
यंत्रितः। किंच पयोधरभरेण स्तनभारेण पीडितः किंच पाणिजेन नखराग्रैः विद्धः संताडितः। दंतैः
क्षताधरपुटः क्षणिताधरः। श्रोणितटेन नितंबेनाहतः संमर्दितः। किंच कचे केशे धृत्वा
हस्तेनानमितो नम्रीकृतः। पादयोर्दासवत् किंच अधरमधुस्यंदेन अधरामृतद्रवेण सं
मोहितो विस्मृतान्यरसः कृतः। एवं विडंबितोपि कांतः श्रीकृष्णः कामप्यनिर्वचनीयां तृप्ति
मवाप तत्तनो हेतोः अहो आश्चर्ये कामस्य वामा विरुद्धा गतिः स्थितिः। अथवा या मयति वामा
पराभवकारिणी वामा मनोज्ञा वा। एतेन विपरीतसुरते स्पष्टमेवोक्तं। वामो विरुद्धे शीले स्यात्
क्रूरे मतिकथ्यनत इति कालायुधः। नायकप्रार्थितादिदं प्रसादत्वेन विनियुक्त इति ध्वनिः॥ ८॥

दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजैराविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः
श्रोणितटे नाहतः। हस्तेनानमितः कचेऽधरमधुस्पंदेन संमोहितः कांतः काम
पि तृप्तिमापत् तदहो कामस्य वामा गतिः॥ ८॥ मारांके रतिकेलिसंकुलरणारं
भेन या साहसप्रायं कांतजयाय किंचिदुपरि प्रारंभि यत्संभ्रमान्निस्पं
दा जघनस्थली शिथिलिता दोर्वल्लिरुत्कंपितं वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरसः

नामेव तृप्तिविचित्रानुष्टिः। मारांके इति। अनया श्रीराधया साहसप्रायं साहसबहुलं कांतजया
य श्रीकृष्णजयं कर्तुं तदुपरि कांतोपरि किंचित् कोतरं सुरतमिति शेषः। रतिकेलिसंकुलर
णारंभे रतिकेलिभिः संश्लेषचुंबनादिभिः संकुले व्याप्ते रणारंभे संग्रामोपक्रमे। यत् यस्मात् प्रा
रंभि। तदा साहसात् संभ्रमात् जघनस्थली निस्पंदा निश्चलाऽभूदिति शेषः। कीदृशी कामस्यां
कः चिह्नं नखक्षतादि यत्र। किंच दोर्वल्लिः बाहुलता शिथिलिता श्लथीभूता। वक्षोहृदयं उत्कं
पितं अक्षि चक्षुः निमीलितं मुद्रितं आलिंगनायकेनापि रसविशेषेण संवेजातमिति भावः।
एवं कृतोपि स्त्रीणां पौरुषरसः पुरुषाभिलाषः कुतः कथं सिध्यति। अपि तु न सिध्येदेव सर्वथा।
संकीर्णसंकुले व्याप्त इति यादवः॥ ९॥ एवं पुरुषायितेन स्वजयमलभमाना स्वस्य सायंमवलं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

गीत०
९८३॥

२०

नस्यति। एभिः पूर्वोक्तैः कामशरैः पञ्चभिर्मनः कीलितं वशीकृतं देवेनेदमत्याश्चर्यमभूत्। मनसापि यमन्यवधूमार्गं छेदितिभावः। कीदृशैः प्रातर्निखातैः प्रातः काले दृशोर्नेत्रयोर्निखातैरारोपितैः कौतेशरास्ता नाह। तस्याराधायाः उरः पाटलपाणिजैः रक्तनखैरंकितं चिन्हितं। तस्यादृशौ नेत्रे निद्राकषायैः तिलोहिते। तस्याधरशोणिमा अधररागः निधौतः पीतः चुंबनादिना। किंच तस्यामूर्धजाः केशाः विलुलिताः स्रस्ताः शिथिलिताः स्रजो माला येभ्यस्ते। तस्याः दरदीषत् श्लथाः शिथिलं अंचलं वस्त्रानादृशं काञ्चीदाम मेखलागुणः। नीवीमोचनेना। निकाम पञ्चशरत्वेम निरूपिता निखन्यत्र निखाते बाणे रन्यैः कीलितमिदमाश्चर्यमिति सर्वैः। ७। तदेवाह। व्याकोशइति। इमं श्रीराधानदपिमां धिनोति प्रीणयति। यद्यपि

तस्याः पाटलपाणिजांकितमुरो निद्राकषाये दृशौ निर्धौतोधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्धजाः। कांचीदाम दरश्लथांचलमिति प्रातर्निखातैर्दृशोरेभिः कामशरैस्तदद्भुतमभूत्पत्युर्मनः कीलितं॥ ८७॥ व्याकोशकेशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ दष्टा बिंबाधरश्रीः कुचकलशरुचा हारिता हारयष्टिः। कांचिः काचिद्गताशां स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः पश्यन्ती सत्रपं मां तदपि विलुलित

केशपाशाः केशाककलापो यस्याको शो विलुलितो जातः अलकैश्चूर्णकुंतलैस्तरलितं इतस्ततः प्रसृतं। कपोलौ स्वेदलोलौ स्वेद नासाचिकणाजलेन चंचलौ। बिंबाधरः श्रीः दष्टा खंडिता। कुचकलशस्य रुचा कासाहारयष्टिहारकलापः। हारिता निर्जिता। कांचीमेखला कांचिदाशां दिशां गता चलिता। तया विधा जाता पि किं कुर्वती हस्तेन स्तनजंघनपदं स्तननितंबभागमाच्छाद्य सद्यः शीघ्रं सत्रपं सलज्जं मां पश्यंती। कीदृशी विलुलितां म्लानां स्रजं धारयंती। मज्जया यस्तत् प्रसूतास्त्रयमेव प्राप्तपराभवेतिभावः। ८७॥ एवं पुरुषायितसुरतविलासकामसुखपानसौभाग्यमाह। मीलदृशीति। धन्यः श्रीकृष्णः कुरंगदृशाः मृगनयनायाः श्रीराधाया आननं मुखं चमति पिबति धन्योहमिति सादरं राधाधरामृतं पिबतीति भावः। कीदृशाः हर्षस्य सुरतानेदस्यालसैर्णावि स्पन विमुक्ता

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सालसानिःसहाश्रांतान्यापाराक्षमा तनुर्देहो यस्याः कीदृश्या। श्यामायाः श्रीराधायाः योत्तुंगौ स्तनौ तयोरूपरि श्लथगी चालिंगनस्वभावः। रतेन सुरतविरामेपि सुरतासक्तिः कथिता॥ की दृश्यामा स्तनो केन चित्सुरतानंदसुखविशेषेण सुरतश्रमेण वा मीलद्दृष्टिमुद्रिताक्षिः॥ की दृश्यौ मिलितौ स्फुरद्रोमांचयोः कपोलयोः पुलका नियत्रतत्। पु॰ की॰ सीत्काराणां धारास्ता सां वशाद् ध्वनिनादव्यक्ताअप्रकटा आकुलाश्चयो केलयस्तासु या काकुः क्रीडाध्वनि विशेष स्तेन विकसतः प्रकटीभवतो येदंतास्तेषां अंशवः। किरणास्तैर्धौतिः प्रक्षालितोऽधरोय त्रतादृशी काकुश्च योविकारोयः श्रोकाप्तियादिभिर्ध्वनेरिसमरः॥८७॥ अथेति मंगलेश्व्यानंतरं या राधासुरतश्रमापहृतमंडना

मीलद्दृष्टिमिलत्कपोलपुलकं सीत्कारधारावशादव्यक्ताकुलकेलिकाकुविकु
सद्दंतांशुधौताधरं। श्रांता तुंगपयोधरायुरसि परिष्वंगी कुरंगीदृशो हर्षोत्क
र्षविमुक्तनिःसहतनोर्धन्यो धयत्याननं॥८७॥ अथ कांतं रतिश्रांतमपि म
डने वांछया जगादमाधवमुत्सुका राधा स्वाधीनभर्तृका॥८८॥ अथ सहसा
सुप्रीतं सुरतांते सा नितांतखिन्नांगी। राधा जगाद सादरमिदमानंदेन गोवि
दं॥८९॥ कुरु यदुनंदन चंदनशिशिरतरेण करेण पयोधरे मृगमदपत्रकमत्र
मनोजमंगलकलशसहोदरे॥१॥ निजगाद सा यदुनंदने क्रीडति हृदयानंदने॥ ॥
पुनरपि मंडनवांछया माधवं श्रीकृष्णं जगादोक्तवती। कीदृशी। स्वाधीनभर्तृका पुनः की॰ मुग्धा
सुरतसमाप्तावत्युत्सुका दृशीया। कीदृशी। कामेनेत्रौ हरति श्रांत कृतसुरतश्रमं॥८९॥ सा राधा
इदं वक्ष्यमाणं सुरतांते आमरे सादरं गोविंदं जगादोक्तवती। की॰ सहसा रुषता येश्रांत
स च च प्राणो सौ सुतरां श्रीतियुक्ता। की॰ नितांत खिन्नांगी स्मरजर्जरितांगी। एतेनांग
मेवं निःश्रममतुमनः। पुनः पुनः सुरिता मिलाषसूचितः॥८९॥ रागतालक्रमानोलक्ष्यपी
पूर्वमुक्तमेव। अत्र स्वाधीनभर्तृकेयं नायिका पूर्वं जगदे तेन यदुक्तं तेनाहा कुर्वंति। सा रा
धा यदुनंदनं जगाद दुक्तवती। कीदृशे। क्रीडति रमेमाणे। हृदयानंदने चित्ताह्लादजनके विमुक्त

गी॰ गो॰

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दुनंदन।यादवानां हितार्थयिधृतो गोवर्धनो मयेति। अत्रास्मिन् पयोधरे कुचे करेण मृगमद
पत्रकं कस्तूरिकापत्ररचनां कुरु रचय। करेणेति पुनः करस्पर्शाभिलाषः सूचितः। कीदृशे
न करेण चंदनादपि अति शीतले न। कीदृशे पयोधरे मनोभवस्य कामस्य मंगलाय कल
श: पूर्णकुंभस्तस्य सहोदरे तुल्ये॥१॥ किंच हे प्रिय वल्लभ लोचने नेत्रे खद घचुंबने न लं
नं विगलितं कज्जलमुज्ज्वलय पुनरर्पय। कीदृशे रतिनायकस्य कामस्य सायका नोच
यतीति मोचने। कामबाणा प्रसारिणी। युमुदित्रुप जगद्विजयाय कामोपि बाणं न मुंचति
नादृशे पि। लंबितं गलितं प्रांतं लंबमानदृश्यं रीयारि तिरल कोत्रा:॥२॥ हे स्वप्रवेष रूचिर
मूर्त्ते मम श्रुति मंडले कर्णप्रदेशे कुंडले निवेशय अर्पय। कीदृशे नयनकुरंगस्य तरंगा विनोक

अलिकुलगंजनसंजनकं रतिनायकसायकमोचने।त्वदधरचुंबनलंबितकज्जलमुज्ज्वलय प्रियलोचने॥३॥नयनकुरंगतरंगविलासनिरासकरे
श्रुतिमंडले।मनसिजपाशविलासपरे शुभवेश निवेशय कुंडले॥४॥ममरु
चिरे चयतमुपरि रुचिरं सुचिरं तमसं मुखे। जितकमले विमले परिकर्मयनर्मजनकम्॥

शस्य चकोराः स्य निरासकरे निरोधके एते न कर्णांत विशाल लोचनत्व मुक्तो पुं० की० न कामज्ञा
लस्य क्रीडानुकारको विशालं करणे केलि भयमेद्भुतभाव कदति चेजयती॥३॥ किंच हे प्रिये।
ममसुखे अलकं चूर्णकुंतलं परिकर्मय मंडय चुंबनादिना। अलकं कीदृशं उपरि मुखोप
रि सुचिरं निरंतरं भ्रमरसमूहं भ्रमरश्रेणी शोभांजनयंतं संजातीयं बुध्या पत्रे सोमेस्त
त्र पतंतीति भावः। पुं० की० रूचिरं मनोहरं। नर्मजनकं परिहासक्रीडाकारकं। नर्मजनः
परिहासः सखीनसकं सुखं स्वरूपं वा। कीदृशे। विमले निर्मले। अनेन कलंकाभावः सू
चितः। कीदृशे संमुखे सुंदरे तु महाभिमुखे वा। पुं० की० जितं कमलं येन तस्मिन् हे जितक
मल जितमात्मा नयनकीसा कमलं येन तत्संबोधनं वा तदा विमले इ कामस्तेन विमले प्रसा

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हे कमलानन कृष्ण अलिकरजनीकरे ललाटचंद्रे तिलकं कुरु त्वया। की० कस्तुरिरसेन निर्मि
तं अत एव ललितं मनोहरं। की० विहिता रुता कलंक केलौ चंद्रे कलंक श्रो भासादृश्यं येन त
त्। की० विश्रमितो विश्रामं प्रापितो श्रमश्री करांबुकणो यत्र तादृशे। ललाट मलिकं मोष्ठि
रित्यमर। मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी गंध श्रोष्ठ के इति हारावली। वलितं निर्मिति युक्तः इति य
दव। श्री करांबुकणा स्मृता इत्यमरः। रोहिणिश्लो निशानाथो रजनीश्वर इति हलायुधः।५।
किंचा हे मानद मानखंड न मान प्रदायक तिया। मम रुचिरे सुंदरे केशपाशे कुसुमानि कु
रु त्वया। मानसजस्य कामस्य ध्वज चामर तुल्या की दृशे। इति गलिते सुरतसमये बंधुमतो।
शृंगार चेष्टया सुंदरेवा। की० ॥ खंडि नो मयूर स्यति॥

मृगमदरस वलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे। विहितकलंककलं
कमलानन विश्रमितश्रमश्री करे॥ मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद मानसज
चामरे। रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखंडि शिखंडकडामरे॥ सरसघ
नेजघने मम शंबर दारण वारण कंदरे। मणिरसनाच सनाभरणानि शुभा
शय वासय सुंदरे॥ श्रीजयदेव वचसि जयदे हृदयं सदयं कुरु मंडनं। हरिचरण
स्मरणामृत निर्मित कलिकलुषज्वर खंडनं॥ ॥ ॥

खंडका श्रेद्रका स्तएव श्रामरा भटोपा श्रउवरा या चा कचि स्यानिवाय स्पसादृश्यो अमरो वाप्ये
दृश्या टाटीपा श्री शिखिनाम पीतिश्रोजे॥ ६॥ हे सुभाशय सुभातःकरण। मम सुंदरे जघने नितं
बे। मणिरसना मणिरचित क्षुद्रघंटिका। वसना भरणानि वा सह परिधाने कारय। की० द
शे सरसे शृंगारादि रस सहिते घने निविडे न्या कर्मधारयाः। पु० की० शंबर दारणः कामः स ए
व वारणः कुंजर स्त स्य कंदरे निवासे। कुंजरो वारणः करीसे भरः। ७। हे रसिक जन्य श्रीजयदे
व वच सिवचने दयासहितें हृदयं कुरु। कीज यदे विश्व जय प्रदे। की० मंडने विश्वालंकार भूतं।
पु० की० हरिचरण स्मरणामृतेन रुतं कलिकलुष ज्वरस्य खंडनं नाशो यत ता दृशे। यद्वा जयदे
वेति पाठे जयतीति जयः दिव्यतीति देवः। हे जयदेव रुष्ण। श्री जयदेव वचसि त्वं हृदयं कुरु तद्वचासि

सिं मंडने सर्वं। की० मंडने श्रीयार्थकार संयुदि श्रम स्य समानं गा

गीत०
॥९५॥

गीतां क्रमेश्लोकेनाह। रचययेति हे कृष्ण मम कुचयोः पत्रं पत्ररचनां मकरिकां च रचय किंच
कपोलयोश्चित्रं चित्ररचनां विशेषं कुरु किंच जघने नितंबे कांचीं क्षुद्रघंटिकां घटय।
रि पत्रं चित्रं किंच कबरीभरं केशसमूहं स्रजा पुष्पमालया अचसंयोजय किंच वलयश्रेणीं कं
कणसमूहं पाणौ कलय कुरु। किंच पदद्वये चरणयोर्नूपुरौ कुरु। इति एवमुक्तो राधया पीतः
संतुष्टः पीतांबरः कृष्णो पितथैवाकरोत्। एतन्न स्वाधीनभर्तृकलक्षणं। यदिति।
यद्गांधर्वकलासु गानविद्यासु कौशलं नैपुण्यं प्रावीण्यं। गधनेमागदित्रिचित्। कला
न्सांगभेदविलासाः यद्वैष्णवं विष्णोरनुध्यानं अनुक्षणं चिंतनं च यच्च शृंगारस्य शृंगा
ररसस्य विवेकसंयोगादिविधानकौशलं तस्य यथार्थज्ञानं किंच यत्काव्येषु कविरचना

रचय कुचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयोर्घटय जघने कांचीमंच स्रजा क-
बरीभरं। कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुराविति निगदितः प्रीतः
पीतांबरोपि तथाकरोत्। यद्गांधर्वकलासु कौशलमनुध्यानं च यद्वै-
ष्णवं यच्छृंगारविवेकतत्त्वमपि यत्काव्येषु लीलायितं। तत्सर्वं जयदेवपंडि-
तकवेः कृष्णैकतानात्मनः सानंदाः परिशोधयंतु सुधियः श्रीगीतगोविंदतः ८१।

विलाससर्वस्वं तत्सर्वमन्यदपि च। सुधियः। जयदेवपंडितकवेः पंडितसदसद्विवेचिकानुधियः।
कविर्देयतां प्रसादलब्धकवित्वस्य श्रीगीतगोविंदतः श्रीगीतगोविंदग्रंथात्। परिशोधयंतु
विवेकेन विचारयंतु। ज्ञानं लिप्सर्थः। कीदृशाः। सुधियः सानंदाः आनंदसहिताः। कीदृशस्य कवेः
कृष्णैकतानात्मनः। कृष्णे हरौ एकतानं तदाकारं मानसं मनो यस्य तस्य पवना। कृष्णस्यैकतानो
मुख्य आत्मा मनो यस्याः श्रीराधा या दृश्येन श्रीराधाकृष्णौ मा सफलमुक्तं। एकतानो नान्यवृत्तिरे
काग्रैकमना वपीत्यमरः। ८४। सगौरि कविराशिषमाशास्ते। पर्यंकीकृतेति। हरेर्वो युष्मान्तर
क्षतु। कीदृशाः कायव्यूहं बहुशरीरं बिभ्रतं नवपवितं समद्धमाकृतं कामसरोयस्य सः सु० की०
अङ्गणांत्से सहस्रैपादपोरुहे कृष्णचरणकमले धारयति धारिणियो वारिधिसुता लक्ष्मीस्तोद्विक्षुद्रभुमि

॥९५॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुःलक्ष्मीस्तनितुनेत्रसुखेनन संभवतीति कायस्यहं नेत्रसहस्रं सत्वा दृष्टुं चेतिभावः। किं कुर्वन्।
पर्यंकीकृतः त्र्याख्यास्थाने कृतो यो नागनायकः शेषस्तस्य फणाश्रेणी नां पंक्तीनां ये मणयस्तेषां ग
णे समूहे संक्रांतप्रतिबिंबसंचलनलया संबंधप्रतिबिंबप्रसरणेन वपुःप्रक्रियां विग्रहं दधत्।
मणीनामनंतदेहलाभेन तादृकनेत्रलाभो भूरिस्यर्थः। पक्षो वारिधितुल्यगुणापि तोषमलभ
मानः कायव्यूहमिवाचरन्निति तुल्यो। अस्मिन्पक्षे नागशब्देन नागपर्सनं तं प्रति वीप्सार्थं निहि-
तायेमणिगणा रुस्यादित्याख्येय। श्रेणीतु कथिता पं कोश्रीतुल्यार्थसंहितावपीतियादवः।
संक्रांतः प्रतिबिंबे स्याद्भवेद्वा संक्रमे पि चेत्यपि ॥९०॥ पुनः कविर्ग्रंथसमासो वा त्रीषमानाख्ते।

पर्यंकीकृतनागनायकफणाश्रेणीमणीनां गणे संक्रांतप्रतिबिंबसंचलन
याविग्रहं वपुःप्रक्रियां पादांभोरुहधारिवारिधिसुतामक्ष्णां दिदृक्षुः न्न
नैकाग्रव्यूहमिवाचरन्नुपचितःकूतो हरिः पातु वः ॥९०॥ तामप्राप्य मयि
स्वसंनरूपरोषी रोदती रोदरं त्रोकेसुंदरि कालकूटमपि वन्नूको मृडानीपतिः।
इत्थं पूर्वकथाभिरन्यमनसा विक्षिप्तवक्षोञ्चलं राधायास्तनकोरकौ परिमिल

सन्भाति। हरिर्वः पातु। हे सुंदरि। मृडानीपतिः रुद्रः क्षीरोदतीरोदरे क्षीरससमुद्रतटे तां प्राप्य
कालकूटं विषमपि भक्षितवान्। इति त्रोके। प्रथमं तेन पूर्वकथाभिरन्यमनसा अन्यमनस्केन या वक्षो
ञ्चले स्तनाञ्चलवस्त्रे विक्षिप्य प्रसार्य राधायास्तनौ कोरकौ जातां कुरौ तद्वत् परिमिलन्नेत्रः।
कीदृशं रोमपि स्वयंवरपरां। अनेन किशोरलालस संध्वनितं ॥९१॥ इदानीं कविरात्मनः
काव्यस्य माधुर्यादिगुणत्वं कथयति। साध्वीति हे माध्वीक मधो मध्वस्तवेयं मधुराहमि
ति चिंता साध्वी न भवति। एतस्यद्रसं पास्यामीति चिंतैव न कार्या। किंच हे शर्करे त्वं च कर्कशा
सि का कठोरम्। नरजोरसासीत्यर्थः। किंच हे द्राक्षे त्वां कद्रक्ष्यंति आस्वादयिष्यति अबलो कथयि
ष्यतीति वा। किंचाहे अमृत। त्वयापि माधुर्यमादिका दिगुणातित्र्रायेन गर्वेन धार्यंतदपेक्षया।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

संगतमसिहक्षीरतेननरसः नीरं जलयदमधुरं हेमा कंदर्प कान्त फलं कंदवि लपंकि चाहकांता धरत्वं पानालेगच्छ जयदेवस्य विष्वकसामस्थेन वचांसि या चन शृंगारभा वं श्रीराधाकृष्णविषयं यच्छंति तावच्छुभानि स्थेयं कीदृशानि । सारस्वतानि सरस्व तीरसमूतानि जयदेवभणितानि एतेन सर्वपदार्थानि सक्ततारूतिभावः ।१२।१३। स्वटी कायां सर्वसंमतियोग्यतामाह । श्लोकपंचकेन । साधूनां स्वत एव संमतिरिहस्यादेव मत्य र्थिनामालोच्य ग्रथनक्रमं च विदुषामस्मि मावदादरः । ये केचिन्मरकरकपन्मूति परास्ता नर्थयेमरुतिं भूयो विक्ष्यवदंत्वव्य मिहन्येसाधासनास्यास्यति ।१।

साध्वीमाध्वीकचिंतानभवतीभवतः शर्करे कर्करासि द्राक्षेद्रक्ष्यंतिकेत्वा ममृतमृतमासिक्षीरनीरं रसस्ते । माकंदक्रंद कांताधरधरणितलं गच्छ यच्छंति यावच्छृंगारसारस्वतानि जयदेवस्य फ्वच्वसि ।१४। श्रीगी जदेवप्रभवस्य रामादेवीसुतं श्रीजयदेवकस्य । पराशरादि प्रियवर्गकंठे श्री गीत गोविंदकविस्वमस्तु ।।१५।। ।।इति श्री गीतगोविंदजयदेवकृतौ ॥

इह वनमालिसंजीविन्यां श्रीगीतगोविंदटीकायां । मत्यर्थिनां साधूनां भक्तानां संमतिः स्वीकारः स्योदेवा विदुषामपि नानाशृंगाररसग्रथनक्रमं विचार्यास्यामादरो भवेदेवाये च भक्तिपाउरसहीनाविरला परग्रंथ निंदापरास्तान्नर्थयिया चक्रित भरुतिं भूयो वारंवा रं वीक्ष्य इह टीकाया भावमंवदंतु टीका श्रमेषु ज्ञातेषु परनिंदायां वासना स्यास्यतिचेन् भक्तमार्गधारि श्रीलनेन कृतः सादुवीसने निभावः ।।१।। टीका सत्तकमालाक्यसारं सारंसमु च्चत्य तथापि नवलिनं कचिद्ध्यतु मर्हति सुरयः ।।२।। श्रीचंदासतनूजेन भट्टेन वनमालिना गीतगोविंदटीकेयं रचिता शुभदास्तकवः ।३। वे न्नारवकृष्णमक्षस्ये कादशमा शुभमंगले । वाराणस्यां कृता टीका भट्टेन वनमालिना ।४। कास्यानरोत मुरहे मध्यमाधव ज्ञावयोः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ठवरे सदा तं रषभानुजारतोषाय इति श्रीमत्कृष्णचंद्रसेवकोदीच्यावतंसश्रीकृष्णदासपंडि
तात्मजश्रीवनमालिभट्टविरचितायां वनमालिसंज्ञीविन्यां श्रीगीतगोविंदटीकायां सुप्रीतपी
तांबरो नाम द्वादशः सर्गः ॥१२॥ ॥श्री राधाया प्रथमा स्वपत्यां कृष्णस्य शृंगारपरत्वं चोक्तं तं
यथा हे केशव सुरतश्रायिन अन्यत्र चिकुरे ति या हे ध्वतमीन त्वं रीरध्वत मीनस्य शरीरमि
व शरीरं येन ध्वतमीन नडस्सर्थः अन्ये दिपरीततसौ भवति तत्स्वरूपः प्रसावहितत्वं चरणौ
पुमान्यत्रांगनायते नायकामुपरिस्थाप्य मीनबंधः प्रकीर्तितः किंच मीनो हि रसवेदी मक
रकेतनः सोयं प्रेमनिर्वाहिकश्च मंगलार्थकश्च तद्दत्तापि ध्वतमीनबंधः एव मंगलो हे देव
क्रीडाकर्त्तः हे हर भक्तजनसंतापहारिन् सर्वमंगलहरिन्या युवतीकामनापनाव्यानेति वा
जयजयेति वीप्सायामतिशायेन सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व जयजगदीशेति वा पाठः ॥ गच्छतीति ना
न्ना शृंगाररसमापाद्यते तं श्रागच्छतीति दास्यै नायकचूडामणिः प्रथमं मीनबंधफलमाह
लयति प्रकर्षेण मनसो लयस्तदाकारता यत्र सुरते सुप्रलयः प्रथमः सुरते च समाधौ च मे
नोयत्र न लीयते किं तन्सुरतेन अर्थः किं तेन च समाधिनेति तन्ना नंदश्रमजनितप्रयोधीय
जलं तस्मिन् वेदं वा ह्यो यन्नत्रास्य प्रतिपाद्य मीनबंधादि कृत्ता लेखा वेधते ज्ञायते रतिको
शोककेत्या स्यप्रादिलीलोनाजखेदं यथा स्यात् ध्वतवान् सिंधेया धितवान् सी स्वर्थः कीदृशं
वेदं विहितं रुतं बहित्रस्य पोतस्य चरित्रं केलिजलधिपारपापकरूपयेनाएतन नामिकचूडाम
णिलंसूचितं ॥१॥ हे ध्वंतकच्छपबंध तल्लक्षणं हस्तौ पादौ च संकोच्य कांतमुपरि वल्लभः स्थाप
येत् सुरते यत्र कच्छपः संप्रकीर्तितः तव पृष्ठे पृष्ठविभोगे क्षितिरुदा वनभूमिस्तिष्ठति वर्त्तते
स्यन्वयः कीदृशे पृष्ठे अतिविपुलतरे अतिशायेन विपुलयति विस्त्रेषेण महत्तरस्य प्रा
तीतथा पुलमहदेवधातुः अनेन नायकस्य श्रोतोद्वहनत्वं सूचितं कीं धरणि धरणकिण
चक्रगरिष्ठे पूर्वोक्तबंधधारणेन किणं कुंकुमादिचिन्हं यस्य चक्रेकाः स्तति कंकणे तनगरि
ष्ठे प्राप्तगौरवे नर्ध्यङ्गस्यर्थः अन्यद्दिरलेअपि न्हेजअप्रणमेयानर्घ्यमिदं पनस्त च्छरीरं रत्नं
मिलानरवचिन्हितमप्यमूल्यं मितिश्री राधो किरत्र सर्वत्रज्ञेया तचथा सर्वस्यापि रत्नस्य
व्रणेर्द्धःपरिहीयते दयितोधरस्ततु प्रणितं यात्यनर्घ्यतामिति फलपर्यंतं कार्यं निर्वाहि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

टंवंदे सदानंदं पशानुजारं नौफाइति श्रीमत्कृष्णचंद्रसेवकोटीन्यालतंसश्रीन्त्रावदासर्पटि
नासजश्रीवनमालिभट्टविरचितायां वनमालिसंजीविन्यां श्रीगीतगोविंदटीकायां सुप्रीतपि
तांबरोनामद्वादशः सर्गः ॥१२॥ ॥श्रीराधायाप्रथमाष्टपदांकृष्णस्यशृंगारपरत्वं वर्णितं
यथा हे केशव सुरतश्रायिन कल्पस्तत्विकुरे तिष्ठा हे ध्वजमीन शरीर ध्वजे मीनस्य शरीर मि
व शरीरं येन ध्वजभीन वद्रस्सर्थः विपरीतरतौ भवति तत्स्वरूपो प्रसाव हस्तचरणौ
पुमान्यत्रांगनायते नायकामुपरिस्थाप्यमीन बंधः प्रकीर्तितः किंच मीनो हिर संवदीमक
रकेतनः सोयं प्रेमनिर्वाहक श्री मंगलार्थकथ्या तद्द्वंद्वाविध्वजमीनबंधएव मंगलं हे देव
क्रीडाकर्ता हे हरभक्तजन संतापहारिन् सर्वमंगलहरिन्याथुवतीकामनापनात्रानेतिया
जयजयेतिवीप्सायामतिशायेन सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व जयजगदीशेति पाठः ॥ छ नीतिना
नश्वृंगार समापायते तज्जगाथुवतिवृंदस्येशनायकचूडामणे प्रथमं मीनबंधकेलिमाह
मलयेति प्रकर्षेण मनसोलयस्तदाकारतायत्र सुरते सप्रलयः युष्मा सुरते च समाधौ च मे
नोयत्र नलीयते किंतेन सुरतेनार्थः किंतेन च समाधिनेति तत्रानंदमग्नमज्जनितपयोधौ य
जलंतस्मिन् वेदं वा स्योयनश्रास्त्रप्रतिपाद्य मीनव धादिकुत्वा लं लोवेषतेजा यतरतिको
शोककेशस्पर्शादिलीलोनाअखेदंयथास्यात्तथाधृतवान सिलं यापितवानसी सर्थः कीदृशं
वेदं विहितं करुणं च हितं त्रस्य पोतस्य चरित्रं केलिजलधिपारपापकेयेन एतन नौमिकचूडाम
णित्वं सूचितं ॥१॥ हे ध्वजक छपबंधात्तलक्षणं हस्तौ पादौ च संकोच्य कांतमुपरिवसमः स्थाप्य
ये सुरते यत्र कच्छप सप्रकीर्तितः नव पृष्ठे पृष्ठ विमोगक्षितिरदावनभूमिस्तिष्ठंनिवर्तितद्
स्य न्वयः कीदृशे पृष्ठे अतिविपुलतरे अतिशायेन विपुलयति विशेषेण महत्तरस्य सप्रा नो
नीतथापुलमहवेषातुः अनेन नायकस्यश्रोतोद्वहनलं सूचितं कीं धरणिधरणकिण
चक्रगरिष्टे पूर्वोक्तबंधधारणेन किणं कुंकुमादिचिन्हे यस्य तेर्केका रुति ककणे तनगरि
क्वेमात्तगौरवेणनर्थद्रसर्थ अन्यद्विरलेऽपि न्हेऽव्रणमेवानर्घ्यमिदं पनस्य छ रीरं रलं
भिलान्सवचिन्हितमप्यमूल्यं मितिश्रीराधोक्तिरत्रसर्वत्रज्ञेया तथ्या सर्वस्यापिरलस्य
व्रणेद्वं परिहीयता दयितात्पसरसलंतु ग्रणितं यासन र्घ्यता मितिफलपर्यंतं कार्यनिर्वाहे

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कतया स्थिरत्वालक्षणो नायकगुणउक्तः। स्थितिः सह सत्रीलैर्द्वि रतीर्ष्यंच धरास्वपीति मे
होदधिः। एवं पृष्ट अदत्रो स्यात्क्षयद्विविलान्त्रायेति मेदिनीकारः॥ आहे घन सूकर रूप॥
सूकरोति तनूकरोति कुंदद्युतीति सूकरः। अत्रतु मानकंदर वनेनयालंतस्योच्यते। उ
कंचा कामिमानवसनांतरचारी मूलमुद्धवनति मानलनायाद्युतिा तवदन्तानन्त्रिखरे
धरणीलग्नातिष्ठती सन्वयः। धन्नेर संप्रेय सीवा धरणीत छीलासातवदन्तानान्त्रीख
रेदंतानेदन्तानक्षतविधानेवसति। कस्मिन्केवा आन्त्री निपरमानंदजनके चंद्रे निमग्ना
कलंकलेखेव। सा यथा। विघमानापित्रोमातिरस्कारिणीति। एतेन नायकस्य गुणप्र
कर्षो द्युतिः॥३॥ श्रीउमां प्रवर्तमानस्याग्रपश्चाद्भागो नरसिंह तत्तदवसरजन्य सातू।
नखक्षतनिर्दयत्वकथनार यति समयेन नृसिंह रूपद्रस्कर्कातवकरकमलवरे तवहस्त
कमलवरे तवहस्तकमलवरे श्रेष्ठेन स्वमस्ति। कीदृक्षी अद्भुताश्चर्यजनको ग्रभागो
यस्य तत्तया रक्तत्वकथनेन कंजसाम्यं पुनः कीदृक्षी दलितो विदारितो हिरण्य
कशिपोः स्वर्णाच्छायां तनुरवक्षेयं गोपत्र तत् अन्यत्र भ्रमरेण कमलं विदार्यते
अत्रतु सएव दलितइ सनेन शृंगाररसपूर्तिरुक्ता दिभवः के आवेशादि पूर्ववत्॥४॥
हेघन वामन रूप वामयति नामति वामयति आलिंगनादिभिर्मोचादिना वायः स वामनः
तेसंबोधनं। तेन मा तेनत्वं विक्रमेसुरतपराक्रमे रसर्थः। वलि त्रिवलिं छलपसिनेव याहि
विपरीतविधानेन त्रासो नमसीति सूचितं। हे अद्भुत वामन आश्चर्य वामन पदनखेति संबो
धनं। विपरीत सुरतेन तत्र यं पदनखं पदनखक्षतं तत्हालनायय श्री रतेन जनितं जनस्य
नंदन स्वर्वंदनस्य पावन च्छित प्रसादो येन तत्सबुद्धिचिन प्रसादकारिनूः। एतेन नायको
कर्षः। पावनत्वं च नायकस्यो कतनु नखदानी केरनखेनैव जन्यते न पदेन खेनेति। ससमे
वतु विपरीतरतो नायका पदनखक्षता सिक्रीये णश्चात्व्याच्चाभिहृति रसमिति हगवः रसि
कः। रसिकानां पतिं प्रभुः प्रभ्रास्ताम्मुपतिरूपः प्रश्रीसार्थरूपः रसिकनूडामणजयजग
आदि आदि पदं पूर्ववत्। क्षत्रियरुधिरसदृशे पयसि जगतलपयः सिकालिंदी जलक्रीड ॥५७॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

यां कुंकुमकभिरितायां ॥ ७ ॥ जीतिजगंनाग ॥ नंकारयसी संन्यया: की०
युवतीर्वंदजपगतपापेस्मान मात्रेण नष्टसंसारतुष ॥ पु० की० ॥ आ मेतमनतापांआ मितः आ
तिः आपितः भवस्य कामस्याचिरहो तापो यन्मनोत्र कौमना बकभी मोपीमसनद्गतिपाला
हे हे धरेनरपुपतिरूप जयारधवएकपत्नीपतयरे ॥ पतिः श्रेष्ठतत्संबुद्धिः ॥ एतेन बहुयुव
तिरा सांकोनिवारितानाः द्विसुरति विहारदक्षात्वं ॥ गेसमरसंग्रामेदक्षामुत्साहस्थ प्रकारेणप्रौ
मौलिः केनापाशास्तेन बलिपूजांचितरा सिवि स्तार्यासायह्वा ॥ दक्षा मूर्खायुका माय मौलि
नार्किरीटरत्नेन बलिपूजांचितरसिंदहासीके चितुः कीदृशो द्विक्षतिक मणीयं द्विज्ञाप
मपूर्वचतुः ॥ ७ ॥ हे हलधररूप ॥ हलेविलखनैधातुः हलनहलविलेखनबक्षताधररूपं
रवोपतेरतिहलधरसुरतेकेलिप्रज्ञा सो हलधररूपस्तस्य संबुद्धिः ध्रुताना ॥ नखाधर
क्षते प्रदरूपत्वे ॥ विप्रादेनिर्मलवपुश्रीषः रीरे वसनं चस्यवहो सा स्या ॥ गेसुंदरस्यवसनघ
रणं भारमत्तो धारयसी रूक्ते की० जलदाभेजलदानीलमेघवत् दानीआभा श्रोभय
स्मातत् जलपदस्या ॥ क्रियायो ॥ जलदोयथासूजीवनंददा ॥ विश्वजीवनं करातितथात
मपिदेवोकं हिला विहारकुरु ॥ न हिवेदोक्रमयांतिपालनेनेसर्वांपुरिरसः साध चितृना
यनः ॥ पु० की० हलहृत्तभीति मिलितयमुनाभो हलेनयदून नंतंद्रीसातद्वायेन मिलि
ता या यमुना तस्याः आभासा भादीप्तिर्यस्य तत्सोहलहतीपाहे सएवार्थः ॥ हरधरपदेन
धीरललितलक्षणो नायकगुणउक्तः ॥ ७ ॥ हे बहुवारीरबुद्धजातं श्रीरवभानुजा स्वरू
पायतं स्वरूपं येन तार्दृशाजयेति पूर्वेणत्वा ॥ हे सदयहृदयसत्वं यत्रविधः मकरध्वजय
ज्ञविधिः अहहेतिखेदेक्रतिः ॥ तंतेतत्रातिपादकमर्यादां मा ॥ गनिंदसिमर्यादाभूतंभा
र्गं न मन्यसेने वेदस्त्रियामकरद्र सर्था ॥ उक्तेत्वरतित्र के पवृतस्य नैव ॥ जात्वंनक्त
मर्दतिभोजो की० द्रविति: पुरुषा तायेना ॥ ८ ॥ हेधृतकलिकारीर धनेसापराधशरीर
ये ननाशृता म्लेछमिवहनिधने कलपालं कलयसि ॥ म्लेछजात्यक्त ॥ ज्ञ ॥ बोम्लेछस्यअ
ककूजननिवहः समूहस्तस्य निधने विः ॥ मेरवइस्वइंच धृतिकरालं नीक्ष्णखेनेकलय

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सीदद्दासि॥०॥ हेरसि॥ श्रीजयदेवकृत ... ॥गीतं स्वतः प्रमाणस्फुटीभूतं श्रृंगारकी उदा
रं महिर मणीय श्रीराधा कृष्ण केलि निरूपण तात्पर्य॰ की॰ ॥सुखदं स्वकलानंदपू
र्णता तात्पर्य॰ की॰ शुभदं शुभं ददाति यः श्रीकृष्णः तस्मै ददाति भवसारं भवे सारं सारभूतं
यद्वा भवो मनोभवः कामस्तस्य सारं श्रृंगाररसं पूर्णं यद्वा भवस्तस्मादिति विश्वसंभवः
श्रीकृष्णस्तस्य सारं सारभूतसुरतिविस्तारं कुर्वन्तां विद्वद्भिः विधानिमीनबेधादि [illegible]
शाके १७२८ क्षयनाम संवत्सरे आश्विन शुक्ल षष्ठ्यां भृगुवासरे तद्दिने [illegible]
ताराम निंबग्रामस्थ गणे नादेडकरेण लिखितं परमार्थं समाप्तिमगमत् ॥ श्रीकृष्ण॥

॥ सटीक श्रीगीतगोविंदः समाप्तः॥ श्रीकृष्ण॥

शाके १७२८ क्षयनाम संवत्सरे आश्विन शुक्ल षष्ठ्यां भृगुवासरे
नादेडकरेण लिखितं परमार्थं समाप्तिमगमत्।

१७२८
\+ ७८
१८०६

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

सी दयासि॥ ७॥ हे रसिक श्रीजयदेव कवे [illegible] गीतं स्वतः प्रणयस्फुटीभूतं श्रव्यं कीर्तनं सा
रं मणिमणीदं श्रीराधाकृष्णकेलिनिरूपणसात् [illegible] पु॰ की॰ सुखदं सकलानंदपू
र्णसात् [illegible] पु॰ की॰ शुभदं शुभदं ददाति यः श्रीकृष्णः तस्य दा भवसारं भवे सारं सारसूत
य [illegible] कामस्तस्य सारं शृंगाररसं पूर्णं यद्भवस्य स्मादिति विम्बसमेवः
श्रीकृष्णस्तस्य सारं सारभूतं सुरतिविस्तारं कं हे [illegible] ना विद्या विधानि भीन [illegible] भाद्रि
शाके १७८२ क्षयनाम संवत्सरे आश्विन शुक्लपक्षे [illegible] गुना सरे [illegible] कोवर सिंतु
नाराम निंबग्रामग्रामणे नादेडकरेण लिखितं परमार्थ समाप्तिमगमत् ॥ श्रीकृष्ण ॥

॥ सटीक श्रीगीतगोविंदः समाप्तः ॥ श्रीकृष्ण ॥

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पाण्डुलिपिः समाप्ता

MANUSCRIPT ENDS

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi